

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

**İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME: GEÇİŞ EKONOMİLERİ
ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZLERİ**

DOKTORA TEZİ

Murat ABUTALİPOV

AĞUSTOS - 2022

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

**İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME: GEÇİŞ EKONOMİLERİ
ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZLERİ**

DOKTORA TEZİ

Murat ABUTALİPOV

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa Kemal DEĞER

AĞUSTOS - 2022

TRABZON

ONAY

Murat ABUTALİPOV tarafından hazırlanan “İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme: Geçiş Ekonomileri Üzerine Panel Veri Analizleri” adlı bu Çalışma 07.09.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Sema AY	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Ömer Selçuk EMSEN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Mustafa Kemal DEĞER	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Lütfü ÖZTÜRK	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Hasan AYYILDIZ	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Murat ABUTALİPOV

04.08.2022

ÖNSÖZ

Doktora tez çalışmam boyunca değerli fikir ve önerilerini benden esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Mustafa Kemal DEĞER'e teşekkürlerimi sunarım. Tez süresince, araştırmama katkı sunan Prof. Dr. Lütfü ÖZTÜRK ve Prof. Dr. Hasan AYYILDIZ'a, tez çalışmamın analiz kısmında yardımcı olan Dr. Muharrem Akın DOĞANAYA'a teşekkürlerimi sunarım.

Ağustos, 2022

Murat ABUTALİPOV

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT.....	IX
TABLolar LİSTESİ.....	X
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XII
GRAFİKLER LİSTESİ	XIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XIV
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İHRACATA DAYALI BÜYÜME MODELLERİ VE İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİNİN EKONOMİK BÜYÜME AÇISINDAN ÖNEMİ	4-34
1.1. İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkileri	4
1.1.1. İhracata Dayalı Büyüme Modelleri	6
1.1.1.1. Beckerman Modeli	7
1.1.1.2. Kaldor Modeli	10
1.1.1.3. Thirlwall Modeli.....	11
1.2. İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Yetersizlikleri	14
1.2.1. İhracat Gelirindeki İstikrarsızlıklar.....	18
1.2.2. Hollanda Hastalığı	21
1.2.3. Bolluk Paradoksu.....	23
1.3. İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme	24
1.3.1. Yatay ve Dikey İhracat Çeşitlenmesi	27
1.3.2. İhracatta Ürün Çeşitliliğinin Ölçülmesi.....	29
1.3.2.1. Commodity-Specific Cumulative Export Experience Function (Mal-Özel Kümülatif İhracat Deneyimi Fonksiyonu)	29
1.3.2.2. Commodity-Specific Traditionality Index (Mal-Özel Geleneksellik İndeksi)	30
1.3.2.3. Variance of CSTI (CSTI'nın Varyansı)	30
1.3.2.4. Concentration Ratio (Yoğunlaşma Oranı).....	31

1.3.2.5. Gini – Hirshman İndeksi	31
1.3.2.6. Entropi İndeksi	32
1.3.2.7. Normalized Hirschman Index (Normalleştirilmiş Hirschman İndeksi)	32
1.3.2.8. Aggregate Specialization Index (Toplam Uzmanlaşma İndeksi)	32
1.3.2.9. Specialization Index (Uzmanlaşma İndeksi)	33
1.3.2.10. Theil İndeksi	33
1.3.2.11. Herfindahl-Hirschman Index (Herfindahl-Hirschman İndeksi)	34
1.3.2.12. Export Diversification Index (İhracatta Ürün Çeşitliliği İndeksi)	34

İKİNCİ BÖLÜM

2. GEÇİŞ EKONOMİLERİNİN MAKROEKONOMİK ÖZELLİKLERİ	35-61
2.1. Geçiş Ekonomileri Kavramı ve Kapsamı	35
2.2. Geçiş Öncesi Ülkelerin Temel Özellikleri	36
2.2.1. Geçiş Ekonomilerinin Sınıflandırılması	38
2.2.2. Serbest Piyasa Ekonomisine Geçişte Yöntem Farklılıklar	40
2.2.2.1. Radikal Geçiş	40
2.2.2.2. Kademeli Geçiş	41
2.3. Geçiş Ekonomilerinde Makroekonomik Performans	42
2.3.1. Büyüme	42
2.3.2. Enflasyon	44
2.3.3. İşsizlik	46
2.3.4. Dış Ticaret Göstergeleri	48
2.4. Geçiş Ekonomilerinde İhracatın Yapısı ve Ekonomik Büyüme İlişkileri	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İHRACAT VE İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİNİN BÜYÜME İLİŞKİLERİNE DAİR AMPİRİK LİTERATÜR ÖZETİ	62-91
3.1. İhracat ve Ekonomik Büyüme İlgili Ampirik Literatür	62
3.1.1. Yatay Kesit Çalışmaları	62
3.1.2. Zaman Serisi Çalışmaları	65
3.1.3. Panel Veri Çalışmaları	68
3.2. İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Ampirik Literatür	71
3.2.1. Yatay Kesit Çalışmaları	71
3.2.2. Zaman Serisi Çalışmaları	76

3.2.3. Panel Veri Çalışmaları.....	82
3.3. Geçiş Ekonomiler Üzerinde Yapılan Çalışmalar	87
3.4. Literatür ile İlgili Genel Bir Değerlendirme.....	90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. GEÇİŞ EKONOMİLERDE İHRACAT ÇEŞİTLİLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİLERİ: PANEL VERİ ANALİZLERİ	92-109
4.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı	92
4.2. Veri Seti ve Değişkenler.....	93
4.3. Ampirik Bulgular	94
4.3.1. Yatay Kesit Bağımlılık Sınama Sonuçları.....	94
4.3.2. Birim Kök Test Sınama Sonuçları.....	95
4.3.3. Homojenlik Sınaması Sonuçları	96
4.3.4. Westerlund Eşbütünleşme Analizi Sonuçları	97
4.3.5. Pesaran Ortak İlişkili Etkiler (CCE) Analizi Sonuçları.....	101
4.3.6. Nedensellik Analiz Sonuçları	105
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	110
KAYNAKÇA	116
ÖZGEÇMİŞ.....	129

ÖZET

1991 yılında SSCB, Yugoslavya ve Çekoslovakya'nın dağılması ile Avrupa ve Asya'da ekonomi ve siyasal bağımsızlığını kazanan ülkeler, “Geçiş Ekonomileri” olarak isimlendirilmiştir. Geçiş ülkeleri bir yandan siyasal olarak otoriter rejimlerden demokratik rejimlere; ekonomik olarak ise kumanda sistemlerden piyasa ekonomisine doğru bir dönüşüm yaşamışlardır. Dolayısıyla özel bir ülke grubunu oluşturan Geçiş ekonomilerinde ihracat çeşitliliği ve büyüme ilişkilerinin araştırılması bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda 1995-2020 yılları dikkate alınarak Westerlund eşbütünleşme testleri, Pesaran CCE testleri ve Emirmahmutoğlu-Köse nedensellik testleri uygulanmıştır. Ayrıca çalışmada geçiş ekonomileri gruplara ayrılarak ampirik sonuçlar, hem ülke grupları hem ülke bazında ayrı ayrı verilmiştir. Westerlund eşbütünleşme testinden elde edilen sonuçlara göre, tüm geçiş ekonomisi gruplarında ihracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve istatistik olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Pesaran CEE eşbütünleşme test sonuçlarına göre, Avrupa Birliğine üye geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliği büyümeyi anlamlı ve olumlu bir şekilde etkilemektedir. Diğer geçiş ülkelerinde ise ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde teori ile uyumlu fakat istatistiki açıdan anlamlı olmayan etkileri söz konusudur. Veriler, Emirmahmutoğlu-Köse panel nedensellik testleri ile analiz edildiğinde, Avrupa Birliğine üye geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmişken, diğer geçiş ekonomilerinde değişkenler arasında herhangi bir anlamlı ilişki bulunmamıştır. Sonuç olarak istikrarlı bir ekonomik büyümenin sağlanması ve dış şoklara karşı ülkenin ekonomik dayanaklılığının artması için katma değeri yüksek ve teknolojik ürünlere dayalı bir ihracat yapısının sağlanması önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İhracatta Ürün Çeşitliliği, Ekonomik Büyüme, Panel Eşbütünleşme Yöntemi, Panel Nedensellik Yöntemi

ABSTRACT

With the disintegration of the USSR, Yugoslavia and Czechoslovakia in 1991, the countries that gained their economic and political independence in Europe and Asia were named as "Transition Economies". Transition countries, on the one hand, had a transformation from authoritarian to democratic regimes; and economically, they experienced a transformation from control systems to market economy. Therefore, the main purpose of this study is to investigate the export diversity and growth relations in the Transition Economies, which constitute a special group of countries. For this purpose, Westerlund cointegration tests, Pesaran CCE tests and Emirmahmutoğlu-Köse panel causality tests were applied considering the years 1995-2020. In addition, in the study, the transition economies were divided into groups and the empirical results were given separately on the basis of both country groups and countries. According to the results obtained from the Westerlund cointegration test, long-term and statistically significant relationships were found between product diversity and economic growth in exports in all transition economy groups. According to Pesaran CCE cointegration test results, product diversity in exports in transition economies which are members to the European Union affects growth in a meaningful and positive way. In other transition countries, on the other hand, the effects of export diversification on economic growth are consistent with theory but not statistically significant. When the data were analyzed with the Emirmahmutoğlu-Köse panel causality tests, a one-way causality relationship was found from product diversity to economic growth in exports in the transition economies of the European Union, while no significant relationship was found between the variables in other transition economies. As a result, it is important to provide an export structure with high added value and based on technological products in order to ensure stable economic growth and increase the country's economic resilience against external shocks.

Keywords: Product Diversity in Export, Economic Growth, Panel Cointegration Method, Panel Causality Method

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	İlksel Mal İhraç Eden Ülkelerinin Ticari Dışa Açıklık ve Büyüme Oranlar.....	17
2	2019 Yılına Göre İhracat Bağımlılığı ve Ülke Sınıflandırmaları.....	19
3	Ülke Düzeyinde İhracat Çeşitlendirmesinin Hedefleri, Boyutları ve Biçimleri	28
4	Geçiş Ekonomiler ile İlgili Genel Bilgiler	38
5	Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Oranları (1995-2020)	43
6	Geçiş Ekonomilerinde Enflasyon Oranları (1995-2020).....	45
7	Geçiş Ekonomilerinde İşsizlik Oranları (1995-2020)	47
8	BDT Ülkelerinde Dış Ticaret Göstergeleri	49
9	Geçiş Ekonomilerinde Dış Ticaret Göstergeleri (1996-2020)	50
10	2020 Yılında BDT Ülkelerinde Dış Ticarete Başlıca Ürünler	51
11	2020 Yılında Doğu Avrupa Ülkelerinde Dış Ticarete Başlıca Ürünler	52
12	Geçiş Ekonomilerinde İhracatta Mal Sayısı, Yoğunlaşma İndeksi ve Çeşitlilik İndeksi	57
13	İDB Hipotezi ile İlgili Yatay Kesit Çalışmaları	64
14	İDB Hipotezi ile İlgili Zaman Seri Çalışmaları.....	66
15	İDB Hipotezi ile İlgili Panel Veri Çalışmaları	69
16	İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Yatay Kesit Çalışmaları.....	75
17	İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Zaman Seri Çalışmaları.....	80
18	İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Panel Veri Çalışmaları.....	86
19	Geçiş Ekonomiler ile İlgili Çalışmalar	89
20	Gruplara Göre Geçiş Ekonomiler.....	93
21	Ülke Gruplarına Göre Yatay Kesit Bağımlılık Sınama Sonuçları	95
22	Ülke Gruplarına Göre Pesaran Birim Kök Sınama Sonuçları	96
23	Ülke Gruplarına Göre Homojenlik Sınaması Sonuçları.....	97
24	Toplam 26 Geçiş Ekonomiler İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları	99
25	Avrupa Birliğine Üye Geçiş Ekonomiler İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	99
26	Diğer Geçiş Ekonomiler İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları	100

27	Ülke Gruplarına Göre Pesaran CCE Tahmin Sonuçları.....	102
28	Toplam 26 Geçiş Ekonomiler İçin Pesaran CCE Eşbütünleşme Testi Sonuçları	102
29	Avrupa Birliğine Üye Geçiş Ekonomiler İçin Pesaran CCE Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	104
30	Diğer Geçiş Ekonomiler İçin Pesaran CCE Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	104
31	Toplam 26 Geçiş Ekonomiler İçin Nedensellik Testi Sonuçları.....	106
32	Avrupa Birliğine Üye Geçiş Ekonomiler İçin Nedensellik Testi Sonuçları	107
33	Diğer Geçiş Ekonomiler İçin Nedensellik Testi Sonuçları	108

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Sayfa Nr.
1	İhracat Aktarım Mekanizması.....	5
2	Büyümenin Belirleyicileri.....	26
3	Çeşitlenmenin Aşamaları	26

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik Nr.	Grafik Adı	Sayfa Nr.
1	OPEC Ülkelerin Toplam İhracattaki Petrol Payı (%)	22
2	BDT Ülkelerinde İhracat Yapısındaki Gelişmeler	54
3	Doğu Avrupa Ülkelerinde İhracat Yapısındaki Gelişmeler	55
4	BDT Ülkelerinde İhracat Yapısı ile Ekonomik Büyüme Analizi (1995-2020).....	56
5	Doğu Avrupa Ülkelerinde İhracat Yapısı ile Ekonomik Büyüme Analizi (1995-2020).....	56
6	İhraç Edilen Ürün Sayısı ve Ekonomik Büyüme	59
7	İhracatta Yoğunlaşma Derecesi ve Ekonomik Büyüme	60
8	İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme	60

KISALTMALAR LİSTESİ

AGÜ	: Az Gelişmiş Ülke
AB	: Avrupa Birliği
Ar-Ge	: Araştırma ve Geliştirme
ADF	: Genelleştirilmiş Dickey Fuller
AOLS	: Ayarlanmış En Küçük Kareler
ARDL	: Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Model
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BRICS	: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika
CSCEF	: Malın Özel Kümülatif İhracat Deneyimi Fonksiyonu
CSTI	: Mal-Özel Geleneksellik İndeksi
CR	: Yoğunlaşma Oranı
CCE	: Ortak İlişkili Etkiler
CCEMG	: Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup
CCEP	: Ortak İlişkili Etkiler Havuzlanmış
ÇDR	: Çoklu Doğrusal Regresyon
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
DOLS	: Dinamik En Küçük Kareler
Eİ	: Entropi İndeksi
EDI	: İhracat Çeşitliliği İndeksi
FMOLS	: Tam Modifiye Edilmiş En Küçük Kareler
GAFTA	: Büyük Arap Serbest Ticaret Bölgesi
GÜ	: Gelişmiş Ülke
GE	: Geçiş Ekonomi
GMM	: Genelleştirilmiş Momentler Metodu
GHI	: Gini Hirshman İndeksi
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülke
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HHI	: Herfindahl-Hirschman İndeksi
İDB	: İhracata Dayalı Büyüme

IMF	: Uluslararası Para Fonu
NHI	: Normalleştirilmiş Hirschman İndeksi
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
OLS	: En Küçük Kareler
OECD	: Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü
RCA	: Açıklanmış Karşılaştırmalı Avantaj
SI	: Uzmanlaşma İndeksi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SITC	: Uluslararası Ticaret Sınıflandırması
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UGD	: Uygulamalı Genel Denge
VAR	: Vektör Otoregresyon
VECM	: Vektör Hata Düzeltme Modeli
WB	: Dünya Bankası
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Ekonomik büyüme ile ilgili yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, büyümenin nasıl artırılabilir ve nasıl sürdürülebilirliği konusu üzerine yoğunlaşmışlardır. Ekonomik büyümeye etki eden birçok ekonomik, sosyal, kültürel ve coğrafi faktörler mevcuttur. Ekonomik büyümeyi uyarıcı öncelikli ekonomik unsurlardan birisi, dış ticaret ve özellikle de ihracattır. İhracatın ekonomik büyüme üzerine etkilerine dair “ihracata dayalı büyüme” görüşü son yıllara kadar önemli taraftar toplamıştır. Ancak bazı durumlarda toplam ihracat gelirindeki hammadde ve ara malı payı yüksek olan ülkeler, ihracat gelirindeki istikrarsızlıklardan önemli oranda olumsuz etkilenebilmektedir. Özellikle ihracatı hammadde ürünlerine bağlı olan ülkeler, bu ürünlerde yaşanan fiyat değişimlerinden olumsuz yönde etlenir. Bu durum, literatürde “Hollanda Hastalığı” ve “Bolluk Paradoksu” olarak bilinmektedir. Yani ihracatın önemli payı hammadde ve katma değeri düşük ürünlerden oluşan ülkeler, sermaye verimliliklerinin düşmesi, yerli tasarruf oranlarının azalması, yurtiçi yatırımlarının düşmesi, enflasyonun artması gibi bir takım olumsuzluklara maruz kalabilmektedirler.

Bu nedenle ihracat gelirindeki istikrarsızlık sorununun giderilmesi ve ekonomik büyümenin sürekli artması için ihracatta ürün çeşitliliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu bağlamda ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştıran çalışmaların büyük bir kısmı, ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyümeye olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Başka bir deyişle, ihracatta ürün çeşitliliğine dayalı büyüme literatüründe, çeşitlendirilmiş ihracat yapısına sahip ülkelerin birkaç üründe yoğunlaşmış ülkelere göre daha hızlı büyüdüklerini ortaya koymaktadır. Bu nedenle ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırılması politika yapıcılar ve ihracat konusunda karar vericiler için büyük önem arz etmektedir.

İhracat çeşitlendirilmesi için öncelikle yurtiçi üretimin çeşitlenmiş bir yapıda olması gerekmektedir. İhracatın çeşitlendirilmesi imalat sanayi, eğitim, Araştırma - Geliştirme (Ar-Ge) ve teknolojik gelişmeye yönelik yapılan yatırımlarla mümkündür. Bununla birlikte, demokrasinin gelişmiş olması veya mülkiyet haklarının korunması, çeşitli ürünleri üreten yatırımcılar ve girişimciler için önemli katkı sağlamaktadır. Bu nedenle demokrasi, hukukun üstünlüğü ve mülkiyet haklarının korunması ihracat çeşitlendirmesinde önemli rol oynamaktadır.

Geçiş ekonomilerinin üretim yapısı, tüm dönüşümlere rağmen, hâlâ sosyalist sistemin mirasını taşımaktadır. Geçmiş dönemlerde bu ülkelerde üretim, sanayi ve teknolojik gelişmeyi önemsemeyen, rekabeti dışlayan ve ağırlıklı olarak savunma sanayini ön plana çıkaran bir sanayileşme modeli

benimsemiştir. Bunun sonucunda günümüz geçiş ekonomilerinin büyük kısmında genel üretim ve ihracat yapısı, ağırlıklı olarak düşük teknoloji ürünler ile doğal kaynaklardan oluşmaktadır. Özellikle BDT ülkelerinde toplam ihracatta ilksel ürünlerin payı ortalama %60'lık üzerinde seyretmektedir. Diğer taraftan, AB'ye üye olan geçiş ekonomilerinde toplam ihracatın önemli bir payını orta ve yüksek teknoloji ürünleri oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştırmaktır. Bu bağlamda çalışmada aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

- i. Geçiş ekonomilerin ihracatta ürün çeşitliliğinin seviyesi nedir ve nasıl bir değişim göstermiştir?
- ii. Geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki var mıdır?
- iii. Geçiş ekonomilerin ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi var mıdır? Var ise bu ilişkisinin yönü nasıldır?

Bu sorulara cevap bulmak adına çalışmanın birinci bölümünde, ihracata dayalı büyüme (İDB) teorileri ve modellerin yanı sıra ihracat istikrarsızlıklarının nedenleri olan “Hollanda Hastalığı” ve “Bolluk Paradoksu” olguları ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. İhracatta oluşan istikrarsızlık sorununun giderilmesinde ihracat çeşitliliğinin önemi anlatılmış ve çeşitliliğinin ölçülmesine yönelik farklı indeksler açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, geçiş ekonomileri kavramı ve bu ekonomilerin kapsamı tanıtılmıştır. Ayrıca planlı ekonomiden serbest piyasaya geçiş yöntemlerinden bahsedilmiştir. Daha sonra geçmişten bugüne geçiş ülkelerinin genel makroekonomik özellikleri ve ihracat yapısındaki gelişmeleri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise İDB hipotezine yönelik literatür çalışmalarının yanında, kapsamlı bir şekilde ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerine etkilerini araştıran yatay kesit, zaman seri ve panel veri çalışmaları ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bununla birlikte konu ile ilgili geçiş ekonomilerine yönelik yapılan tüm çalışmalar, ayrı bir başlık altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Daha sonra literatür çalışmalarıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümde ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme ilişkileri, toplam 26 geçiş ekonomisi için test edilmiştir. Çalışmada 1995-2020 dönemi verilerinden hareketle panel veri eşbütünleşme ve panel nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın sonuç kısmında ise elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve bazı politika önerilerinde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İHRACATA DAYALI BÜYÜME MODELLERİ VE İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİNİN EKONOMİK BÜYÜME AÇISINDAN ÖNEMİ

1.1. İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkileri

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler (GEÜ) açısından refah seviyesi ve gelişmişliği temsil eden ekonomik büyüme, temel makroekonomik amaçların en başında yer alır. Geçmişten günümüze ekonomik büyümeyle ilgili yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, ekonomik büyümenin nasıl artırılacağı ve bunun nasıl sürdürülebileceği konusu üzerine yoğunlaşmaktadır (Alper, 2019: 203).

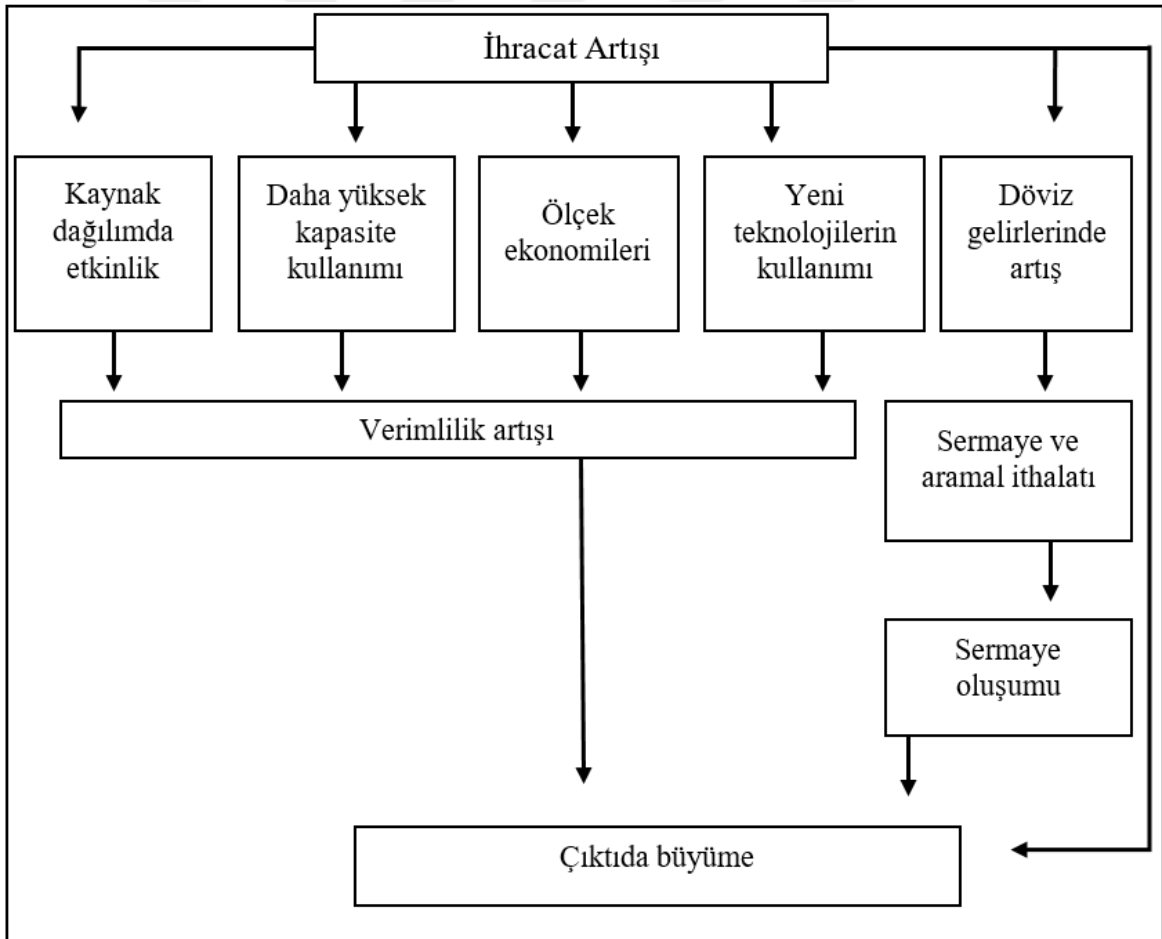
Ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler arasında demografi, beşerî sermaye, teknolojik gelişmeler, doğal kaynaklar, coğrafi konum, iklim, siyasi ve kültürel faktörler gibi unsurlar yer almaktadır. Bu faktörler ekonomik büyümenin artırılmasına ve sürdürülebilir olmasına katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla ülkeler arasında büyüme oranlarının birbirinden farklı olmasının temel nedeni, ülkelerin farklı faktörlere sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Alper, 2019: 203).

Bu çerçevede Neoklasik Büyüme Teorisinin önemli temsilcisi Solow (1957), teknolojik değişimin dışsal olduğunu ve bir ülkenin ticaret politikasından etkilenmediğini savunmaktadır. Buna karşın İçsel Büyüme Teorileri, teknolojik değişimin içsel olduğunu ve teknolojik değişimin bir ülkenin ticarete açıklığından etkilenebildiğini savunmaktadır. Dışa açık ekonomiler, yeni teknoloji mallarının ithalatını artırabilmektedir. Diğer bir deyişle, bir ülkenin ihracat artışı, döviz geliri sağlayarak üretim için gerekli teknolojileri ithalat yoluyla elde etmesi açısından önemlidir. Dolayısıyla ticari açıklık, yurtiçi teknolojisinin gelişmesine ve üretim süreçlerinin daha verimli olmasına yol açmaktadır. Bu yüzden dışa açık ekonomiler, korumalı veya kapalı ekonomilerden daha hızlı büyüebilmektedirler (Jin, 2000: 6).

Bu bağlamda, ekonomik büyüme üzerinde önemli faktörlerden birisinin dış ticaret olduğu ifade edilebilir. Dış ticaretin ve özellikle ihracatın “Büyümenin Motoru” olduğu görüşü ilk kez Nurkse (1952) tarafından dile getirilmiştir. İhracatın genişlemesi kanallarıyla ekonomik büyümeyi dolaylı veya dolaysız olarak pozitif yönde etkilemektedir.

İhracatın ekonomik büyümenin motoru olduğu iddiasını destekleyen bazı nedenler vardır. Bu kapsamda, ihracatın farklı kanallarla ekonomik büyümeye olan etkisi Şekil 1’de detaylı gösterilmiştir. Buna göre ihracatın genişlemesi, ülkenin ürünlerine olan talebin artmasını ve böylece reel üretimin gelişmesini sağlamaktadır. Öte yandan karşılaştırmalı olarak üstünlüğe sahip olduğu mallarda uzmanlaşmayı teşvik ederek verimlilik ve beceri seviyesini artırabilir. Bu durum, verimsiz ticari olmayan bir sektörden daha yüksek verimli ihracat sektörlerine kaynakların yeniden dağılımına yol açar (Çeştepe vd., 2019: 43-44). Ayrıca dışa yönelik ticaret politikaları, daha yüksek verimlilik kazançları temin eden yeni teknolojilere erişimi, yaparak öğrenme ve daha iyi yönetim uygulamalarını da sağlamaktadır. Ek olarak ihracattaki bir artış, yurtiçi üretim için gerekli sermaye ve aramalar ithalatını mümkün kılan yabancı döviz sınırlamalarının kaldırılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Diğer bir deyişle dışa yönelme, dış sermayenin kullanılmasına imkân verebilir ve borç ödemelerine yardımcı olabilir (Giles ve Williams, 2000: 263-264).

Şekil 1: İhracat Aktarım Mekanizması

Kaynak: Küçükaksoy vd., 2015: 694

Bir ülkenin karşılaştırmalı olarak üstünlüğe sahip olduğu malların ihracatı; ekonomik büyümeye neden olan ölçek ekonomilerinden yararlanılmasına da olanak sağlamaktadır (Hatemi ve

İrandoust, 2000: 355). Bu argüman, yurtiçi pazarların optimal ölçüğe ulaşmak için çok küçük olduğunu, artan getiri erişiminin ancak dış pazarlarda mümkün olabileceğini öne sürmektedir (Giles ve Williams, 2000: 263-264; Değer, 2007: 134-135). Bu gibi ihracatın ekonomi büyüme üzerinde olumlu etkisi, literatürde “İhracata Dayalı Büyüme (İDB)” olarak adlandırılmaktadır.

1980’lerden sonra ortaya çıkan dünya krizleri birçok ülkenin ticaret rejimlerini liberalleştirmeye zorlamış ve İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana izlediği ithal ikame politikalarının artık sürdürülemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Bu çerçevede ülkelerin bir kısmı (Latin Amerika ülkeleri gibi), korumacı ithal ikameci sanayileşme politikaları, yerine dışa açık liberal politikaları izlemeye başlamışlardır. Ülkelerin diğer kısmı (Doğu ve Güney Asya) ise, hayati endüstrilerine zarar vermeyecek şekilde ithalat müdahalelerinde kontrollü bir biçimde azaltarak çeşitli araçlarla ihracat teşvikine dayalı politikaya yönelmişlerdir. Sonuç olarak her iki grup ülkeleri, çeşitli ticaret ve teşvik politikaları altında ekonomik büyümenin aracı olarak İDB politikasını uygulamışlardır (Değer, 2007: 118-119).

Genel olarak İDB görüşünün temel noktası, ihracat teşvikinin ithal ikame sanayileşmeye göre, ülkenin ekonomik büyümesine daha iyi hizmet edeceği yönündedir. Bu bağlamda, İDB ile ilgili Esfahani (1991) “*GOÜ’lerde ihracat teşvik politikalarının ithalat eksikliklerinin kapatılmasında üretimin genişlemesinde öneme sahip yabancı dövizlerin temininde hayati unsur olduğu*” yorumunu yapmaktadır. Bazı araştırmacılar ise, İDB politikası tercih edilmesi gerektiğini vurgulayarak hızlı yükselen Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan gibi ülkeleri örnek olarak göstermektedirler (Şahbaz vd, 2014, Shirazi ve Manap, 2005). Ayrıca Findlay ve Watson (1996) tarafından yapılan çalışmada, Çin’in hızlı/verimli büyümesi ve yerel kaynakların etkin dağıtılmasında dışa açık ticaret politikasının öneminden bahsedilmektedir. Bu çerçevede Krueger (2000), ülkenin dış ticaret politikasını ekonomik politikanın hayati unsuru olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşlar, bir kalkınma modeli olarak bahsi geçen ülkelerin deneyimlerine sıklıkla atıf yapmaktadırlar.

1.1.1. İhracata Dayalı Büyüme Modelleri

İhracata dayalı büyüme ile ilgili iktisatçılar tarafından farklı modeller geliştirilmiştir. Bu bağlamda, ihracat artışının verimlilik üzerinde pozitif yönde etkisi sayesinde ihracatın daha fazla artacağı görüşü ‘Erdemli Döngü Modeli’ ile ilk kez Beckerman (1962) tarafından incelenmiştir. Ayrıca, Post-Keynesyen literatüründe ticaret, büyüme ve ödemeler bilançosu arasındaki ilişkilerinin teorik ve ampirik çalışmalarının başlangıç noktası olarak Kaldor (1970)’un İDB Modeli ele alınmaktadır. Kaldor (1970)’un görüşünden farklı olarak Thirlwall (1986: 783) Ödemeler Bilanço Kısıtı Altında Büyüme Modelini geliştirmiştir. Buna göre, ödemeler bilançosu ülkelerin gerçek büyümesini yansıtmaktadır. Ödemeler bilanço dengesinde ihracat önemli yer almaktadır.

- Çalışmanın bu kısmında, İDB modelleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu modeller sırasıyla;
- 1) Beckerman'ın Erdemli Döngü Modeli,
 - 2) Kaldor'un İDB Modeli ve
 - 3) Thirlwall'ın Ödemeler Bilançosu Kısıtı Altında Büyüme Modelidir.

1.1.1.1. Beckerman Modeli

Beckerman (1962), İDB'nin anlaşılması için Erdemli Döngü Modelini geliştirmiştir. Bu modelde talep fonksiyonunu şu şekilde özetlemek mümkündür. İhracatın büyüme oranı, yurtiçi ve yurtdışı fiyatlar arasındaki farkın bir fonksiyonudur. Daha hızlı ihracat büyümesi, daha hızlı bir verimlilik artışına sebep olur. Daha hızlı verimlilik artışı, eğer ücretler verimlilikle aynı doğrultuda artmayacaksa üretimde birim başına ücret maliyetlerinin daha düşük kalmasına neden olur. Ücret maliyetlerinin düşük olması ise yurtiçi fiyatların düşmesine ve böylece firmaların rekabet gücünü artırarak ihracatın daha hızlı artmasına yol açmaktadır (Thirlwall 1986: 783).

Çalışmanın bu kısmında, Beckerman (1962) İDB modeli açıklanacak ve modelin üzerinde yapılan eleştirilere yer verilecektir. Bu modelde ihracat denklemi aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$\text{İhracat denklemi: } x = a + b (1 - p/p_f) \quad (1)$$

Denklem (1)'e göre, x , ihracat artış oranını, a parametresi, dünya ticaretindeki artış oranını, p , yurtiçi fiyatları, p_f ise yurtdışı rakip fiyatları temsil eder. Eğer ülkenin yurtiçi fiyatları, yurtdışı rakip fiyatlarına göre daha düşük olursa ($P < P_f$), bu durumda ülkenin ihracatı, dünya ticaretinden daha hızlı artacaktır. Buna karşın, eğer ülkenin yurtiçi fiyatları yurt dışı rakip fiyatlarına göre yüksek olursa ($P > P_f$), bu durumda ülkenin ihracatı dünya ticaretinden daha yavaş artacaktır. Bu açıklamalar eşliğinde bir ülkenin işgücü verimliliği aşağıdaki eşliği ile hesaplanmaktadır.

$$\text{Verimlilik denklemi: } o = c + dx \quad (2)$$

Denklem (2)'ye göre, o , işgücü verimliliğini, x , ihracat büyüme oranını ifade eder. Denklem (2), işgücü verimliliği ile ihracat büyümesi arasında doğru orantılı bir ilişkiyi gösterir. Diğer bir deyişle, ihracatın artış oranı işgücü verimliliğinin büyüme oranı üzerine olumlu yönde etkilemektedir. İşgücü verimliliğine bağlı olarak ücret denklemi ile gösterilmektedir.

$$\text{Ücret denklemi: } w = m + no \quad (3)$$

Denklem (3)'e göre, w , parasal ücreti, m , bir zaman eğilimini ve o ise işgücü verimliliğini gösterir. Ücretlerin artış oranı doğrudan veya dolaylı olarak işgücü verimliliğinin büyümesi ile

ilişkilidir. İşgücü verimliliğinin artış oranı, parasal ücretleri küçük bir miktarda artırdığı varsayılmaktadır. Çünkü denklemde gösterilen n katsayısı 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. Son olarak Beckerman Modelinde fiyat eşitliği aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$\text{Fiyat denklemi: } p = w - o \quad (4)$$

Denklem (4)'te yer alan fiyat denklemi, w , ücretlerin artışı ile o , işgücü verimliliğinin artışı arasındaki farkın alınmasıyla hesaplanır p , yurt içi fiyatlardaki büyüme oranını temsil eder. Bu nedenle, ücretlerin artışı oranı, eğer işgücü verimliliğindeki artıştan daha düşük ise, bu durumda yurtiçi fiyatlar düşecektir. Buna karşın ücretlerin artışı oranı, işgücü verimliliği artışından daha yüksek ise, bu durumda yurtiçi fiyatlar artacaktır.

Bu genel bilgiler eşliğinde Balassa (1963:781), Beckerman'ın Modelini şu şekilde açıklamaktadır: İşgücü verimliliği artışına göre ücretlerin daha düşük oranda arttığı varsayımı altında, işgücü maliyetlerindeki düşüşler, üretim ve dolayısıyla ihracatının artmasına yol açacaktır. Diğer bir deyişle, ülkede iş gücü maliyetlerinin azalması nedeniyle ülkenin malları dış rekabette fiyat avantajına sahip olur. Bu durum ihracatın daha fazla genişlemesine neden olmaktadır. Büyüme sürecine ilişkin bu görüş, ülkeler arasında büyüme oranlarındaki farklılıklarının bir kez ortaya çıktıktan sonra devam etme eğiliminde olacağı anlamına gelen “ıraksama” teorisini işaret etmektedir. Örneğin geçmişte uygun maliyet avantajlarıyla, ihracatta liderlik konumu kazanan bir ülke, bu liderliği koruyabilecek ve bu konumunu zamanla daha da güçlendirecektir. Diğer bir deyişle, başlangıçtaki fiyat eşitsizliği, zamanla artma eğiliminde olacak ve ülkeler arasındaki büyüme farkı giderek artacaktır.

Ayrıca Beckerman (1962:919-920), işgücü verimliliği ile ücretler arasındaki ilişkileri ile ilgili denklemini çeşitli formasyonlarını da ele almaktadır. Fakat önerilen tüm biçimler aynı sonucuna ulaşmaktadır. Yani Beckerman (1962)'a göre, fiyat eşitsizliği devam etme eğiliminde olacaktır. Yazarın çeşitli denklemlerde, ücretlerin artış oranı doğrudan veya dolaylı olarak işgücü verimliliğinin büyümesi ile bağlantılı olmakta ve işgücü verimliliğinin belirli bir seviyede artması, daha küçük bir ücret artışına neden olduğu varsayılmaktadır.

Beckerman'ın modeline ilk eleştiriyi yapan Balassa (1963: 782-783), işgücü arzının esnekliğindeki ülkeler arasında ve değişik zamanlarda göstereceği farklılıkların ücret değişimleri üzerindeki etkisine ilişkin analizlere yer verilmediğine işaret etmiştir. Bu nedenle Balassa (1963:783), ücret değişimlerinin iş gücü piyasası ile birlikte ele alınması gerektiğini belirterek Philips eğrisini dikkate alan bir yaklaşımla ücret denklemi yeniden formüle edilmesini önermiştir. Bu yeni ücret denklemi aşağıdaki gibidir:

$$\text{Ücret denklemi: } W = m - nU \quad (5)$$

Burada, W , parasal ücreti, m , zaman eğilimini, U ise işsizlik oranını yansıtmaktadır. Bu modele göre, genişleyen ekonomiler işgücünü tarımsal nüfus veya büyük ölçekli göç tarafından sağladığı sürece parasal ücretlerde artış eğilimi azalacaktır. Bu durum, işgücü verimliliğinin artmasına, fiyatların düşmesine ve dolayısıyla daha yüksek ihracata yol açacaktır. Ancak işgücü kıtlığı ortaya çıkarsa, bu durumda U sıfıra yaklaştıkça parasal ücret artış oranı ise m 'ye yaklaşacaktır.

Parasal ücret ile işsizlik oranı arasında ters korelasyon ($m > nU$) olduğuna göre, işsizliğin düşmesi ücretlerin m 'den daha yüksek oranda artmasına, işsizliğin artması ise ücretlerin de azalmasına neden olmaktadır. Böylece, işsizlik oranı yüksek olduğu ülkelerde, ücretlerin de düşük olması gerekir. Bu ilişkiyi Beckerman'ın modeline taşırsak, bu ülkelerin sürekli rekabet üstünlüğüne sahip olması veya verimliliğinin sürekli yüksek olması gibi sonuçlara ulaşılması mümkün olmamaktadır.

Böylece Ballasa (1963), modele işsizlik değişim oranını, işgücü arzı ve işgücü talebi arasındaki ilişkiyi temsil eden yeni bir denklemi eklemiştir:

$$\text{İş gücü denklem: } u = z - x + 0 \quad (6)$$

Modelin işleyişi artık şu şekilde özetlenebilir: işgücü arzı esnek olmadığı sürece, genişleyen bir ekonomide ihracattaki artış (çıktı) işsizliği azaltacaktır. İşsizliğin (u) düşmesiyle, ücretlerin (w) yükselmesi hızlanacak ve ücretlerde meydana gelen bu artış, fiyatlarla işgücü verimliliğini açacak şekilde olacaktır. Buna karşın, ihracat oranı düşük olan ülkelerde, işsizlik artacak ve yüksek işsizlik oranı ise ücret ve fiyatların düşük kalmasını sağlayacaktır.

Gelişmiş ülkelerdeki fiyat artışları, bu ülkelerin ihracat artış oranını düşürürken daha az gelişmiş ekonomilerde fiyat artışları, ihracat performansına fayda sağlayabilecektir. Dış ticaret ile ilgili farklı ulusal ekonomik politikalar ve kurumsal düzenlemeler olmadığında, fiyatların ve gelirlerin değişimleri geleneksel ayarlama mekanizmasını devreye sokacak, fiyat ve ihracattaki göreceli değişimler dengesizliklerin azalmasına yol açacaktır. Böylece geliştirilmiş (6) numaralı yeni model, farklı ihracat performanslarına sahip ülkelerinin fiyatları, üretimleri ve işgücü verimliliklerinin farklı hareketleri üzerinde kısıtlamalar sağlamaktadır (Balassa, 1963: 782-784).

Öte yandan Kurdoğlu (1975:95)'e göre Beckerman (1962) modelinde, büyümeyi etkileyen yatırım, tasarruf ve ödemeler bilançosu gibi değişkenler dolaylı olarak ele alınmıştır. Bu temel etkenler tanımlanmadığı sürece, üretimi artırıcı, fiyatları düşürücü ve ücretleri sabit tutucu politikalar

geliştirmenin mümkün olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca, modelde sermaye birikimi ile üretim artış hızı arasındaki ilişkisini incelenmesi de göz ardı edilmiştir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde ihracat, büyüme ve ödemeler bilançosu arasındaki ilişkilerinin teorik ve ampirik çalışmaların başlangıç noktası olarak Kaldor (1970)'un İDB Modeli referans alınmaktadır. Takip eden başlıkta Kaldor (1970)'un ihracata dayalı büyüme modeli incelenecektir.

1.1.1.2. Kaldor Modeli

İDB'nin savunucusu Kaldor (1970), modele ödemeler dengesi kısıtını (veya denge koşulunu) dâhil etmiştir. Dışa açık ekonomilerde, ihracat talebi otonom talebinin temel unsuru olduğu için ihracatın büyüme oranı, yatırım ve tüketimin uyum sağladığı uzun dönemli büyüme oranının temel belirleyicisi olacaktır. Kaldor'un ihracat fonksiyonu aşağıda yer almaktadır.

$$X = K_t \left(\frac{P_d}{EP_f} \right)^\eta Z^\varepsilon \quad (7)$$

Burada X , ihracat seviyesini, K_t , herhangi bir sabit, P_d , yurt içi fiyatları ve P_f , ise yurt dışı fiyatları, Z , dünya gelir seviyesini, E , döviz kurunu, η , ihracat talebinin fiyat esnekliğini ve ε ise ihracat talebinin gelir esnekliğini temsil etmektedir. Büyüme oranları cinsinden eşitlik (7) ele alındığında, şu şekilde bir denkleme ulaşabiliriz:

$$x = \eta (p_d - p_f - e) + \varepsilon Z \quad (8)$$

Burada Z , gelirin büyüme hızını, p_d , yabancı fiyatların değişim oranını, p_f , yurtiçi fiyat değişim oranını, e , döviz kurundaki değişimleri yansıtmaktadır.

Yurtiçi enflasyon, ücretler p_d , fiyatlar ve işçi başına üretim oranını ilişkilendiren geleneksel mark-up fiyatlandırma denkleminde türetilir. Böylece zamana göre türev alınarak logaritmik formda eşitlik (9) gibi bir denkleme ulaşılabilir.

$$p_d = \tau - w - l \quad (9)$$

Burada w , nominal ücret oranının büyüme oranı, l = işgücü verimliliğinin büyüme oranı ve τ ise, birim işgücü maliyetlerini göstermektedir. Buna ek olarak Kaldor'un modeli, işgücü verimliliğinin büyüme oranının üretim artışının bir fonksiyonu olduğu anlamına gelen Verdoorn Yasasının varsayımını kullanmaktadır. Bu yasa aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$l = l_{\alpha} + vg \quad (10)$$

Burada l_{α} , otonom verimlilik artış hızını ve v , Verdoorn katsayısını gösterir. Denklem (10) “döngüsel” bir süreç izler. Şöyle ki üretim artışı, özellikle işgücü verimliliğini artırır. İşgücü verimliliğinin artış oranı ise, yurtiçi fiyatları düşürür. Fiyatın düşmesi, ihracat ve üretimi teşvik eder. Böylece döngü başa sarmış olur.

Bununla birlikte Verdoorn ilişkisi, herhangi bir ülkenin diğer ülkelere göre ekonomik büyüme avantajı elde ettiği zaman, bu farkı koruyacağını ortaya koymaktadır. Örneğin, bir ülkenin uluslararası piyasada, yüksek gelir esnekliğine sahip malların üretiminde üstünlüğü elde ettiği ve dolayısıyla büyüme oranı diğer ülkelere göre yükseldiğini varsayalım. Bu durum, Verdoorn etkisi nedeniyle verimlilik artış oranı daha yüksek olacak ve ülkenin bu mallarda karşılaştırmalı üstünlüğü daha da artmış olacaktır. Diğer taraftan bu gelişme, diğer ülkelerin aynı mallarda bir üstünlüğü elde etmesini zorlaştıracaktır.

Bu bağlamda karşılaştırmalı ihracat performansının en önemli belirleyicisi, ihracat talebinin gelir esnekliğidir. Ayrıca ithalat talebin gelir esnekliği, ödemeler bilanço dengesine etkileyen önemli bir unsurdur ve dolayısıyla İDB modelinde önemli bir rol oynadığı varsayılmaktadır. Buna göre, ithalat talebinin gelir esnekliği ne kadar düşük olursa, ödemeler bilanço dengesi ile tutarlı büyüme oranı o kadar yüksek olur. Bazı ülkeler talebi hızla artan malları üretirken diğer ülkeler talebi düşük olan malları üretmektedir. Bu durum, sanayi ve tarım arasındaki “ıraksama” teorisinin temelini oluşturan ihracat ve ithalatın gelir esnekliğinin özelliklerindeki farklılıklarından kaynaklanır. (McCombie ve Thirlwall, 1994: 429-431) Bu aynı zamanda Kaldor (1970)’un görüşünün özüdür. Buna göre, ülkeler arasında ticarete açıklığın sürdürülebilir büyüme farklılıklarını yaratmaktadır.

Son olarak Kaldor (1970)’e göre talep, ekonomik sistemini yönlendirmektedir. Dolayısıyla ülkeler arasında talep artışları farklı olduğu için, büyüme oranları da farklı olabilmektedir. Fakat Kaldor (1970), ülkeler arasında talep oranları neden farklı olduğunu açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bunun açıklaması Thirlwall (2011: 429-430) tarafından yapılmıştır. Buna göre, ülkeler arasında büyüme oranlarındaki farklılığın temel nedeni, ödemeler bilanço dengesinde aranmalıdır.

Sonraki bölümde Thirlwall (2011: 429-430)’in ödemeler bilanço denge modeli ele alınacaktır.

1.1.1.3. Thirlwall Modeli

Thirlwall (2011: 429-430), gelişmiş ülkeler üzerine yapmış olduğu çalışmada, ödemeler bilançonun gerçek bir büyüme oranını yansıttığı sonucuna ulaşmıştır. Ülke kendi talebini genişleterek ödemeler bilanço dengesi üzerine baskı oluşturursa, kısa dönemli büyümeye ulaşmadan

önce talebin kısıtlanması gerekir. Aksi hâlde, arz tam olarak kullanılamaz, yatırımlar çekilir, teknolojik gelişme yavaşlar ve ülkenin malları rekabet edemez hâle gelir. Bu nedenle ödemeler bilançosu daha da kötüleşir ve bu şekilde devam eder. Diğer taraftan, eğer ülke talebini, ödemeler bilanço dengesine zorluk yaratmadan mevcut üretim kapasitesi seviyesine kadar genişletebilirse, büyüme oranı yükselebilir. Bunun gerçekleşebileceği birkaç mekanizma mevcuttur:

- 1) Yatırımlar, sermaye birikiminin artmasına ve ülkeye yeni teknolojilerin gelmesine teşvik etmektedir.
- 2) İşgücü arzı, yurtdışından insanların işgücü piyasasına katılımıyla artmaktadır.
- 3) Üretim faktörleri, düşük verimli sektörlerden yüksek verimli sektörlerle hareket etmektedir.
- 4) Daha fazla ithalat yeterliliği, yurtiçi kaynakları verimli hâle getirerek üretim kapasitesi artmasına etkilemektedir.

Thirlwall (2011) göre, sıralanmış olan bu mekanizmalar İDB temel argümanlarıdır. Çünkü ödemeler bilanço dengesi üzerine baskı oluşturmada, reel ekonomik büyüme ancak ihracatın büyümesi ile mümkün olabilmektedir. Yazara göre, ülkeler arasında büyüme oranlarındaki farklılığın temel nedeni, ödemeler bilanço dengesidir. Bununla birlikte, ülkelerin aynı ihracattaki büyüme oranına sahip olmaları, aynı üretim büyüme oranına sahip olacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü ekonomik büyüme için ithalat yapma gereksinimi, ülkeler arasında farklılık gösterir ve bu nedenle bazı ülkeler ödemeler bilançosunu dengede tutmak için, talebi diğerlerinden daha erken sınırlamak zorunda kalabilmektedir. Bir ülkenin ekonomik büyümesi ile ithalat büyümesi arasındaki bu ilişki, ithalat talebinin gelir esnekliğini ifade etmektedir. Thirlwall (2011)'in modeline göre, ödemeler bilanço dengesi, ihracat ve ithalat talebinin gelir esneklikleriyle belirlenmektedir.

Thirlwall'ın modelinde ödemeler bilanço dengesi şu şekilde ifade edilir (Thirlwall, 2011: 431-433):

$$P_d X_t = P_f M_t E_t \quad (11)$$

Burada X , ihracat miktarını, P_d , yurtiçi ihracat fiyatını, M , ithalat miktarını, P_f , ithalatın yurt dışı fiyatını ve E , döviz kurunu temsil eder. Ülkede, ödemeler bilanço dengesi sağlanması için ihracatın artış oranı ile ithalatın artış oranı eşit olması gerekmektedir. Denklem (11)'de yer alan değişkenleri değişim oranı ile ifade edilmesi gerekirse, ödemeler bilanço dengesi aşağıdaki gibidir:

$$p_{dt} + x_t = p_{ft} + m_t + e_t \quad (12)$$

Talep edilen ithalat miktarı, standart talep teorisi kullanılarak ithalat fiyatı (döviz kuru değişikliklerinin etkisini birleştirmek için anapara birimi cinsinden ölçülür), ithalat ikame fiyatı ve yurtiçi gelirin çarpımı ile tespit edilebilir. Böylece:

$$M_t = (P_{ft}E_t)^\psi P_{dt}^\phi Y_t^\pi \quad (13)$$

Burada, ψ , ithalat talebinin fiyat esnekliği, ($\psi < 0$), ϕ , ithalat talebinin çapraz esnekliği, ($\phi > 0$), Y , yurtiçi gelir ve π , ithalat talebinin gelir esnekliğidir ($\pi > 0$). Böylece, ithalattaki artış oranına aşağıdaki gibi bir denklem ile ulaşılabilir:

$$m_t = \Psi(p_{ft}) + \Psi(e_t) + \Phi(p_{dt}) + \pi(y_t) \quad (14)$$

Denklem (14)'te küçük harfler, ilgili değişkenlerin değişim oranını göstermektedir.

Talep edilen ihracat miktarı, standart talep teorisi kullanılarak yabancı para cinsinden ölçülen ihracat fiyatı (döviz kuru değişikliklerinin etkisini yakalamak için), ihracatla rekabet eden malların fiyatı ve dünya gelir seviyesinin çarpımsal fonksiyonuyla belirlenebilir. Buna göre yeni bir denkleme ulaşılır:

$$X_t = \left(\frac{p_t}{E_t}\right)^\eta P_{ft}^\delta Z_t^\epsilon \quad (15)$$

Denklem 5'e göre, X_t , ihracat miktarı, P_t , ihracatın yurtiçi fiyatı, P_f , ihracattaki yurtdışı fiyatı, Z , dünya gelir seviyesi, $1/E$, yerel dövizle yurtdışı fiyatı, η , ihracat talebinin fiyat esnekliği, δ , ihracat talebinin çapraz esnekliği, ϵ , ihracat talebinin gelir esnekliği ve t ise zamanı gösterir. Bu durumda ihracatın büyüme oranı aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$x_t = \eta(p_{dt}) - \eta(e_t) + \delta(p_{ft}) + \epsilon(z_t) \quad (16)$$

(14) ve (16) denklemlerini (12)'nin yerine koyarsak, ödemeler bilanço dengesi ile tutarlı ekonomik büyüme oranı aşağıdaki gibi hesaplanabilir.

$$y_{Bt} = \frac{p_{dt}(1+\eta-\phi) - p_{ft}(1-\delta+\psi) - e_t(1+\eta+\psi) + \epsilon(z_t)}{\pi} \quad (17)$$

Denklem (17)'ye göre, aşağıdaki gibi bilinen birkaç ekonomik durum ifade edilebilir:

- 1) Eğer ihracat talebinin fiyat esnekliği ile ithalat talebinin çapraz esnekliği toplam değeri birden büyükse, yurtiçi enflasyon oranındaki bir artış, ülkenin ödemeler bilanço dengesini bozacaktır (Eğer $|\eta + \phi| > 1$).

- 2) Eğer ithalat talebinin fiyat esnekliği ile ihracat talebinin çapraz esnekliği toplam değeri birden büyükse, yurt dışı enflasyon oranındaki bir artış ülkenin ödemeler bilanço dengesini iyileştirecektir (*Eğer $|\delta + \psi| > 1$*).
- 3) Devalüasyon veya para biriminin değer kaybetmesi, yani yurtiçi fiyatların yurt dışı fiyatlarına göre daha ucuz olması ($e_t > 0$), ihracat ve ithalat talebindeki fiyat esnekliklerinin toplam değeri birden büyük olması koşuluyla ödemeler bilanço dengesini iyileştirecektir. Bu durum, Marshall-Lerner koşulu olarak adlandırılmaktadır (*Eğer $|\eta + \psi| > 1$*). Dikkat edilmesi gereken husus, bir defalık yapılan devalüasyon, ödemeler bilanço dengesini sürekli olarak artırmayacaktır. Çünkü ilk yapılan devalüasyondan sonra büyüme oranı eski seviyesine gelecektir. Bu yüzden, ödemeler bilanço dengesini sürekli olarak artırmak için, devamlı devalüasyonun yapılması gerekir.
- 4) Bununla birlikte, dünya gelirinin hızlı büyümesi ödemeler bilanço dengesini iyileştirecektir.
- 5) İthalat talebinin gelir esnekliği (π) ne kadar yüksekse, ödemeler bilanço dengesinin büyüme oranı o kadar düşük olur. Diğer bir deyişle, ithalat talebinin gelir esnekliği ile ödemeler bilanço dengesi arasındaki ilişkisi ters orantılıdır (Thirlwall, 2011: 437-438).

Sonuç olarak, herhangi bir ülke hızlı bir şekilde büyümek isterse, öncelikle talep üzerine ödemeler bilanço kısıtlamasını yükseltmesi gerekir. Ödemeler bilanço kısıtlaması nedeniyle talebi artırmadan, verimliliğini yükseltmek sadece işsizliğe yol açabilir. Bu nedenle, ihracatı daha çekici hâle getirmesi ve ithalat talebinin gelir esnekliğini azaltması yoluyla, ödemeler bilanço dengesine sorun yaratmadan talep genişletilebilir. Böylece, ülkeler arasında büyüme farklılıklarının açıklaması, öncelikle talebin büyüme oranındaki farklılıklardan kaynaklanır ve talebin büyüme oranındaki en önemli kısıtlama, ödemeler bilançosudur. Diğer taraftan, ülkeler arasında ödemeler bilanço dengesinin farklılıkları ise, ihracat ve ithalat eğilimini etkileyen üretilen malların özelliklerine bağlı olmaktadır. Çünkü ithalat talebin yüksek gelir esnekliğiyle ihracatta yavaş büyümeye sahip ülkeler, ürettiği malları, hem yurtiçinde hem de yurtdışında görece olarak olmayacaktır (Thirlwall, 2011: 437-438).

1.2. İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Yetersizlikleri

Daha önce vurgulandığı gibi ihracat, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerin verimliliğinin artırılması, olumlu ölçek ekonomilerinden yararlanılması, kaynak dağılımında etkinliğin gerçekleştirilmesi yoluyla ekonomik büyümeyi olumlu etkileyebilmektedir (Çeştepe vd., 2019:41). Ayrıca ihracatın, sermaye ve aramaların finansmanı için gerekli döviz girişini sağlaması yoluyla ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi bulunmaktadır (Hatemi-J ve Irandoust, 2000: 355).

İDB'nin olumlu teorik etkilerin yanında yapılan çalışmalar, ülkelerin birtakım sorunlarla karşılaştıklarını işaret etmektedir. İDB politikasını eleştirenler, Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerindeki deneyimlerin birçok yönden benzersiz olduğunu ve diğer GOÜ'ler için geçerli olmadığını savunmaktadırlar. Örneğin Jaffee (1985), dünya pazarındaki oluşan istikrarsızlıkları ve belirsizlikler göz önüne alındığında İDB politikasını uygulayan AGÜ ve GOÜ'lerin uzun dönemde ekonomik büyümesi arttırılamayacağı vurgulamaktadır. İDB hipotezinin geçerliliğine yönelik diğer bir sorun, GOÜ'ler ihracatı için gelişmiş ülkelerin pazarları yeterli bir büyüklüğüne sahip olup olmadığı veya ülkeler tarafından kullanılan ticaret engellerinin (vergi, kota, tarifler) bu gelişme yolunu engelleyip engellemediği konusu üzerindedir (Değer, 2007:135).

Diğer taraftan ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin destekçileri, ithal ikame ile sanayileşmenin yurtiçi endüstri çeşitliliğini artıracığını savunurken, İDB politikası yalnızca sınırlı sayıda endüstrilerin gelişmesine yol açacağına inanmaktadırlar (Değer, 2007: 136). Bu konuyla ilgili Hsio (1987), bazı GOÜ'lerin ekonomik büyümesinin ithal ikameci politikalardan kaynaklandığını tespit etmiştir. Ayrıca, ithal ikameci sanayileşme yoluyla kalkınmayı finanse etme açısından tarife, kota ve vergileri gizli bir şekilde artırabileceğinden, politik olarak çekici olabilmektedir (Giles ve Williams, 2000: 264-265). Buna karşın seçici ithalat korumasının savunucusu Taylor (1991) ise, ülkenin bir veya daha fazla sektöründe ihracatını teşvikini önerirken, diğerlerinin korunması gerektiğini vurgulamıştır.

Bu çerçevede, İDB politikası her zaman istenen seviyede olmamasından dolayı ihracat gelirlerindeki yetersizlikler, ülkelerin ithalat ikameci sanayileşme politikasının tercih edilmesine neden olabilmektedir. İthalat ikamesi, ülke içinde üretilmesi mümkün olan malların ithalatını azaltarak döviz tasarrufu sağlama ve sermaye mallarının ithali için daha fazla döviz ayırabilme imkânı vermektedir (Serin, 1971: 225-226). Ayrıca yerel üreticileri teşvik ederek istihdamın artmasına neden olur. Bu tür hükümet politikaları, yabancı şirketler yerine yerli firmaları desteklemek için kullanılabilir. Özellikle Latin Amerika ülkelerinin deneyimlerine dayanarak, ticaret liberalleştirme politikaları 'Kuzey' ve 'Güney' arasındaki ticaretin, bazı ülkeler için yerli sanayi ve tarım sektörlerini zarara uğrattığını, ticaret dengesizliklerine ve yüksek hükümet harcamalarına neden olduğu ileri sürülmektedir (Giles ve Williams, 2000: 264).

İDB hipotezinin geçerliliği için ihracat gelirlerinin istikrarlı olması gerekir. İhracat gelirindeki istikrarsızlık ise ülkelerin ihracat yapısından kaynaklanmaktadır. Genellikle AGÜ ve GOÜ'lerin ihracat yapısı, ucuz işgücüne dayanan ve katma değeri düşük olan ilksel mallara dayanmaktadır. Tarım ve hammadde malları içeren ilksel malların talebin gelir ve fiyat esnekliği ise çok düşüktür. Dolayısıyla ilksel malların talebi azalan oranında artarken, mamul malların talebi artan oranında artmaktadır (Sinclair ve Tsegaye, 1990: 487).

Ayrıca iklim koşullarına aşırı derecede bağımlı olan tarımsal ürünlerin varlığı hasat dönemlerde elde edilen malların miktarının değişmesine ve dolayısıyla bu ürünlerin satışından elde edilen gelirlerin istikrarsızlaşmasına yol açmaktadır. Hammadde ürünleri (örneğin petrol ve gaz) ihraç eden ve sınırlı ihracat yapısına sahip olan AGÜ ve GOÜ'ler, fiyat değişimleri ve dış etkilere karşı savunmasız kalmaktadır. Örneğin geliri petrol ürünlerine bağımlı olan Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği (OPEC) ülkeleri petrol fiyatlardaki dalgalanmalardan olumsuz yönde etkilenebilmektedirler (Akar ve Ay, 2018).

Tablo 1: İİksel Mal İhraç Eden Ülkelerinin Ticari Dışa Açıklık ve Büyüme Oranlar

Ülke	Guatemala		Brezilya		Yeni Zelanda		Malavi Cumhuriyeti		Zimbabve		Uruguay	
Yıl	Büyüm %	Dışa açıklık	Büyüm %	Dışa açıklık	Büyüm %	Dışa açıklık	Büyüm %	Dışa açıklık	Büyüm %	Dışa açıklık	Büyüm %	Dışa açıklık
2003	2,5	66,6	1,1	17,1	4,5	55,4	5,7	32,5	-17,0	67,3	0,8	38,1
2004	3,2	68,9	5,8	18,2	4,0	57,4	5,4	33,3	-5,8	68,0	5,0	45,2
2005	3,3	65,9	3,2	19,2	3,3	56,7	3,3	36,7	-5,7	66,2	7,5	47,6
2006	5,4	66,2	4,0	20,3	2,8	55,7	4,7	38,5	-3,5	63,2	4,1	50,3
2007	6,3	67,3	6,1	21,3	3,1	57,8	9,6	45,9	-3,7	58,3	6,5	49,8
2008	3,3	62,9	5,1	21,9	-1,0	56,7	7,6	50,9	-17,7	67,3	7,2	53,9
2009	0,5	59,0	-0,1	20,0	-0,1	55,3	8,3	50,3	12,0	77,2	4,2	50,6
2010	2,9	62,1	7,5	22,8	1,6	58,2	6,9	57,6	19,7	83,1	7,8	51,7
2011	4,2	62,8	4,0	23,5	2,4	59,3	4,9	50,1	14,2	70,1	5,2	53,6
2012	3,0	62,5	1,9	23,3	2,2	59,3	1,9	84,2	16,7	66,7	3,5	56,3
2013	3,7	63,4	3,0	23,6	2,6	60,1	5,2	126,3	2,0	52,1	4,6	54,6
2014	4,4	63,6	0,5	23,0	3,6	61,5	5,7	146,4	2,4	51,8	3,2	53,9
2015	4,1	63,1	-3,5	22,7	3,6	61,9	2,8	168,4	1,8	85,6	0,4	51,5
2016	2,7	62,4	-3,3	22,4	3,7	61,7	2,5	243,0	0,8	89,2	1,7	49,0
2017	3,0	62,0	1,3	23,4	3,2	63,1	4,0	235,5	4,7	88,5	2,6	49,6
2018	3,2	61,3	1,3	24,5	3,1	63,2	3,2	243,3	4,8	61,7	1,6	47,1

Kaynak: World Bank (2021)

Görüldüğü gibi, Tablo 1’de tarım ihracatına bağımlı olan seçilmiş (Guatemala, Brezilya, Yeni Zelanda, Malavi, Zimbabve, Uruguay) ülkelerin 2003-2018 yıllarına ait büyüme oranları ve dışa açıklık verileri gösterilmektedir. Genel olarak dışa açıklık oranı ülkenin dış ticarete olan bağımlılığını ve ülke ekonomisi için dış ticaretin önemini göstermektedir. Anlaşılabacağı üzere, ülkelerin dışa açıklıklarının yüksek olmasına rağmen büyüme oranları çok dalgalı seyretmektedir.

Tablo 1’deki bilgilere göre, 2003-2018 yıllar arasında Guatemala’nın ortalama dış açıklık oranı %65 iken, ekonomik büyüme %3,4 civarındadır. Guatemala’nın 2007 ile 2018 yıllarına ait verileri kıyaslandığında, ekonomik büyümesi önemli ölçüde gerilemiştir. Diğer taraftan, Brezilya, Zimbabve ve Uruguay ülkelerinde dışa açıklık oranı sürekli artarken, büyüme oranları sürekli düşmektedir. Ayrıca Malavi Cumhuriyetinde, dışa açıklık oranları 2003-2012 dönemde ortalama %48’den 2013-2018 dönemde ortalama %193’e çıkmıştır. Ancak, ekonomik büyüme oranı 2007 yılında %9,6 iken, bu oran 2018 yılında sadece %3,2 olarak gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak Tablo 1’e göre, dışa açıklığının ekonomik büyümeye olumlu yönde etkilemediğini göstermektedir. Hatta bazı ülkelerin ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilemiştir. Diğer bir deyişle, ilksel mal ihraç eden ülkelerin ihracat artışına rağmen yüksek ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi yakalayamamışlardır.

İhracatın ekonomik büyümesine engelleyen unsurları dikkate alan farklı yaklaşımlar vardır. Bunlar, Hollanda Hastalığı, Bolluk Paradoksu ve İhracat Gelirlerindeki İstikrarsızlıklar olarak sınıflandırılabilir.

1.2.1. İhracat Gelirindeki İstikrarsızlıklar

Geçmişte iktisatçılar ve politika yapıcılar, ilksel mallara dayalı ihracatın ekonomik büyümeyi daha hızlı bir şekilde artıracığına inanmışlardır. Bu yüzden tarihsel süreç içerisinde ülkelerin çoğu, ilksel mal ihracatına dayalı büyüme yolunu izlemeye çalışmışlardır. Bu stratejide bazı ülkeler başarılı olurken, diğer ülkeler başarıya ulaşamamışlardır. İlksel mal ihracatı sonrasında sanayileşmeyi başarmış ülkelerin arasında ABD, Kanada, Avustralya ve Danimarka gibi ülkeler yer almaktadır. Diğer ülkeler ise sanayileşmemiş olsa bile, ilksel ihracatlarının bir sonucu olarak yapısal değişikliklere sahne olmuşlardır (Xu, 2000: 308). Benzer şekilde Choi ve Beladi (1996), birçok Asya ülkesi nihai malları ihraç etmeden önce ilksel malları ihraç eden ülkeler olduğuna işaret etmektedirler. Bu ülkelerin ekonomik başarıları, ilksel mallardan elde edilen gelirleri etkin bir şekilde doğru sektörlerle yapılan yatırımlardan kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Diğer taraftan ilksel mallara dayalı ihracatın ekonomik büyüme üzerine olumsuz etkileri de vardır. İlksel ürün ihracat artışının, ekonomik büyümeye negatif bir şekilde iki kanal üzerinde etkileyebilmektedir. Bunlardan ilki, Singer-Prebisch hipotezi olarak bilenen ilksel mal aleyhine ortaya

ıkan ticaret hadler etkisidir. İlksel mallar, talebi fiyat ve gelir esnekliği düşük olan mallardır. Bu nedenle, bu malların arzının artması, fiyatları çok hızlı bir biçimde aşağıya düşürürken, gelir artışına bağlı büyümeye yönelik talep artışı sınırlı kalmaktadır. Böylece bu ürünlerin fiyatları çok yavaş yükselmektedir (Zekayi ve şahin, 2015: 438). Bu erevde ihracatın büyüme üzerindeki etkilerinde ülkelerin ihraç ettiği ürünlerin niteliği (rneğin ilksel-imalat sanayi ürünleri veya düşük-yüksek katma değerli veya düşük-ileri teknoloji ağırlıklı) nemli rol oynamaktadır.

Ayrıca ilksel mal ihracatının ekonomi büyümesine olumsuz ekilebileceği ikinci kanal, ilksel mal piyasalarındaki istikrarsızlıktan kaynaklanmaktadır. İlksel mal ihracat piyasalarındaki istikrarsızlık, ihracat gelirinde ve yurtiçi yatırımlarda büyük dalgalanmalara neden olmakta ve bu bağlamda ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilemektedir (Değer, 2007:157-159).

İlksel mal ihracatı, ekonomik büyüme üzerinde etkisi hem teorik hem de politik çıkarımlar nedeniyle kritik önem taşımaktadır. İlksel mallar, özellikle AG ve bazı GOÜ'lerin ihracatının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Örneğin, son otuz yılda nihai mal ihracatını başarılı bir şekilde artırmış olan GOÜ'ler bile ilksel mal ihracatı hâlâ toplam mal ihracatının yarısından fazlasını oluşturmaktadır (Tablo 1 ve 2). İlksel mal ihracatının büyümesi, GOÜ'lerin çoğunluğu için ekonomik büyüme üzerinde önemsiz veya olumsuz etkileri söz konusu ise, Karşılaştırmalı stnlk Teorisi'nin bu ülkeler için geçerliliğini yeniden incelemek gerekir. Çünkü Karşılaştırmalı stnlk Teorisi, ilksel ürünleri ihraç eden AG ve GOÜ'ler için geçerli olmayacaktır. Bu bağlamda ilksel mal ihracat ülkelerde ekonomik kalkınma için farklı bir reçeteye gereksinim duyulmaktadır (Xu, 2000: 307-308).

Tablo 2: 2019 Yılına Göre İhracat Bağımlılığı ve lke Sınıflandırmaları

Sektörler	lkeler
Tarım rnleri ihracatına bağımlılık	Brezilya, Ekvador, Etiyopya, Gambiya, Guatemala, Kenya, Kiribati, Madagaskar, Malavi, Myanmar, Yeni Zelanda, Paraguay, Uruguay, Zimbabve
Akaryakıt ihracatına bağımlılık	Cezayir, Angola, Azerbaycan, Bahreyn, Kamerun, Kolombiya, Kongo, Ekvator Ginesi, Gabon, Yunanistan, İran, Irak, Kazakistan, Kuveyt, Libya, Nijerya, Umman, Katar, Rusya Federasyonu, Suudi Arabistan, Sudan, Türkmenistan, Yemen
Maden, cevher ve metal ihracatına bağımlılık	Ermenistan, Avustralya, Ermenistan, şili, Gana, Gine, Guyana, Kırgızistan, Liberya, Mali, Moritanya, Moğolistan, Mozambik, Namibya, Nauru, Tacikistan, Tanzania, Özbekistan, Zambiya,

Kaynak: UNCTAD, 2019 (<https://unctad.org/webflyer/state-commodity-dependence-2019>)

Grldği gibi, Tablo 2'de 2019 yılı için ilksel malları oluşturan tarım, akaryakıt ve hammadde sektörlerine göre ülkelerin ihracat bağımlılığı gösterilmektedir. Tablo 2'deki bilgilere

göre genel olarak, ilksel mal ihracatına sektörlere bağımlı olan ülkelerin çoğu, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden oluşmaktadır.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin % 87'si ihracat sektörlerine bağımlı iken, bu oran gelişmiş ülkeler için sadece %13 oranındadır. Bununla birlikte, ilksel mal ihracatına bağımlı ülkelerin sayısı 1998-2002'de 92'den 2013-2017'de 102'ye yükselmiştir, ancak bu iki dönem arasında tarım ihracatına bağımlı ülke sayısı 50'den 37'ye düşmüştür. Ayrıca, hammadde ürünlerine bağımlı ülkelerin sayısı istikrarlı bir şekilde 14'ten 33'e artmış ve enerjiye bağımlı ülke sayısı ise 28'den 32'ye çıkmıştır (UNCTAD, 2019).

Bu bağlamda ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığın nedenleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Fleming ve Piggott, 1987: 276);

- i. **İlksel Mal İhracatına Bağımlılık:** İhracat gelirindeki istikrarsızlığın bir nedeni tarımsal malın özelliklerden kaynaklanır. Tarımsal üretim doğal şartlara bağlıdır. Dolayısıyla bazı dönemlerde, meydana gelen kuraklık ve aşırı yağışlar nedeniyle üretim düşebilir. Buna karşın, iklim koşullarının iyi gitmesi sonucu ürün, beklenmeyen tutarından fazla olabilir (Seyidoğlu, 2013: 576). Böylece iklim koşullarına bağlı olarak üretim seviyesinde meydana gelen değişim, tarım piyasalarında fiyat dalgalanmalarına ve dolayısıyla ihracat gelirinin istikrarsızlığına neden olmaktadır (Fleming ve Piggott, 1987: 276).
- ii. **İhraç Ürünlerde ve Piyasalarda Yoğunlaşma Derecesi:** Daha önce ifade edildiği gibi, AGÜ ve GOÜ'lerin ihracatı çoğunlukla birkaç tarımsal ürünlerden ya da hammaddelerden oluşmaktadır (Tablo 1 ve Tablo 2). Bu mallar üzerinde yoğunlaşan ülkeler, ürün fiyatlarında ve dış piyasalarda yaşanan olumsuzluklardan fazlasıyla etkilenebilmektedir (Çakmak ve Değer, 2003: 54-55). Ayrıca, az sayıda ihraç mal üzerine yoğunlaşmak kadar, az sayıda piyasa üzerinde de yoğunlaşmak olumsuz etki yaratır. Yani ihracatta piyasa yoğunluk derecesinin yüksekliği, ihracat gelirindeki istikrarsızlığa yol açmaktadır (Seyidoğlu, 2013: 578-579).
- iii. **Döviz Kurundaki Dalgalanmalar:** Döviz kurları, ülkelerin hem kısa hem de uzun dönemli ihracat gelirlerini etkileyen önemli bir faktördür. Üretilen malların fiyatı, yabancı para cinsinden değişmese bile döviz kurlardaki bir değişim, ulusal para cinsinden gelirini değiştirerek ihracat miktarına etkileyebilir. Bu durum, ülkelerin döviz kurlarına bağlı olarak fiyatlarının dalgalanmasına ve böylece ihracat gelirlerindeki istikrarsız bir yapı sergilemesine neden olmaktadır (Çakmak ve Değer, 2003:54-55).

Seyidoğlu (2013: 576-579), bir ülkenin belli sektörlerde uzmanlaşmasının (özellikle hammadde ürünlerinde), döviz gelirindeki istikrarsızlıklara neden olabileceğini ifade etmektedir. Zira ekonominin ihracatı bir sektöre yoğunlaştığı zaman, fiyat değişikliklerine karşı savunmasız kalmaktadır. Üstelik ihracat gelirlerindeki istikrarsızlık, ödemeler bilançosunu, enflasyon oranına ve

büyümeye önemli ölçüde olumsuz etki yapmaktadır. Genel olarak, ülkeler yeterli döviz kaynaklarına sahip olamadıklarından, yurt dışından yeterli makine ve donatım ithalatını yapamamakta, bu da sanayileşme programında önemli darboğazlara neden olabilmektedir. Buna ek olarak ihracatın düşmesi, ihracat endüstrilerinden başlayarak, tüm ekonomide toplam reel gelirin azalmasına neden olacaktır.

Daha önce yapılan açıklamalar, ilksel mala dayalı ihracat yapısının bir ülkenin kalkınması için yeterli olmadığını göstermektedir. Fakat ilksel mal ihracatından elde edilen gelirlerin, sermaye veya aramalar ithalatında kullanılacak döviz sınırlamalarını hafifletebilir (McKinnon, 1964). GOÜ'ler için sermaye ve aramalar ithal etme yeteneği, ilksel mal ihracatından imalat sanayi ihracatına geçişin başarılı olup olmayacağını gösteren önemli bir belirleyicisidir. Ancak bu yetenek, doğru hükümet politikaları ve uygun ekonomik ortam olmadıkça ortaya çıkmayacaktır. Dolayısıyla bir ülke, ilksel mal ihracattan elde ettiği döviz kazançlarını doğru ve etkin bir şekilde kullanabilir ise ancak bu durumda, endüstriyel üretim ve ihracat çeşitlendirmesini gerçekleştirebilir (Xu, 2000: 308-310).

1.2.2. Hollanda Hastalığı

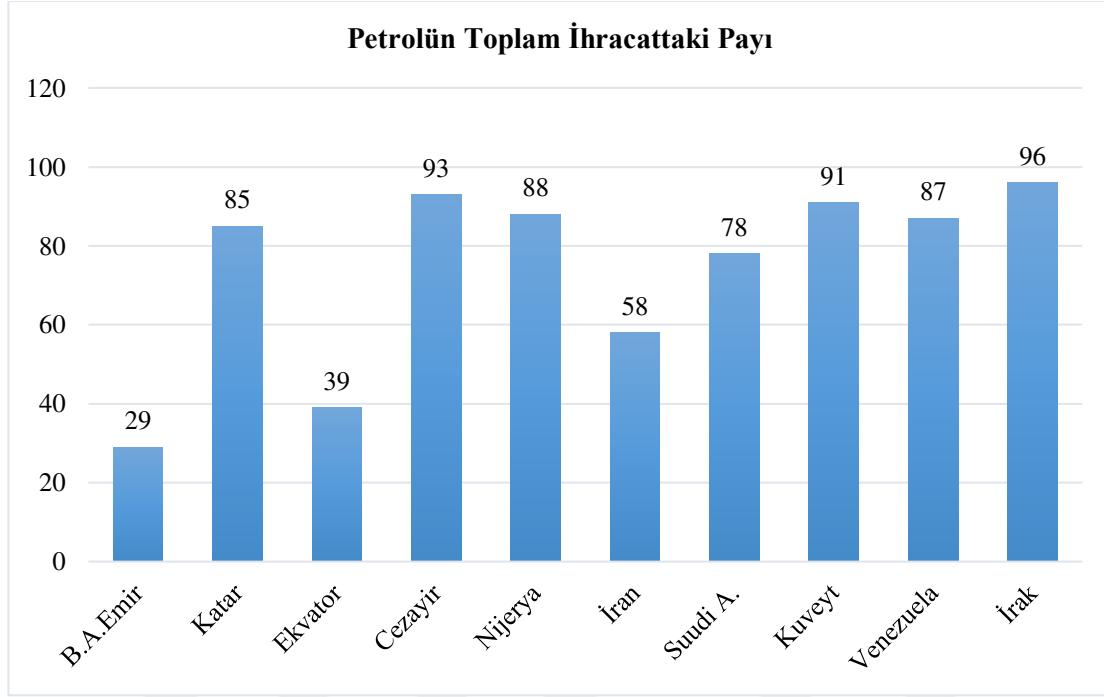
Hollanda Hastalığı kavramı ilk kez, Hollanda'da keşfedilen büyük doğal gaz kaynaklarının, ülkenin ekonomik büyümesine olumsuz yönde etkilediği durumunu ifade etmek için kullanılmıştır (Ari ve Özcan, 2012:156). Bunun sebebi, petrol ve diğer doğal kaynakların ülke için yeterli istihdam yaratamaması ve diğer sanayi sektörlerini dışlamasıdır. Daha açık bir ifadeyle, bir ülkede petrol veya diğer doğal kaynakların keşfedilmesi sonrasında, ihraç edilen petrol fiyatlarının artışı, ülkeye bol miktarda döviz girişini sağlayarak ulusal paranın aşırı değerlenmesine neden olmaktadır. Bu durum, ülkede üretilen malların fiyatını artırdığından dış pazardaki rekabet gücünü azaltmaktadır. Diğer taraftan, ulusal paranın değeri arttığı için ithal mallar daha ucuz hâle gelmekte ve yerel üreticiler bu gelişmeden olumsuz yönde etkilenmektedir. Ayrıca ülkeye yapılan yatırımların, diğer sektörleri ihmal ederek doğal kaynaklara yönelmesi sonucunda ülke sanayileşme açısından geri kalmaktadır (Yardimcioğlu ve Gülmez, 2013: 120).

Grafik 1'de 2019 yılına ait OPEC ülkelerin toplam ihracatındaki petrol payı gösterilmektedir. Toplam ihracatında petrol payın en yüksek olan ülke %96 pay ile Irak'tır. Yani diğer ülkelerle kıyaslandığında Irak, petrol ihracatına en çok bağımlı olan ülkedir. Daha sonra, Cezayir %93 ve Kuveyt %91 payı ile ikinci ve üçüncü sırayı izlemektedir. Ayrıca petrol ihracatının %88 payına sahip olan Nijerya'yı, Venezuela, Katar ile Suudi Arabistan takip etmektedir. Diğer taraftan, toplam ihracatında petrol payın en düşük olan ülke %29 ile Birleşik Arap Emirlikleri'dir. Birleşik Arap Emirlikleri'ni 39 pay ile Ekvator ve %58 pay ile İran takip etmektedir.

Görüldüğü gibi OPEC ülkelerinin ihracatında petrolün payı oldukça yüksektir. Bu da ekonominin ne derece bu ürünlere bağımlı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, bu

durum dış ticaret dengesini uluslararası mal fiyatlarındaki değişmelere karşı korunmasız hâle getirmektedir (Grafik 1).

Grafik 1: OPEC Ülkelerin Toplam İhracattaki Petrol Payı (%)

Kaynak: <https://www.trademap.org>, 14.05.2021

Hollanda Hastalığı hipotezini test eden çalışmalarda, doğal kaynaklar açısından zengin ülkelerin, doğal kaynaklar bakımından fakir olan ülkelere göre daha düşük ekonomik performans gösterdiği görülmüştür. Örneğin Anorou ve Elike (2009), altı Afrika ülkesi için 1971-2006 dönemi kapsayan petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada, petrol fiyatlarındaki artışın ekonomik büyümeyi yavaşlattığını tespit etmişlerdir. Benzer sonuçları elde eden Kiani (2011), ekonomik büyüme ile petrol fiyatları arasında ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Ayrıca Kose ve Baimaganbetov (2015), Kazakistan üzerinde yaptıkları çalışmada 2000-2013 dönemi kapsayan aylık verileriyle petrol fiyat şoklarının Kazakistan'ın döviz kuru ve enflasyonu üzerine etkisini Vektör Otoregresif (VAR) modeli kullanarak araştırmışlardır. Bulgular, petrol fiyat şoklarının Kazakistan'ın ekonomik performansını olumsuz etkilediğini göstermiştir. Ulucak (2016) ise, Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) yöntemi kullanılarak Avrasya Bölgesinde bulunan seçilmiş ülkeler için doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmış ve doğal kaynak laneti hipotezini destekleyen bulgulara ulaşmıştır. Buna ek olarak Nişancı vd. (2016) petrol fiyatlarına duyarlılığını test etmek için dört ülkenin (Azerbaycan, Kazakistan, Rusya Federasyonu ve Türkmenistan) 1991-2014 dönemi için verileri kullanmışlardır. Analiz sonucu Türkmenistan dışındaki ülkelerin petrol fiyatlarına oldukça duyarlı olduğu bulunmuştur.

1.2.3. Bolluk Paradoksu

Daha önce ifade edildiği gibi, bol miktarda doğal kaynağa sahip ülkeler ekonomik büyümede başarısız kalmış ve doğal kaynak yönünden fakir ülkelere göre daha düşük performans göstermiştir. Bu olgu, 1990'ların ortalarından beri literatürde “Bolluk Paradoksu” olarak yer almıştır (Auty, 2001:840; Barro, 1991:2-3).

Deacon (2011)'a göre doğal kaynak bolluğunun hem ekonomi hem de kurum açısından iki yönde etkisi vardır:

- i. **Ekonomi açısından etkisi:** Doğal kaynak bakımından zengin olan ülkeler, sermaye yoğun malların üretimde diğer ülkelere kıyasla geride kalmaktadırlar. Bunun temel nedeni, ülkeye yapılan yatırımlar sanayi sektörleri ihmal ederek doğal kaynak ve hizmetler sektörlerine doğru yoğunlaşmaktadır (Dauvin ve Guerreiro, 2017: 2-3). Diğer taraftan Çakmak ve Değer (2003: 54) belirttikleri gibi, ilksel malların arz ve talep esnekliklerinin düşük olması ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığın şiddetini artırmaktadır. Bu durum, reel döviz kurunun dalgalanmasına ve yatırımların düşmesine neden olmaktadır. Tüm bu faktörler göz önüne alındığında, doğal kaynak bolluğu, özellikle GOÜ'lerin ekonomilerine olumsuz yönde etki yapmaktadır (Gylfason, 2001: 848).
- ii. **Kurumlar açısından etkisi:** Kurumlar zayıf olduğunda, doğal kaynaklardan elde edilen gelirler, diğer sektörlerinden üretim daha yüksek olma eğilimindedir (Dauvin ve Guerreiro, 2017: 3). Öte yandan, doğal kaynak zengini ülkelerde yolsuzluk, otoriterlik ve şiddetli çatışmalar daha yaygın olmaktadır. (Basedau ve Lacher, 2006: 5-6). Anderson (1987), doğal kaynaklardan gelen yüksek gelirlerin olumsuz siyasi sonuçlara yol açtığını savunmaktadır. Yazara göre, doğal kaynağı bol olan ülkeler zenginleştikçe halka karşı hesap verme sorumluluğu önemli ölçüde azalmaktadır. Devlet iktidarı, petrol gelirleriyle askerlerin güçlenmesini sağlayarak hem insan özgürlüğüne baskı oluşturabilir hem de muhalefetin oluşumunu engelleyebilir (Skocpol,1982:265). Örneğin petrol ihracatçısı ülkelerin kaynak bolluğu ile seçim hakları arasındaki ilişkiyi inceleyen Barro (1999:158), güçlü bir negatif ilişki bulmuştur. Diğer taraftan Ross (2001: 326-327), petrole bağımlılığın demokrasi gelişimini engellediğini kanıtlamıştır. Ayrıca Ross (2001), doğal kaynak bolluğunun yerel vergileri azaltıcı, hükümet harcamalarını artırıcı ve iç güvenlik kurumlarını güçlendirici bir etki yaptığını tespit etmiştir. Buna ek olarak Ahmadov (2014) çalışmasında, demokrasi ile petrol-bolluğu arasında güçlü bir negatif ilişki olduğunu ve demokrasiye zarar verdiğini savunmuştur. Benzer çalışmayı yapan Jensen ve Wantchekon (2004), 46 Afrika ülkesinden oluşan örneklemde doğal kaynak bolluğu ile otoriter rejimler arasında ilişkinin doğru orantılı olduğunu tespit etmiştir.

İhracat gelirinin az sayıda ilksel ürünlere dayalı olması İDB hipotezinin geçerliliğine önemli şüphelerin yönelmesine yol açmıştır. Böylece her türlü ihracatın ekonomik büyümeyi uyaracağı görüşü yerine, ürün ve ülke açısından ihracatın çeşitli olması gerekliliği dile getirilmeye başlanmıştır.

1.3. İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme

Geleneksel iktisat teorisi, uluslararası iş bölümü ve uzmanlaşmanın önemini vurgulamaktadır. Dolayısıyla geleneksel iktisat teorisine göre, ihracatta yoğunlaşma lehine ve çeşitlendirme aleyhine argümanlar ileri sürülmektedir. Diğer taraftan, AGÜ ve GOÜ'lerin geleneksel olarak ihracatları doğal kaynaklara ya da tarım ürünlere dayalıdır. Bu ülkelerin ihracatları birkaç üründe yoğunlaştığı için ihracat gelirlerindeki istikrarsızlık sorunu ortaya çıkarmaktadır (Ağazade, 2016: 34). Bu bağlamda, ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığın ekonomide birtakım olumsuzluklara neden olacağı ifade edilmektedir. Örneğin ihracat gelirlerindeki istikrarsızlık sermayenin verimliliğini ve yerli tasarruf oranını azaltır, büyüme için gerekli olan sermaye mallarının ithalatını finanse etmeyi zorlaştırır, yurtdışı yatırımları düşürür, ihracatın büyüme oranını azaltır, genel olarak büyüme oranını düşürür ve ekonomide belirsizlikleri artırarak enflasyonist baskılara neden olur (Değer, 2010: 260-261).

İhracatta ürün çeşitliliğini destekleyen teorik yaklaşımlarda ise ihracatta ürün çeşitliliğinin, ihracat gelirini artırması ve istikrarın sağlanması, dışsallıklara neden olması, öğrenme ve yayılma etkilerinden yararlanması gibi pozitif etkilerinden bahsedilmektedir (Ağazade, 2016: 34). Örneğin Wilhelms (1967: 46) göre ihracat çeşitlendirilmesi ihracat gelirlerindeki istikrarın artışına, dolayısıyla gelir seviyesi ve ekonomik aktivitede aşırı dalgalanma riskinin düşmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte, ihracat çeşitlendirilmesi ihracat gelirini artıracığı için istikrarlı ekonomik büyümeye önemli katkı sağlamaktadır. Buna karşın, ihracatta yoğunlaşma düzeyinin yüksek olmasının ihracat gelirlerinde istikrarsızlık için zemin oluşturabileceğini söylemek mümkündür. Özellikle ihracatı tarıma ve hammadde ürünlere bağımlı olan ülkeler, piyasada ortaya çıkan fiyat dalgalanmalarının etkisinden dolayı önemli makroekonomik sorunlara maruz kalabileceği ifade edilebilir.

Genel olarak, ihracat çeşitlendirilmesi için öncelikle yurtdışı üretim çeşitlenmiş bir yapıda olması gerekmektedir. Teorik olarak, ihracat çeşitliliğinin artması verimlilik, ekonomik büyüme ve ihracatı olumlu etkilese de (Agosin, 2007; Al-Marhubi, 2000), ülkelerin yapısal özelliklerden kaynaklanan farklı sorunlar bunun karşısında engel teşkil etmektedir. Temel olarak, ihracat çeşitlendirmesinin imalat sanayisinde mümkündür. Bu yüzden ülkenin ihracatı tarıma ve hammadde ürününe dayalı olması veya imalat sanayinin zayıflığı, çeşitlendirme önündeki en önemli engellerinden biridir. Öte yandan, demokrasinin gelişmemiş olması veya mülkiyet haklarına ilişkin çeşitli sorunlar ve bu sorunları efektif bir şekilde çözüme kavuşturabilen yasal veya kurumsal yapının

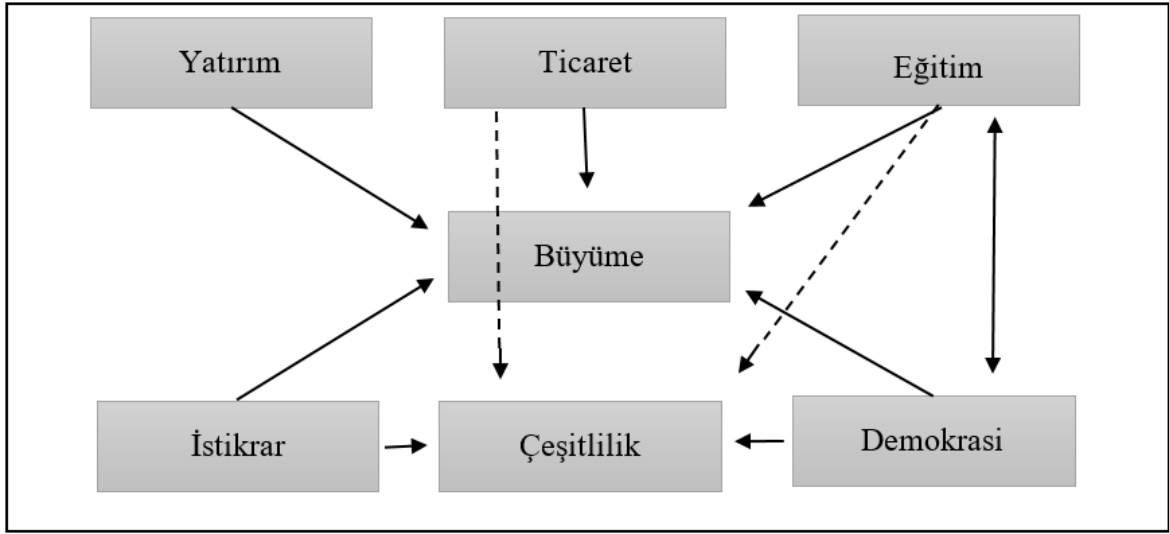
olmaması, çeşitli ürünleri üreten yatırımcılar ve girişimciler için diğer önemli engellerdendir (Ağazade, 2016: 35).

Bununla birlikte üretici firmalar, önce yurtiçi piyasaya yönelik üretim yapmakta ve uluslararası piyasada rekabet edebilecek seviyeye ulaştıktan sonra verimliliğini artırabilmekte ve ürün kalitesini geliştirebilmektedir. Bu hususta, verimlilik artışı için geniş bir iç piyasaya sahip olunması gerekmektedir. Yetersiz ilk piyasalar, firmaların ölçek ekonomilerinden, dışsal ekonomilerden ve öğrenme etkilerinden faydalanma olanağının daha sınırlı kalmasına neden olmaktadır (Ağazade, 2016: 34-35). Bu bağlamda Arrow (1971), sınırlı yurtiçi piyasasında faaliyet gösteren firmaların düşük üretim hacminden dolayı verimlilik seviyesinin düşük seyredeceğini belirtmektedir. Bunu destekler nitelikte Krugman (1980), yüksek gelirli ülkelerin daha fazla ihraç etme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Buna karşın Agosin (2007), teknoloji seviyesi düşük olan ülkelerin piyasada mevcut olan ürünleri taklit ederek ve uyarlayarak karşılaştırmalı avantaj elde edebileceğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede ihracat çeşitlendirmesinin imalat sanayi ürünlerinde daha yoğun olduğu düşünüldüğünde, ihracat çeşitliliğinin artması için yurtiçi talebinin geniş ve gelirin yüksek olması gerekmektedir.

Benzer şekilde Alemu (2008:16)'ya göre sürdürülebilir bir büyüme için özellikle sanayi ürünlerine dayalı bir ihracat çeşitliliğinin sağlanması gerekmektedir. Benzer şekilde "Singer-Prebisch Tezi", ticaret hadlerinin mamul mal ihraç eden ülkeler lehine ve hammadde veya tarım ürünü ihraç eden ülkeler aleyhine olacağını öngörmektedir. Daha önce vurgulandığı gibi, ihracat çeşitliliğinin daha çok mamul mallarda mümkün olduğu varsayımıyla, "Singer-Prebisch Tezi" ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeyi destekleyici sonuçlar vereceği anlamına gelmektedir (Ağazade, 2016: 35-36).

Bu bağlamda Gylfason (2006), ekonomik büyümeye etkileyen faktörler ve bu faktörlerin arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmasında ihracat çeşitliliğinin önemini ele almaktadır. Şekil 2'de görüldüğü gibi, ekonomik büyümeyi etkileyen altı farklı faktör söz konusudur. Ekonomik büyüme için ilk olarak, fiziksel sermaye oluşturmak için tasarruf ve yatırım faktörleri gereklidir. İkinci olarak, beşerî sermaye oluşturmak için eğitime ihtiyaç vardır. Üçüncüsü, makroekonomik istikrar, finansal sermaye birikimi teşvik ederek üretim güçlenmesine, dolayısıyla ekonomik verimliliğin ve büyümenin artmasına neden olur. Dördüncüsü, uluslararası ticaret hem teknoloji transferini kolaylaştırır hem de yerel üretim faaliyetlerinin sermaye tabanını güçlendirir. Beşincisi demokrasi, sosyal sermayeye yapılan bir yatırım olarak görülebilir. Yani toplumu bir arada tutan ve uyumlu bir şekilde çalışmasını sağlayan faktör demokrasidir. Altıncısı, çeşitlendirme ekonomik riskleri daha geniş ekonomik sektörlere yayılmasını sağlar ve geliri artırır. Üstelik doğrudan ve dolaylı olarak çeşitlendirilmiş bir ihracat yapısı, ekonominin başka yerlerinde yeni endüstrilerin yaratılması ve mevcut endüstrilerin genişlemesine teşvik edici olabilmektedir. Ayrıca sürdürülebilir bir büyüme için ihracat çeşitlenmesinin sağlanması gerekmektedir.

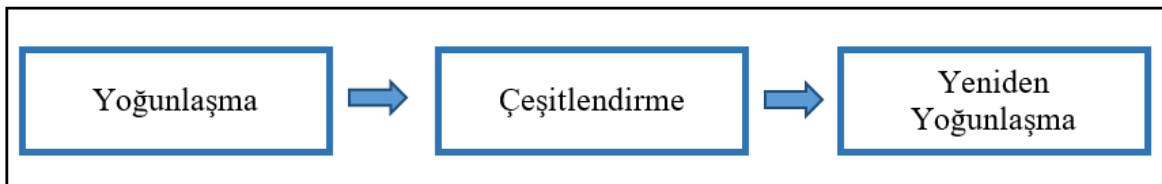
Şekil 2: Büyümenin Belirleyicileri

Kaynak: Gylfason, 2006: 4

Ayrıca ihracatın çeşitlendirilmesi üzerine yapılan önemli çalışmalarından biri olan Imbs ve Wacziarg (2003), ekonomik kalkınma sürecinde çeşitlendirmenin iki aşamasını belirlemiştir. Buna göre fakir ülkelerin gelirleri artıkça ihracatı çeşitlenmeye eğiliminde olur. Fakat çeşitlenme derecesi belirli bir seviyeye ulaştıktan sonra uzmanlaşma başlamaktadır. Bu nedenle, derin çeşitlenmenin gerçekleştirilmesi için yatırım yapılmalıdır. Çünkü ülkeler ancak derin bir çeşitlendirme seviyesine geldikten sonra uzmanlaşmaya yönelen ikinci aşamaya geçebilmektedir. Böylece, çeşitlendirme aşamaları aşağıdaki adımları izleyecektir:

Şekil 3: Çeşitlenmenin Aşamaları

Kaynak: Imbs ve Wacziarg, 2003: 3

Bu noktada yeni bir soru ortaya çıkabilir. Eğer ülkeler yeniden yoğunlaşmaya başlarsa, neden çeşitlendirmeye ihtiyaç duysunlar? Mesele şu ki, yoğunlaşmanın ilk aşamasında olan ülkeler ile yeniden yoğunlaşmaya başlayan ülkeler arasında temel bir fark vardır. Yoğunlaşmanın ilk aşamasında olan ülkeler genelde fiyatı sürekli düşen ve istikrarsız olan ilksel mallarda uzmanlaşmaktadır. Diğer taraftan, yeniden yoğunlaşmaya başlayan ülkeler ise, fiyatı sürekli artan yüksek katma değerli ve bilgi birikimi gerektiren teknolojik ürünlerde uzmanlaşmaktadırlar.

İktisat tarihinde iki aşamalı çeşitlendirme süreci hem açık hem de kapalı ekonomilerde tescil edilmiştir. İkisinin arasındaki temel fark, sürdürülebilir ekonomik büyümeye açık ekonomilerin kapalı ekonomilere göre daha erken ulaşabilmesidir (Imbs ve Wacziarg, 2003). Benzer çalışmasıyla Carrere vd. (2007), incelediği ülkelerde başarılı bir ihracat çeşitlendirmesinden sonra ihracatın yeniden yoğunlaşmasının kişi başı geliri 24.000 dolar üzeri olduğunda başlayacağını bulmuşlardır. Çeşitlendirme, yeni ihracat kalemleri çoğaldıkça ve giderek artan ölçeklerde pazarlandıkça, çoğunlukla düşük ve orta gelirli ülkeler için geniş marjda gerçekleşmektedir. Bu durum, GOÜ'lerin çoğunun aslında gelişme yolları boyunca çeşitlendirme aşamasında olduğu anlamına gelmektedir. Oysa günümüzde tüm gelişmiş ülkeler, geçmişte çeşitlendirme aşamasını başarılı bir şekilde geçtikten sonra yeniden yoğunlaşma aşamasına geçmişlerdir. Böylece politika açısından bakıldığında ihracat çeşitliliğinin, GOÜ'ler için ekonomik kalkınma sürecinin kilit bir unsuru olmaktadır. Gerçekte, GOÜ'lerdeki ihracat çeşitlendirmesi, karşılaştırmalı üstünlüklerinin yeni sektörlere doğru genişletilmesi anlamına gelmektedir. Ancak ülkeler, önce ihracatını çeşitlendirerek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde uzmanlaşırsa, daha verimli sonuçlar ortaya çıkacaktır.

Bu nedenle içsel büyüme teorisinde bir ülkenin teknolojik gelişmişliği, ihracat çeşitlenmesinin önemli bir kaynağı konumundadır. Dolayısıyla çeşitlendirme, özellikle GOÜ'ler açısından karşılaştırmalı üstünlük kavramıyla çelişen bir olgu değildir. Bunun yerine, yeni karşılaştırmalı üstünlüğün elde edilmesi veya karşılaştırmalı üstünlüğün yeni sektörlere genişletilmesi anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle, çeşitlendirme statik değil dinamik bir süreç olarak görülmelidir. Bu çerçevede, Alemu (2008: 21-22)'ya göre başarılı bir sanayileşme ve ekonomik çeşitlendirme stratejisinin üç temel faktörü vardır. Birincisi, potansiyeli olan sektörleri teşvik etmektir. Örneğin, Güneydoğu Asya ülkelerinin hükümetleri, sanayileşmeyi teşvikte ve gerektiğinde kaynakları harekete geçirmede aktif şekilde rol oynamaktadırlar. Sanayileşmeyi ve çeşitlendirmeyi teşvik eden ikinci faktör bölgesel entegrasyondur. Üçüncüsü ise makroekonomik ve politik istikrardır.

Böylece başarılı bir ihracat çeşitlendirilmesi, önemli miktarda fiziksel ve beşerî sermaye (eğitime yatırım) gerektirmektedir. Bunun yanında, öngörülebilir makroekonomik ve dış politikaların istikrarı da önemlidir (Amurgo-pacheco ve Pierola, 2008). Bununla birlikte ihracat çeşitlendirmesi, özellikle GOÜ'ler için birbirine bağlı olan üç hedefe ulaşması açısından önemlidir: istikrarlı gelir, ihracatın genişlemesi ve katma değer artmasıdır.

1.3.1. Yatay ve Dikey İhracat Çeşitlenmesi

İhracat çeşitlenmesi farklı şekilleri ve boyutları vardır. Bu bağlamda ülkeler, mevcut ihracat karmasındaki mal paylarını değiştirerek veya ihracat portföyüne yeni malları ekleyerek, ihracat çeşitliliğini gerçekleştirebilirler. Konu ile ilgili uluslararası ticaret literatüründe yatay ve dikey çeşitlenme başlıkları yer almaktadır (Değer, 2007: 176-177).

Genellikle, aynı ihracat sektöründeki ilksel mal sayısının artması, ihracatın yatay çeşitlenmesi olarak tanımlanmaktadır (Lugeiyamu, 2016: 4). Açık bir ifadeyle yatay çeşitlenme, dünya çapında mal fiyatlarının dalgalanmasını gidermek için ilksel mal ihracat karmasının değiştirilmesi anlamına gelmektedir (Değer, 2010: 261). Bu bağlamda yatay çeşitlenmenin gerçekleştirebilmesi için ilksel mal sektöründe çeşitli ve tamamlayıcı faaliyetlerin genişlemesi ve düşük katma değerden biraz daha yüksek katma değere geçilmesi gerekmektedir (Alemu, 2008: 11). Örneğin, ilksel ürün ihracatçısının bakır ve buğday gibi azalan fiyatlar nedeniyle fiyatı nispetten istikrarlı olan mısır ve alüminyum gibi diğer ilksel ürün ihracatı yanında katma değeri biraz daha yüksek ürünleri ihracatına yönelmesi yatay çeşitlenmeyi ifade etmektedir (Değer, 2010: 261).

Herzer ve Nowak-Lehmann (2006)'a göre yatay ihracat çeşitlenmesi, küresel fiyatlarındaki dalgalanmanın etkilerini ve olumsuz ekonomik riskleri azaltacaktır. Yazarlar, ihracatın yatay çeşitlenmesi, ihracata yönelik sektörlerde yabancı firmalar ile rekabet etme sonucu dinamik öğrenme faaliyetleri, ekonominin diğer sektörlerine olumlu dışsallıklar yaratacağını savunmuşlardır.

Öte yandan, dikey çeşitlenme ise üretim ve pazarlama gibi katma değerli girişimler aracılığıyla mevcut ve yeni icat edilen ürünlerin daha ileri kullanımını içerir. Ayrıca dikey çeşitlenme, daha yüksek öğrenme ile bağlantılı olabilmekte ve daha fazla dinamik dışsallıkları üretebilmektedir. Diğer bir deyişle, doğrudan ve dolaylı olarak çeşitlendirilmiş ihracat yapısının oluşturulması, ekonomide bağlantılı diğer yeni endüstrilerin gelişmesine ve mevcut endüstrilerin genişlemesi için teşvik edici etkilere yol açacaktır (Alemu, 2008: 11). Bu durum endüstrilerin dünya piyasasında rekabet yeteneklerini geliştirmektedir. Gelişmiş endüstriler tarafından üretilen malların fiyatları, ilksel malların fiyatlarına göre daha az dalgalıdır ve bu durum ihracat gelirlerinin istikrarını sağlamaktadır. Alemu (2008: 11)'a göre, dikey ihracat çeşitlenmesine dayalı büyüme, katma değerli faaliyetlerin başlatılması ve genişletilmesi veya katma değerinin potansiyellerine göre yeni ürünler seçilerek sağlanmaktadır. Hausmann vd. (2007) göre çeşitlendirilmiş ihracat yapısına sahip olan ülkeler, dünya ihracat pazarında daha iyi performans göstermektedirler.

Tablo 3: Ülke Düzeyinde İhracat Çeşitlendirmesinin Hedefleri, Boyutları ve Biçimleri

Boyut / Hedef	İstikrara Yönelik		Büyümeye Yönelik	
	Mevcut Mallar	Yeni Mallar Eklmesi	Mevcut Mallar	Yeni Mallar Eklmesi
Yatay Çeşitlenme	Belirli mallardan elde edilen ihracat kazançlarının değişimi ile ihracat payları dengelenir.	Belirli mallardan elde edilen ihracat kazançlarının değişimine dayalı olarak yeni ihracat portföyüne mallar eklenir.	Belirli mallardan elde edilen ihracat kazançlarının büyüme oranlarına göre dengelenir.	Dünya fiyatlarının büyüme oranlarına ve pazar özelliklerine göre yeni mallar eklenir.

Tablo 3: (Devamı)

Boyut / Hedef	İstikrara Yönelik		Büyümeye Yönelik	
	Mevcut Mallar	Yeni Mallar Ekleme	Mevcut Mallar	Yeni Mallar Ekleme
Dikey Çeşitlenme	İhracat payları dengelenir, ilksel malların hem uluslararası hem de yerel pazarlarda ham veya işlenmiş formlarda pazarlanabilme kabiliyetine göre ayarlanır.	Ham ve işlenmiş formlarda pazarlanabilme ve uluslararası ve yerel pazarlara sunulma imkanlarına dayalı olarak yeni mallar eklenir.	Katma değerli faaliyetleri ve ithal ikameyi genişletir.	Katma değer ve ithal ikame potansiyeline göre yeni mallar seçilir.

Kaynak: Alemu, 2008:12

Hem yatay hem de dikey ihracat çeşitlenmesi, bir ekonominin büyümesinin artırması ve katma değerini yükseltmesine rağmen, teknolojik, yönetsel ve pazarlama becerileri açısından bu iki çeşitlenme yapısında önemli farklılıklar vardır. Örneğin, dikey çeşitlenme, yatay çeşitlenmeye göre daha ileri teknoloji, gelişmiş politikalar, daha fazla sermaye yatırımı gerektirebilir. Dolayısıyla, eğitim yoluyla beşerî sermaye yatırımı ve yurtiçi tasarruflar veya Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) yoluyla fiziki sermaye oluşumu, dikey çeşitliliğe ulaşılmasının ön koşullardır. Dikey çeşitlenme Güney Kore, Çin ve Malezya'da olduğu gibi katma değeri yüksek nihai malların üretilmesi gerekliliğini içerirken, Owens ve Wood (1997) gibi araştırmacılar, özellikle Afrika'nın ilksel mal ihraç ürünlerinin sayısını artırarak yatay çeşitlenmeye vurgu yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu nedenle, ihracat çeşitliliğinin amaçları, boyutları ve biçimleri Tablo 3'te açıkça gösterilmektedir.

1.3.2. İhracatta Ürün Çeşitliliğinin Ölçülmesi

İhracatta ürün çeşitlenmesi ve yapısal değişikliklerin ele alan çalışmalar, farklı tanımlar veya kavramlar karşılık gelen çeşitli ölçüler kullanılmaktadırlar. Bu çalışmada literatürde ihracatta ürün çeşitlenmesi ve yapısal değişiklikler ile ilgili en yaygın kullanılan indeksler ele alınmıştır.

1.3.2.1. Commodity-Specific Cumulative Export Experience Function (Mal-Özel Kümülatif İhracat Deneyimi Fonksiyonu)

Belirli endüstriler için ihracatta ürün çeşitlenmesi ve yapısal değişimlerin en yaygın ölçüsü, kümülatif bir ihracat deneyim fonksiyonu tahmin edilerek elde edilebilir. X_{it} 'nin t yılında i mal ihracatının gerçek değerini temsil ettiğini varsayarsak, malın özel kümülatif ihracat deneyimi fonksiyonu (CSCEF) şu şekilde tanımlanır:

$$CSCEF_{it} = \frac{\sum_{i=t_0}^{t_e} X_{it}}{\sum_{i=t_0}^{t_T} X_{it}} \quad (18)$$

Burada, t_0 , başlangıç dönem, t_e , mevcut dönem ve t_T , son dönemi temsil etmektedir. CSCEF değişkeni, başlangıç döneminde çok küçük (veya sıfıra yakın) bir değer alırken, dönem sonunda 1'e yakın değer alacaktır. Bu bağlamda, CSCEF'in sayısal değerleri iki veya daha fazla mal (veya endüstri) için birlikte grafik üzerinde çizilirse, ihracat deneyimi başlangıç dönemlerde yoğunlaştığı (geleneksel) bir mal, ihracat deneyimi son yıllarda yoğunlaştığı (geleneksel olmayan) maldan farklı olması beklenir ve grafik üzerinde ihracat deneyimi sola kayar. Diğer bir değişle, geleneksel malın CSCEF grafiği sola kayarken, geleneksel olmayan mala ait CSCEF grafiği sağa kaymaktadır. Dolayısıyla farklı mallar arasındaki CSCEF'in karşılaştırılması ihracat çeşitliliğinin açıklamasına ışık tutabilir. Örneğin sağa kayan CSCEF'in çizimleri, geleneksel olmayan mallar olarak görülmesinin yanı sıra dikey çeşitlenme yapısını da işaret etmektedir (UN, 2004).

1.3.2.2. Commodity-Specific Traditionality Index (Mal-Özel Geleneksellik İndeksi)

Mal-Özel Geleneksellik İndeksi (CSTI) örneklem dönemi için her bir i . malın kümülatif ihracat deneyimi indeksinin ortalamasını içerir ve malların geleneksel özelliğine göre sıralamanın alternatif bir yolunu sunmaktadır.

$$CSTI_i = \frac{\sum_{t=t_0}^T CSCEF_{it}}{t_T - t_0 + 1} \quad (19)$$

CSTI yüksek değeri, daha geleneksel bir ihraç malını yansıtmaktadır. Hem CSCEF hem de CSTI kullanarak bir ülkenin farklı türlerdeki ihracat portföyünün çeşitlenme kapsamını ve niteliğini belirlemek ve tahmin etmek mümkündür. Örneğin ilk olarak, ihracat kalemlerinin çok sayısı için CSCEF grafiği, küçük CSTI değerleri ile sağa kayan bir yapıya sahipse, ülkenin yatay ihracat çeşitlenmesi yanında dikey bir çeşitlenmeyi de deneyim ettiği söylenebilir. Öte yandan ihracat malları için CSCEF grafiği, yüksek CSTI değerleriyle doğrusal ve sola kayan bir yapıda olursa ve az sayıda ihracat kalemi için CSCEF grafikleri, küçük CSTI değerleriyle sağa kayan bir yapıda ise bu ülkede az sayıda ihracat malında yatay ve sınırlı sayıda dikey çeşitlenmenin mevcut olduğunu göstermektedir. Üçüncü bir olasılık, ihracat malları için CSCEF grafikleri doğrusal ve nispeten daha yüksek CSTI değerlerine sahipse, bu ülkede ne yatay ne de dikey ihracat çeşitliliğinin olduğu söylenebilir (UN, 2004:36-38).

1.3.2.3. Variance of CSTI (CSTI'nın Varyansı)

Mal-özel geleneksellik indeksinin sağlanmadığını test etmek için, aşağıdaki denklem kullanılarak örnekleme dönemi için CSTI'nın (VCSTI) varyansı da tahmin edilebilir.

$$VCSTI_i = \frac{\sum_{t=t_0}^{T_e} (CSCEF_{it} - CSCEF_i)^2}{t_T - t_0 + 1} \quad (20)$$

Burada CSTI, CSCEF'nin ortalama değeridir. VCSTI'nın düşük bir değeri, belirli bir mal için geleneksellik yapısının dönem boyunca istikrarlı olduğu anlamına gelmektedir (UN, 2004:38).

1.3.2.4. Concentration Ratio (Yoğunlaşma Oranı)

Dikey çeşitlendirme, bir ülkenin ihracat yapısının yüksek katma değerli mallardan oluştunu ifade eder. Ayrıca çeşitlendirme derecesi, bir ülkenin hem ihracat portföyündeki mal sayısını hem de bunların bireysel oranlarının dağılımını yansıtabilmektedir. Bu bağlamda, ihracat gelirinin yoğunlaşma oranı (CR) indeksi kullanılarak çeşitlenme derecesi tahmin edilebilir. Genel olarak CR'nin küçük bir değer alması, ihracat gelirindeki istikrarı sağlayan çeşitlendirilmiş veya daha geniş bir ihracat yapısı anlamına gelir.

İhracat gelirinin yoğunlaşma indeksini ölçmeye yönelik Ogive indeksi, Gini-Hirschman indeksi, Entropi indeksi ve Herfindahl-Hirschman gibi çeşitli indeksler geliştirilmiştir (Değer, 2007: 181). Ogive indeksi, ihracat paylarının mallar arasında eşit dağılımından sapmalarla ölçülmektedir. Bu indeks aşığıdaki gibi ifade edilebilir:

$$CR = \sum_{i=1}^N \frac{(SX_i - 1/N)^2}{1/N} \quad (21)$$

Burada, N , ihracat portföyündeki toplam ihraç malları sayısını, SX , toplam ihracat içinde i . malın filli payını, $1/N$, her mal için ihracat kazançlarının ideal payını ifade eder. Çeşitlendirilmiş bir ihracat yapısı için, CR'nin düşük bir değere sahip olması gerekmektedir. İhracat paylarının mallar arasında eşit dağılımını ifade eden "mükemmel çeşitlendirme" durumunda (yani SX_i 'nin her mal için $1/N$ değerine eşit olması), yoğunlaşma oranı sıfır değerine yakın olacaktır. Aksi durumunda, ihracat paylarının mallar arasında istikrarsız dağılımı veya nispeten az çeşitlendirilmiş bir ihracat portföyü, CR'nin daha yüksek değeriyle mümkündür (UN, 2004: 39).

1.3.2.5. Gini – Hirshman İndeksi

İhracat yoğunlaşma derecesini gösteren diğer bir araç Gini-Hirshman indeksidir. Bu indeks aşığıdaki gibi hesaplanır:

$$GHI = \sqrt{\sum_{i=1}^N \left(\frac{X_{it}}{X_t} \right)^2} \quad (22)$$

Burada, X_{it} , toplam ihracatı, t , zamanı ve N ise ihracattaki mal sayısının temsil etmektedir. Gini-Hirshman indeksinin değeri yükledikçe, bir ülkenin ihracatının belirli mallarda yoğunlaştığını gösterirken, değerin düşük olması ise ihracat çeşitlenme derecesinin arttığını göstermektedir (Değer, 2007: 181).

1.3.2.6. Entropi İndeksi

Yoğunlaşmayı ölçmek için kullanılan Entropi indeksi (Eİ) aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$E_t = \sum_{i=1}^N P_{it} \ln \left(\frac{1}{P_{it}} \right) \quad (23)$$

Burada E_t , t zamanında Entropi indeksini, P_{it} , t zamanındaki i mal ihracatının toplam ihracat gelirleri içindeki payını temsil etmektedir. Entropi indeksinin küçük değerler, yüksek yoğunlaşma derecesini göstermektedir (Erlat ve Akyüz, 2001:3).

1.3.2.7. Normalized Hirschman Index (Normalleştirilmiş Hirschman İndeksi)

Bir ülkenin ihracatta yoğunlaşma derecesini ölçmeye yönelik kullanılan Normalized Hirschman İndeksi (NHI), her bir malın toplam ihracat içindeki paylarının kareleri toplamı olarak hesaplanır. NHI indeksi aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$NHI_t = \sum_{i=1}^N p_{it}^2 \quad (24)$$

Burada NHI_t , t yılındaki NH indeksi değerini gösterirken, p_{it} , t yılındaki i malının toplam ihracat içindeki payını göstermektedir. Tüm malların toplam ihracat içindeki payları birbirine aynı ise, indeks değeri $1/N$ ile 1 değer arasında değişecektir. Bu nedenle NHI'nin değeri 1'e yaklaştıkça ihracat yapısının yoğunlaştığını gösterirken, $1/N$ 'ye yaklaşan değer ise yüksek derecede çeşitlendirilmiş ihracat yapısına işaret etmektedir (Değer, 2007: 182).

1.3.2.8. Aggregate Specialization Index (Toplam Uzmanlaşma İndeksi)

İhracat karmaşasını uzun dönemli yapısal değişimini ölçen bir diğer gösterge, aşağıdaki gibi tanımlanan toplam uzmanlaşma indeksidir (ASI).

$$ASI_t = \sum_{i=1}^N \frac{X_{it}}{\sum_{i=1}^N X_{it}} \quad (25)$$

ASI indeksi, endüstriyel yoğunlaşmayı tahmin etmek için yaygın olarak kullanılan Herfindahl-Hirschman indeksine benzer statik bir uzmanlaşma ölçüsüdür. Ayrıca CR'de olduğu gibi ASI'nin değeri 1'e yaklaştığında yüksek derecede uzmanlaşmayı veya ülkenin ihracatının önemli ölçüde yalnızca tek bir mala bağımlı olduğunu göstermektedir. Buna karşın, ASI değeri 0'a yaklaştıkça ülkenin çeşitlendirilmiş ihracat yapısına sahip olduğu anlamına gelmektedir (UN, 2004: 39-40).

1.3.2.9. Specialization Index (Uzmanlaşma İndeksi)

Uzmanlaşma İndeksi (SI), endüstrilerin uzmanlaşma seviyesini ölçmek için kullanılan Herfindahl-Hirschman indeksine benzerdir. Bu indeksin hesaplanması aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$SPEC_{ji} = \sum_i \left(\frac{E_{jit}}{\sum_j E_{jit}} \right)^2 \quad (26)$$

Burada E_{jit} , j ülkesinin t yılındaki belirli bir endüstrinin veya ihracat sektörünün ihracatıdır. 1'e yaklaşan SI değeri, yüksek derecede ihracat yoğunlaşmasını veya uzmanlaşmasını temsil ederken, 0'a yaklaşan bir değer ise yüksek derecede ihracat çeşitliliğini göstermektedir (Naude ve Rossouw, 2011: 104).

1.3.2.10. Theil İndeksi

Bir ülkenin imalat sanayi ihracatının çeşitlenme derecesini ölçmek için kullanılan Theil indeksi, aşağıdaki gibi hesaplanabilir:

$$S_{ij} = X_{ij} / \sum_j X_{ij} \quad (27)$$

Burada, X_{ij} , i ülkesinin j sektöründeki ihracatın değerini ifade eder. $j=1, 2, \dots, m$ sektöründeki ürünlerin ihracatının toplam içindeki payı ve $i=1, 2, \dots, n$ ülkesinin ihracatıdır. Benzer şekilde, j sektöründeki toplam yani dünya ihracatındaki payını ise aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$w_j = \sum_i X_{ij} / \sum_i \sum_j X_{ij} \quad (28)$$

Daha sonra, Theil entropi olarak tanımlanan indeks aşağıdaki gibi hesaplanabilir:

$$Theil_i = \sum_{j=1}^m \left(S_{ij} \ln \frac{S_{ij}}{w_j} \right) \quad (29)$$

Theil indeksinin alt sınırı 0 iken üst sınır $\ln(m)$ 'ye eşittir. Burada m , sektör (endüstri) sayısıdır. İndeks, genel uzmanlaşma derecesi yansıtmaktadır. Dolayısıyla indeks değeri yükseldikçe uzmanlaşma derecesinin arttığını gösterirken, değeri düştükçe çeşitlendirilmiş ihracat yapısını temsil etmektedir (Parteka ve Tamberi, 2008 :11).

1.3.2.11. Herfindahl-Hirschman Index (Herfindahl-Hirschman İndeksi)

Bir ülkenin ihraç ettiği malların yoğunluk derecesini ölçen diğer bir indeks Herfindahl-Hirschman İndeksi (HHI) aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$HHI_j = \frac{\sum_{i=1}^n \left(\frac{x_{ij}}{X_j} \right)^2 - \frac{1}{n}}{1 - \frac{1}{n}} \quad (30)$$

Burada, x_i ülkenin i ürününden sağladığı ihracat gelirini gösterirken, X ise i ürünün dünya ihracat değerini göstermektedir. n ihracata konu olan ürün sayısını temsil etmektedir. Çeşitlilik indeksi gibi yoğunlama indeksi de 0 ile 1 arasında bir değer alır, HHI'nin yüksek değerleri ihracatta mutlak yoğunlaşmayı, 0'a yakın değerler ise ihracatta mutlak çeşitlendirmeyi temsil eder (Al-Marhubi, 2000:5 60; Naude ve Rossouw, 2011: 104).

1.3.2.12. Export Diversification Index (İhracatta Ürün Çeşitliliği İndeksi)

İhracat çeşitliliğini ölçmeye yönelik diğer bir indeks olan EDI ise bir ülkenin toplam ihracatının dünya ihracat içindeki payını göstermektedir.

$$EDI_j = \frac{\sum_i |h_{ij}| - |h_i|}{2} \quad (31)$$

Burada h_{ij} , j ülkesinin toplam ihracatı içinde i malının payını ve h_i ise dünya ihracatı içinde i malının payını temsil etmektedir. Bu indeks, ihracat yapılarındaki nispeten daha fazla çeşitlenmeye sahip ülkeler arasında ayırım yapmaya imkân verir. Çeşitlendirme indeksi 0 ile 1 arasında değerler alır. EDI değeri 1'e yaklaştıkça yoğunlaşmanın, 0'a yaklaştıkça çeşitlenmenin arttığını gösterir (Al-Marhubi, 2000: 560).

İKİNCİ BÖLÜM

2. GEÇİŞ EKONOMİLERİNİN MAKROEKONOMİK ÖZELLİKLERİ

2.1. Geçiş Ekonomileri Kavramı ve Kapsamı

Geçiş ekonomiler kavramı, Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasından sonra yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yaklaşık 350 milyon nüfusa sahip olan Sovyetler Birliği, sosyalist sistemin başarısızlığı nedeniyle planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmıştır. Böylece eski Sovyetler Birliği ülkelerinin hâlâ serbest piyasa ekonomisine dönüşümü devam ettiği için geçiş ekonomileri olarak adlandırılmaktadır. (Işık, 2006: 1). Geçiş Ekonomileri ile ilgili Tandırcıoğlu (2002: 202) yaptığı çalışmada, geçiş ekonomileriyle ilgili *“merkezi planlamayı terk ederek, piyasa ekonomisi sistemini kurmaya çalışan eski sosyalist ülkeleri ifade etmek için kullanıldığını”* ortaya koymuştur. Ayrıca İşcan ve Hatipoğlu (2011: 181), *“geçiş ekonomileri, birçok ülkenin planlı sistemden serbest piyasa ekonomisine geçmeye yönelik çabaları”* olarak tanımlamaktadırlar. Buna ek olarak Eyidiker (2020: 15)'e göre, *“geçiş ekonomisi kavramsal olarak devletin kontrolü altında bulunan ve genellikle orta vadeli planlı bir ekonomiden, liberalleşmenin piyasaları işgali ile birlikte serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecidir”* şeklinde tanımlamıştır.

Ancak merkezi sistemden piyasa ekonomisine geçiş, sadece ekonomik anlamda bir geçiş gibi görünse de hayatın birçok sosyal, siyasal ve kültürel alanında da önemli değişmelere neden olmaktadır (Bulut, 2019: 58). Dolayısıyla geçiş ekonomiler kavramı ile komünizmin çökmesi ve SSCB'nin dağılması ardından ortaya çıkan yeni cumhuriyetlerin yaşadıkları ekonomik, politik ve sosyal sorunlara çözüm arayışları kastedilmektedir (İşcan ve Hatipoğlu, 2011).

Geçiş ülkelerinin piyasa ekonomisini tecrübe etmeleri için gerekli reformların nasıl gerçekleştirileceği konusunda çeşitli modeller tartışılmıştır. Bu modeller Polonya'daki gibi hızlı veya Çin'deki gibi kademeli mi olması gerek? şeklindedir. Geçiş ekonomilerinde reformların uygulanması ile birlikte birçok sorunla karşılaşmaya başlamışlardır. Bu sorunların arasında *“devlet kontrolündeki işletme ve tesislerin özelleştirilme teknikleri, ücret ve fiyatların ne kadarlık zaman diliminde serbest bırakılması ve piyasa mekanizması için gerekli olan hukuki çerçevenin nasıl oluşturulması ve benzeri sorunlar”* yer almaktadır (Bulut, 2019: 58).

Planlı ekonomik sistemi terk ederek serbest ekonomik sisteme geçmeye çalışan geçiş ekonomilerinin ortak özelliği sosyalist devlet egemenliğinde yönetiliş olmalarıdır. Sovyet Birliği'nin dağılması ile birlikte geçiş ekonomileri geniş bir alana yayılmıştır. Yaklaşık 30'un üzerinde ülkeyi kapsayan geçiş ekonomileri o dönemde dünya nüfusunun %35'ine yakınına kapsamaktadır. Genel olarak incelediği zaman, geçiş ekonomiler sosyalizmden kapitalizme bir geçişi ifade etmektedir (Eyidiker, 2020: 16-17).

Geçiş ekonomilerinin ekonomik kalkınma süreçleri üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada, yeni oluşan ülkelerin kriz ve buhran dönemidir. İkinci aşaması, geçiş reformlarının uygulanmasından sonra istikrar döneminin başlangıcıdır. Üçüncü aşaması ise ekonomik büyümenin başladığı ve refah düzeyinin yükseldiği dönemdir (Bulut, 2020: 249).

- **İlk aşama:** Bağımsızlık sonrası tüm eski Sovyet Birliği ülkeleri krizle karşı karşıya kalmışlardır. Ekonomik sistemin bozulması, pazarların kaybolmasına ve buna bağlı olarak işletmelerin üretime kapanmasına ve halkın refahının azalmasına neden olmuştur. Ayrıca yoksulluk ve işsizliğin artması, eğitim seviyesi ve sağlık hizmetlerinin aksamasına ve sosyal güvenlik sisteminin çökmesine neden olmuştur. Ayrıca sermaye ve emek verimliliği düşmüş ve üretimde teknoloji kullanımı azalmıştır. Tarım ürünlerinde yetersiz kalınmasına rağmen savunma sanayi harcamaları artmıştır.
- **İkinci aşama:** 1990'lı yılların yarısından itibaren başlamıştır. Bu aşamada mali ve parasal istikrar sağlanması, özelleştirme başlanması, rekabetçi sistemin kurulması ve tarımda toprak reformu uygulanması gerçekleştirilmiştir. Bunun içinde en önemli değişimlerden biri hammadde kaynaklarının ulusal ve uluslararası pazarlara sunulmasıydı.
- **Üçüncü aşama:** Petrol ve doğalgaz gelirlerinin artması, bölgesel kalkınma politikalarına önem verilmesi, altyapının geliştirilmesi ve yolsuzlukla mücadele dönemidir. Bu aşamada, kayıt dışı ekonomi ve yoksullukla mücadele edilmiş, Avrupa ülkelerine yönelik entegrasyon politikaları uygulanmıştır.

2.2. Geçiş Öncesi Ülkelerin Temel Özellikleri

Sosyal ve ekonomik sistemin temel özelliği gelir adaletsizliğini ortadan kaldırmak ve halkın yaşam standartlarını artırarak eşitliği sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda kurulan sosyalist ve komünist partileri, siyasal iktidarı kaybetme korkularından dolayı totaliter hâle dönüşmüşlerdir. Böylece totaliter rejimler, baskıyla devlete kimsenin karşı gelmemesini sağlayarak devlet tekeli oluşturmuşlardır. Bu bağlamda serbest piyasanın terk edilerek devlet gücüyle üretim yapılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla komünistlerin oluşturduğu planlı sistem, özel girişimcilerin artmasına engel teşkil etmiştir. Ayrıca bu ülkelerde büyüyecek alternatif bir iktidarın oluşması da engellemiştir.

Genel olarak bakıldığında devlet, herkesin bir iş bulmasını ve standart gelire sahip olmasını sağlamıştır. Ancak üretim tek ve benzer yapıda olduğu için satın alınabilecek bir çeşitlilikten söz etmek de mümkün değildi. Bu ülkelerin bazılarında geçiş sürecinde sosyalist yönetiminde bulunan bir grup insanda sermayenin biriktiği görülmüştür. Bu nedenle bu ülkelerin en büyük sorunu sermayenin topluma dağılmasını sağlayarak yatırımları artırıcı yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi olmuştur (Eyidiker, 2020: 19-20).

Tüm komünist rejimlere sahip ülkelerde sanayileşme, kolektivizm ve kitlesel eğitim politikası uygulanarak planlı ekonomi altında tüm mülkiyetleri devlet kontrolüyle kurmaya çalışmışlardır. Komünist devlet, işletmelerin ve bireylerin gelirlerini, ürün fiyatları ve ücretleri yönetmişlerdir. Ayrıca makroekonomik düzeyde yapılan planlamalar ile milli gelir, toplam ücret ve üretim gibi faktörlere tamamen kontrol altına alınmıştır. Geçiş ekonomileri içerisinde de farklı yönetim tarzların olduğu ülkelerde söz konusudur. Örneğin Macaristan, Polonya ve Yugoslavya, bu ekonomik modelden bazı açılardan sapma göstermişlerdir. Örneğin Macaristan'da komünizmin çöküşünden önce sınırlı piyasa reformları uygulanmıştı. Yeni, komünist Polonya ve Yugoslavya'da tarım sektöründe özel girişim egemen olmaya devam etmişlerdir. Özellikle Yugoslavya şirketler daha büyük bir ekonomik yönetim özgürlüğüne sahip olmuştur (Katchanovski, 2000: 56).

Öte yandan Orta Asya ve Kafkasya Bölgesi, Sovyet Birliği'nin ekonomik açıdan önemli bir bölgesini oluşturmaktaydı. Bu ülkeler, doğal kaynak zengini olduğundan ekonominin yönetimi tamamen komünistlerin sıkı kontrolü altında varlığını sürdürmüştür. Buna karşın bu ülkeler, zengin hammadde kaynaklarına sahip olma ile ters orantılı olarak sanayileşme açısından az gelişmiş durumdaydılar. Bu nedenle Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri eski Sovyet Birliği'nin en düşük milli gelire sahip ülkeleri içinde yer almışlardır (Karadaş ve Koşaroğlu: 46-47).

Böylece eski Sovyet ülkelerinin bölgeye göre ekonomik koşulları farklı olmasından dolayı bu ülkelerin GSYİH ve baskı altında tutulan enflasyon oranları farklılık göstermiştir. Örneğin 1989 yılında Arnavutluk, Bosna-Hersek, Makedonya, Romanya, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'da kişi başına gelir 3500 doların altında iken, Slovenya, Çek Cumhuriyeti, Estonya ve Letonya'da kişi başına gelir 8000 doların üzerinde idi. Ayrıca o dönemde eski Sovyet ülkelerinin enflasyon oranı da diğer ülkelere göre daha yüksek seviyede olmuştur (Katchanovski, 2000: 57).

Bu ülkelerin ekonomik yapılarındaki farklılıklarına rağmen, komünist rejimle idare edilen hükümetin bazı özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Gurkov, 2015: 2-3);

- Perakende ticaret, imalat ve tarım gibi tüm özel mülkiyetin yasaklanması,

- Bir ülkenin ulusal ekonomi gelişiminde uygulanacak büyük sanayi yatırımları, altyapı projeleri, üretim düzeyi, tüketim hedefleri ve ücretler gibi faktörler ortalama 5 yıllık planlara göre belirlenmesi,
- Dış ticarete devletin mutlak monopolünün varlığı,
- Büyük projeler, merkezi devlet bütçe aracılığıyla finanse edildiğinden işletmelerin kredi ihtiyaçları, devlet bankalarından ve düşük faizlerle karşılanmaktadır. Bu nedenle şirketlerin meydana gelen zararları, merkez planlama organlarının kararları ile doğrudan sübvansiyon edilmektedir.
- Ağır sanayi başta olmak üzere imalat sektörlerinin hızlı gelişimine önem verilirken, hizmetler, perakende ve ticaret sektörleri ihmal edilmiştir.
- Devlet, halkın sağlık hizmetlerine ve tüm eğitim seviyelerine ücretsiz erişimi sağlamıştır.
- Devlet, sıfır işsizlik politikası izlemiştir ve bunun için de sanayi sektöründe aşırı işyerleri yaratılmıştır.
- Yiyecek, konut, belediye ulaşımı, dinlenme ve tatil tesislerine büyük ölçüde sübvansiyon verilmiştir.

2.2.1. Geçiş Ekonomilerinin Sınıflandırılması

Doğu Bloğunun yıkılmasıyla birlikte ve yeni gelişmeler çerçevesinde geçiş sürecine yönelen ülkeler, geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda Sovyet Birliği'nin dağılması ile II. Dünya Savaş sonrası sosyalist sistemi benimsemek zorunda kalan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de sosyal, ekonomik ve kültür açısından büyük değişmelere uğramışlardır. Geçiş ekonomileri farklı koşullar ve coğrafi konumunda bulunmasından dolayı farklı grupta incelenmektedir. IMF raporuna göre, geçiş ekonomileri dört sınıf altından incelenmektedir. Bunlar sırasıyla Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Baltık ülkeleri, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Doğu Asya ülkeleridir (IMF, 2000: 89-90).

Tablo 4: Geçiş Ekonomiler ile İlgili Genel Bilgiler

GEÇİŞ EKONOMİLER						
Geçiş Ülkeler	Başkent	Yüz ölçüm Km ²	Nüfus (Milyon)	Merkezi Planlamada Kaldığı Süre	Geçiş Sürecinde Başlangıç Tarihi	Piyasa Ekonomisine Geçiş Tarihi
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri						
Bulgaristan	Sofya	110.994	7,10	42	1991	Mart 1991
Çek Cumhuriyeti	Prag	78.865	10,58	42	1991	Subat 1991
Hırvatistan	Zagreb	56.594	4,15	46		
Macaristan	Budapeşte	93.030	9,78	42	1990	Ocak 1990
Polonya	Varşava	312.679	37,97	41	1990	Mart 1990
Romanya	Bükreş	238.397	19,64	42	1991	Ocak 1993
Slovakya	Bratislava	49.035	5,44	42	1991	Ocak 1991
Slovenya	Ljubljana	20.273	2,07	46	1992	Subat 1992

Tablo 4: (Devamı)

GEÇİŞ EKONOMİLER						
Geçiş Ülkeler	Başkent	Yüz ölçüm Km²	Nüfus (Milyon)	Merkezi Planlamada Kaldığı Süre	Geçiş Sürecinde Başlangıç Tarihi	Piyasa Ekonomisine Geçiş Tarihi
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri						
Arnavutluk	Tiran	28.784	2,87	47	1991	
Bosna Hersek	Saraybosna	51.197	3,07	47		
Karadağ	Podgorica	13.812	0,622	47		
Kosova	Priştine	10.908	1,83	47		
Makedonya	Üsküp	25.713	2,08	47	1990	Ocak 1994
Sırbistan	Belgrad	88.361	7,02	47		
Baltık Ülkeleri						
Estonya	Tallin	45.226	1,32	51	1992	Haziran 1992
Letonya	Riga	64.589	1,95	51	1992	Haziran 1992
Litvanya	Vilnius	65.300	2,85	51	1992	Haziran 1992
Eski Sovyet Birliği ve Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri						
Azerbaycan	Bakü	86.600	9,86	70	1992	Ocak 1995
Beyaz Rusya	Minsk	207.595	9,51	72	1992	Kasım 1994
Ermenistan	Erivan	29.743	2,93	71	1992	Aralık 1994
Gürcistan	Tiflis	69.700	3,72	70	1992	Aralık 1994
Kazakistan	Nur-Sultan	2.275.000	18,04	71	1992	Ocak 1994
Kırgızistan	Bişkek	199.900	6,20	71	1992	Mayıs 1993
Moldova	Kişinev	33.846	3,55	51	1992	Aralık 1993
Özbekistan	Taşkent	447.400	32,39	71	1992	Kasım 1994
Rusya	Moskova	17.100.000	144,5	74	1992	Nisan 1995
Tacikistan	Duşanbe	143.100	8,92	71	1992	Subat 1995
Türkmenistan	Aşgabat	491.210	5,76	71	1992	
Ukrayna	Kiev	603.628	44,83	74	1992	Kasım 1994
Doğu Asya Ülkeleri						
Kamboçya	Phnom Penh	181.035	16,01		1990	
Çin	Pekin	9.597.000	1.386.000		1978	
Laos Cumhuriyeti	Vientian	236.800	6,8		1986	
Vietnam	Hanoi	331.210	95,54		1986	

Kaynak: Bulut, 2019: 61.

Görüldüğü gibi, Tablo 4’te geçiş ekonomiler ile ilgili genel bilgiler (başkent, yüz ölçümü, nüfus, merkezi planlamada kaldığı süre, geçiş sürecinde başlangıç tarihi ve piyasa ekonomisine geçiş tarihi) yer almaktadır. 2002 yılında Dünya Bankası’nın verilerine göre geçiş ekonomileri içerisinde Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ dâhil edilmiştir. 2009 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova, geçiş ekonomileri grubuna dâhil edilen en son ülke olmuştur.

AB’nde yer alan eski SSCB grubuna baktığımızda, bu ülkeler kısa sürede geçiş reformunu tamamlayarak Avrupa Birliği’ne ve NATO’ya üye olmayı başarmışlardır. Tablo 4’te Avrupa Birliği’nin yaklaşık 500 milyonluk nüfusunun 100 milyonluk kısmı eski Doğu Bloku ülkelerinin vatandaşları oluşturduğu görülmektedir.

Öte yandan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerini iki alt grupta incelemek mümkündür. İlk grupta yer alan ülkeler (Gürcistan, Ukrayna ve Türkmenistan), BDT ile aynı politikayı izlemeyen ülkelerdir. Bu ülkeler, BDT ülkeleri içinde ekonomi ve siyasi bakımından güçlü olan Rusya ile başarılı ilişki kuramayan ülkelerdir. Diğer grubu ise yeraltı kaynaklar açısından zengin BDT üye olan ülkeler oluşturmaktadır. Dünyanın doğal kaynaklarının yaklaşık %25’lik kısmı, BDT ülkelerinde bulunmaktadır (Bulut, 2019).

Doğu Asya ülkeleri grubundaki ülkeler aynı anda hem serbest piyasa ekonomisini hem de sosyal piyasa ekonomisini benimsemeye çalışmışlardır. Çünkü bu ülkeler, eski sosyal ve ekonomik ilkelerinden vazgeçmek istemezken, ticari bağlamda dünya ile uyum sağlamak istemektedirler.

Gurkov (2015)’e göre eski SSCB ülkeleri gibi planlı ekonomiden serbest piyasaya geçişini gerçekleştirmek için aşağıdaki önlemlerin uygulanması gerekmektedir:

- Özel işletmelerin oluşturulmasının teşvik edilmesi (girişimcilğin ve yeni işletmelerin yaratılmasının teşvik edilmesi, devlete ait işletmelerin özelleştirilmesi, DYY’n artırılmasına yönelik teşvik politikaların uygulanması gibi),
- Dış ticaretin serbestleştirilmesi,
- Merkezi planlama sisteminin kaldırılması,
- Özel teşebbüslerin (bankalar, menkul kıymetler piyasaları ve ticari hizmetler) işleyişini destekleyecek kurumların oluşturulması.

2.2.2. Serbest Piyasa Ekonomisine Geçişte Yöntem Farklılıklar

Geçiş sürecin ilk başlayan ülke olarak 1987 yılında Çin yer alırken, 1986 yıllarında Laos ve Vietnam ülkeleri takip etmektedir. Daha sonra 1991 yılında CSSB’nin dağılmasıyla birçok ülke geçiş sürecini başlamıştır. Bir ülkenin geçişin hızı ve derinliği önemli ölçüde siyasi ve ekonomik koşullarına bağlı olmaktadır. Literatürde geçiş sürecinde başvurulacak reformların iki temel yöntemi vardır. Bunlar radikal geçiş ve kademeli geçiştir.

2.2.2.1. Radikal Geçiş

Bunların ilki olan “şok terapi”, işlevsel piyasaların kurulması, işletmelerin yeniden yapılandırılması ve piyasa mekanizması için gerekli olan şartların oluşturulması için hızlı hareket

edilmesine dayalı bir yöntemdir. Bu yöntem, reformu hızlı gerçekleştirerek farklı elementlerin birbiri yerine geçeceği düşüncesine dayanır (Staehr, 2003: 8). Bu yönteme göre, bir ülkenin makro istikrarına odaklanması ve geçiş aşamasında meydana gelen şokları dikkate almadan hızlı ilerlemesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu reform türü, piyasanın serbestleşmesini ve tüm fiyatların serbest bırakılması yanında döviz kurunun serbestleşmesi, sıkı para politikası ile kamu mali açıkların azaltılmasını ve hızlı bir özelleştirme süreçlerini içermektedir (İşcan ve Hatipoğlu, 2011: 188).

Geçiş ekonomilerin geçmiş tarihi incelendiğinde, neredeyse tüm Post Sovyet ülkelerinin "şok terapi" yöntemini uygulandığı görülmektedir. Örneğin Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Estonya gibi bazı ülkelerde bu deneyimde oldukça başarılı olmuşlardır. Bu ülkelerde özellikle özelleştirme ve mülkiyet haklarını korumaya yönelik mevzuatın kabulü (bu tür mevzuatın etkin bir şekilde uygulanma derecesi farklılık gösterse de) hızlı bir şekilde uygulanmıştır (Steblyakova, 2008: 81).

Bununla birlikte 1992 yılında Rusya ve diğer BDT ülkelerin bazı ekonomik ve siyasi koşullarından dolayı başarılı bir ekonomik reformu gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Rusya'nın 1998 yılına kadar bütçe açığını ortadan kaldıramaması, devletin para emisyonunu artırması ve ulusal ekonomiye verilen kredilerin genişletmesi, finansal istikrar sürecinin uzamasına neden olmuştur. Aynı zamanda diğer BDT ülkelerin geçiş sürecin başlangıcında ekonomik koşullarının zor olmasından dolayı reformların tam olarak hızlı bir şekilde gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu ülkelerde özel teşebbüse kapitalist bir sistemin olmaması, mali ve parasal sistem ile diğer düzenleyici yapıların tamamen sosyalist yöntemine yakın olması, hızlı bir yapısı reformun yerine getirilmesini engellemiştir (Steblyakova, 2008: 81).

2.2.2.2. Kademeli Geçiş

İkinci geçiş türü olan "kademeli geçiş" yöntemi, zamanlamaya önemli ölçüde vurgu yapar ve reformların sırasıyla ve yavaş uygulanması gerekliliğini savunur. Böylece uygulanacak reformların birbirini tamamlayıcı olması önemlidir. Bu nedenle reformlar sıralanmalı ve uygulanan reformun doğurması ile birlikte sonraki aşamaya geçilmelidir (Staehr, 2003: 8). Bu yöntem, kamu sektör etkinliğinin azalması yanında özel sektör etkinliğinin artırılması düşüncesine dayalıdır. Ayrıca bu yöntemle makroekonomik istikrar ve ekonomik büyüme için gerekli olan kurumların yavaş ve zaman içinde oluşumunu desteklemektedir. Kademeli geçişin maliyetinin daha düşük olması ve zaman açısından olumlu etkilere yol açacağı beklentisi yanında, eski ekonomik sistemi de gücü elinde tutan bir grup aktörün reform hareketlerini engelleyebileceğinden de bahsedilmektedir (İşcan ve Hatipoğlu, 2011: 188). Örneğin Macaristan ve diğer Doğu Avrupa ülkeleri, uygun ekonomik şartlara sahip olmalarına rağmen, şok terapi yönteminden kaçınarak kademeli geçiş yöntemini tercih etmişlerdir. Böylece diğer eski Sovyet ülkelere göre bu ülkelerde büyümenin düşüşünün olumsuz etkileri daha az hissedilmiştir (Gurkov, 2015: 2-3).

Kademeli geçiş, Çin stratejisinin önemli bir özelliğidir. Çin planlı ekonomisini doğrudan özel, piyasa ekonomisine dönüştürmek yerine, iki sektörlü stratejisini uygulamaya çalışmıştır. Bir taraftan özel teşebbüsün büyümesini teşvik ederken, diğerk taraftan bu hedefe ulaşmak için kamu sektörünü korumaya ve geliştirmeye çalışmaktadır (Steblyakova, 2008:81). Örneğın Çin’de 1978 ile 1982 yılları arasında tahıl üretimi artışı için aile iftiliğiy uygulaması yeniden hayata geçirilmiştir. Böylece Çin’de aile çiftçiliğinin artması, reel GSYİH’nin büyümesine ve dolayısıyla 1983-1988 döneminde yabancı yatırımların gelmesine neden olmuştur. Ayrıca Çin hükümetleri, toptan fiyat reformunu iptal etmiş ve fiyat istikrarını yeniden sağlamıştır. Çin’de uygulanan bu entegre ekonomik büyüme modeli, özellikle kıyı bölgelerinde yatırımların teşvik edilmesini, altyapı ve insan sermayesine yapılan hükümet yatırımlarını, ileri teknolojilerde uzmanlaşmayı ve hem devlete ait hem de özel büyük şirketlerin yaratılmasını içerecek şekilde tasarlanmıştır (Gurkov, 2015).

Sonuç olarak geçiş sürecinde özellikle şok terapi yönteminin serbestleşmede ve serbest piyasa düzenin oluşturulmasında daha etkili olduğu düşünülebilir. Ancak geçiş sürecinde olan ülkelerde yaşanacak kriz ve borçlar düşünüldüğünde, ayrıca geliş sürecini uygun zaman gerektirmesi, kademeli geçişin daha uygun yöntem olduğuna yaralanabilir (Kolodko, 1999: 19). Geçiş süreci boyunca yaşanacak olumsuzlukların giderilmesi, programların uyumlu ve kapsamlı olmalarına bağlıdır.

2.3. Geçiş Ekonomilerinde Makroekonomik Performans

Bu bölümde geçiş ekonomilerinin büyüme, enflasyon ve dış ticaretleri incelenecek, tablolar ve şekillerle açıklanmaya çalışılacaktır. Böylece geçiş sürecinin başladığından 2020 yılına kadar geçiş ekonomilerinin makroekonomik performans ve başarıları karşılaştırmalı olarak ortaya konulacaktır.

2.3.1. Büyüme

Merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan ekonomilerden Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık ülkelerde üretim düşüşü ilk iki yılda yaşanmışken, BDT bu olumsuzluk ülkelerinin çoğunda 1997 yılına kadar srmştir. Geçiş ekonomilerinde yaşanan bu üretim kayıplarını, yapısal reformlara yönelik yapılan kararlı adımlarla ilerleyen enflasyona karşı politikalar izleyen ülkeler, diğerklerine göre daha hızlı atlatmışlardır. Yani Sovyetler Birliğı’nin dağılmasından sonra ilk dönemlerde yaşanan olumsuz gelişmeler, Avrupa bölgesinde bulunan geçiş ekonomilerinde daha kısa srmştir (Akdağ, 2013).

Tablo 5: Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Oranları (1995-2020)

AB'ye Üye Geçiş Ekonomiler										
Yıllar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2005	2010	2015	2020
Bulgaristan	2,9	5,2	-14,1	3,8	-8,4	4,6	7,1	1,5	3,4	-4,4
Çek Cumhuriyeti	6,5	4,3	-0,5	-0,4	1,4	4,0	6,6	2,4	5,4	-5,8
Hırvatistan	..	6,0	6,1	2,2	-0,9	2,9	4,3	-1,3	2,5	-8,1
Macaristan	1,5	0,1	3,1	3,9	3,1	4,5	4,3	1,1	3,7	-4,5
Polonya	7,1	6,1	6,4	4,6	4,7	4,6	3,5	3,7	4,2	-2,5
Romanya	6,2	3,9	-4,8	-2,0	-0,4	2,5	4,7	-3,9	3,0	-3,7
Slovakya	5,8	6,6	5,9	4,1	-0,1	1,2	6,6	6,3	5,2	-4,4
Slovenya	..	3,2	5,0	3,3	5,3	3,7	3,8	1,3	2,2	-4,2
Estonya	..	4,9	13,1	4,3	-0,4	10,1	9,5	2,4	1,9	-3,0
Letonya	..	2,6	8,8	6,3	2,8	5,7	10,7	-4,5	3,9	-3,8
Litvanya	..	5,2	8,3	7,5	-1,1	3,7	7,7	1,7	2,0	-0,1
Diğer Geçiş Ekonomiler										
Arnavutluk	13,3	9,1	-10,9	8,8	12,9	6,9	5,5	3,7	2,2	-3,5
Bosna Hersek	20,8	89,0	34,4	15,6	9,6	12,8	3,9	0,9	3,1	-3,1
Kuzey Makedonya	-1,1	1,2	1,4	3,4	4,3	4,5	4,7	3,4	3,9	-6,1
Azerbaycan	-11,8	1,3	5,8	10,0	7,4	11,1	28,0	5,0	1,1	-4,3
Belarus	-10,4	2,8	11,4	8,4	3,4	5,8	9,4	7,8	-3,8	-0,9
Ermenistan	6,9	5,9	3,3	7,3	3,3	5,9	13,9	2,2	3,2	-7,4
Gürcistan	2,6	11,2	10,5	3,1	2,9	1,8	9,6	6,2	3,0	-6,8
Kazakistan	-8,2	0,5	1,7	-1,9	2,7	9,8	9,7	7,3	1,2	-2,5
Kırgızistan	-5,4	7,1	9,9	2,1	3,7	5,4	-0,2	-0,5	3,9	-8,4
Moldova	..	-5,9	1,6	-6,5	-3,4	2,1	7,5	7,1	-0,3	-7,4
Özbekistan	-0,9	1,7	5,2	4,3	4,3	3,8	7,0	7,6	7,2	1,9
Rusya	-4,1	-3,8	1,4	-5,3	6,4	10,0	6,4	4,5	-2,0	-2,7
Tacikistan	-12,4	-16,7	1,7	5,3	3,7	8,3	6,7	6,5	6,0	4,4
Türkmenistan	-7,2	6,7	-11,4	7,1	16,5	5,5	13,0	9,2	6,5	..
Ukrayna	-12,2	-10,0	-3,0	-1,9	-0,2	5,9	3,1	4,1	-9,8	-3,8

Kaynak: World Bank, <https://www.worldbank.org>

Tablo 5'te görüldüğü gibi, 1997 yılında en büyük üretim kayıplarının yaşandığı ülke Türkmenistan'dır. Ancak Türkmenistan'da daha sonra yaşanan olumlu gelişmeler 1999 yılında ülkenin üretimini önceki yıla göre %16,5 oranda artışını sağlamış ve diğer geçiş ekonomilerine göre rekor kırmıştır. 1999 yılından itibaren Türkmenistan'ın yürüttüğü yoğun yatırım politikası sonucu, ülkenin ekonomik büyümesi sürekli artma eğilimindedir. Geçiş ekonomileri arasında en büyük ekonomiye sahip olan Rusya, bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik büyümesinde düşüşler yaşasa da 1997-2005 döneminde sırasıyla %1,4, %6,4, %7,2 ve %6,4 oranlarında büyüme gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan, doğal kaynak açısından zengin Kazakistan ve Özbekistan'ın büyüme oranları sürekli artmaktadır.

Geçiş ekonomilerden Gürcistan'da bağımsızlığın ilk yıllarında (1995 yılına kadar) sanayi ve tarım ürünlerinin üretiminde azalma ve işsizlik oranlarında artış görülmüştür. Fakat 1995 yılı sonrası Gürcistan istikrarlı bir büyüme sağlamış olup, 1997 yılında %10, 1999 yılında %3 oranında büyümüştür. 1997 yılında Asya ve 1998 yılında Rusya'da meydana gelen kriz nedeniyle düşüşler yaşanmıştır. Bir diğer ülke Ermenistan, Gürcistan'a benzer bir eğilim izlemiştir. Böylece kriz dönemleri hariç Ermenistan ekonomik büyümesini artabilmiştir (Akdağ, 2013: 58). BDT ülkelerin Azerbaycan ise iyi bir ekonomik performans gösteren ülkelerden biridir. Bunun nedeni doğal kaynak avantajını kullanarak Hazar Bölgesi'nde bulunan petrolü yurt dışına ihraç edebilmesidir. 2005 yılında Azerbaycan'ın ekonomisi %25 oranında büyüyerek tüm geçiş ekonomileri içerisinde en yüksek büyüme oranını yakalamıştır (Tablo 5).

Geçiş ekonomileri içerisinde yer alan Baltık ülkelerinde (Letonya, Litvanya ve Estonya) bağımsızlığın ilk dönemlerinde düşüşler yaşansa da sonraki dönemlerde büyümeler sağlanmıştır. Bunun temel nedeni, bu ülkelerin geçişleri erken başlatarak Avrupa Birliği ile entegrasyonudur. Genel olarak 2000'li yıllardan sonra geçiş ülkelerinin ekonomik durumlarında olumlu yönde gelişmeler görülmektedir. Avrupa bölgesinde yer alan geçiş ekonomilerinin çoğu bağımsızlığını kazanmasıyla beraber serbestleşme süreci ve uyguladıkları radikal reform politikaları ile aynı zamanda gerçekleştirilen demokratikleşme, bu ülkelerin daha hızlı toparlamasına olanak sağlamıştır.

2.3.2. Enflasyon

Enflasyon oranının düşük olması, istikrarlı fiyat hareketliliği anlamına gelmektedir. Fiyatın istikrarlı olduğu dönemlerde ekonomide canlanma ve yatırımların daha çekici hâle geldiği görülmüştür. Geçiş ekonomilerinin geçiş temel sorunlardan biri sürecinin şok veya kademeli olmasına bakılmaksızın enflasyonla mücadele olmuştur (Akdağ, 2013: 60-61).

Sovyet Birliği'nin dağılmasıyla birlikte tek yönetim sistemi tamamen çökmüş ve ülkeler derin bir ekonomik kriz içine girmiştir. Bu nedenle eski Sovyet Birliği ülkelerinin diğer Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinden daha çok hiper enflasyonla karşı karşıya kalması doğaldır. Böylece Baltık ülkelerinde, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden daha yüksek, ancak BDT ülkelerinden daha düşük bir enflasyon sorunu yaşanmıştır. Bu bağlamda IMF (2000) raporuna göre, bağımsızlığın ilk dönemlerinde geçiş ekonomilerinde enflasyon oranlarının Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde %450, Baltık ülkelerinde %900 ve BDT ülkelerinde %1000'in üzerinde seyrettiği kaydedilmiştir.

Tablo 6'da görüldüğü gibi, Orta ve Doğu Avrupa ve Baltık ülkeleri, geçişin ilk on yılında enflasyonla mücadele ederek bu sorunu hızlı bir şekilde çözmüşlerdir. Bu başarıda uygulanan reformların yanı sıra stabilizasyon politikaları da etkili olmuştur. Tabloda göze çarpan diğer bir husus ise BDT ülkelerinde aşırı derecede enflasyonun görülmesi ve hiper enflasyonun uzun sürmesidir.

BDT ülkelerinde enflasyonun şiddetli ve uzun olmasının temel nedeni, bu ülkelerin ulusal paralarının Rusya'ya bağımlı olmasındandır. BDT ülkelerin çoğu ulusal paralarını 1993 yılından sonra çıkartmaya başlamış ve merkez bankasının yapılanmasıyla ilgili reformları hayata geçirmişlerdir. Dolayısıyla Rusya'da meydana gelen değişimler ayna gibi diğer BDT ülkelerine yansıtılmıştır. Ayrıca merkez bankası ve finansal kurumlara yönelik reformların ertelenmiştir. Bununla birlikte başlangıç döneminde üretimin önemli oranda düşmesi ve her türlü tüketim ürünlerinin yurtdışına bağımlı olması ekonomiyi dış şoklara karşı çok duyarlı hâle getirmiştir (Işık, 2006: 88-89).

Tablo 6: Geçiş Ekonomilerinde Enflasyon Oranları (1995-2020)

AB'ye Üye Geçiş Ekonomiler										
Yıllar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2005	2010	2015	2020
Bulgaristan	62,1	121,6	1058,4	18,7	2,6	10,3	5,0	2,4	-0,1	1,7
Çek Cumhuriyeti	9,0	8,8	8,6	10,7	2,1	3,8	1,9	1,5	0,3	3,2
Hırvatistan	4,0	4,3	4,2	6,4	4,0	4,6	3,3	1,0	-0,5	0,2
Macaristan	28,3	23,5	18,3	14,2	10,0	9,8	3,6	4,9	-0,1	3,3
Polonya	28,0	19,8	14,9	11,6	7,2	9,9	2,2	2,6	-0,9	3,4
Romanya	32,2	38,8	154,8	59,1	45,8	45,7	9,0	6,1	-0,6	2,6
Slovakya	9,8	5,8	6,1	6,7	10,6	12,0	2,7	1,0	-0,3	1,9
Slovenya	13,5	9,9	8,4	7,9	6,2	8,9	2,5	1,8	-0,5	-0,1
Estonya	28,8	23,1	10,6	8,2	3,3	4,0	4,1	3,0	-0,5	-0,4
Letonya	25,0	17,6	8,4	4,6	2,4	2,7	6,7	-1,1	0,2	0,2
Litvanya	39,6	24,6	8,9	5,1	0,7	1,0	2,7	1,3	-0,9	1,2
Diğer Geçiş Ekonomiler										
Arnavutluk	7,8	12,7	33,2	20,6	0,4	0,1	2,4	3,6	3,5	1,6
Bosna Hersek	..	..	..	..	..	..	..	2,0	-1,0	-1,1
Kuzey Makedonya	16,4	2,5	1,3	0,5	-1,3	6,6	0,5	1,5	-0,3	1,2
Azerbaycan	411,8	19,8	3,7	-0,8	-8,5	1,8	9,7	5,7	4,0	2,8
Belarus	709,3	52,7	63,9	72,9	293,7	168,6	10,3	7,7	13,5	5,5
Ermenistan	176,0	18,7	14,0	8,7	0,6	-0,8	0,6	8,2	3,7	1,2
Gürcistan	162,7	39,4	7,1	3,6	19,2	4,1	8,2	7,1	4,0	5,2
Kazakistan	176,2	39,2	17,4	7,1	8,3	13,2	7,6	7,4	6,7	6,7
Kırgızistan	..	31,9	23,4	10,5	37,0	18,7	4,3	8,0	6,5	6,3
Moldova	29,9	23,5	11,8	7,7	39,3	31,3	12,0	7,5	9,7	3,8
Özbekistan	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Rusya	197,4	47,8	14,8	27,7	85,7	20,8	12,7	6,8	15,5	3,4
Tacikistan	..	..	..	..	..	..	7,1	6,4	5,7	..
Türkmenistan	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Ukrayna	376,7	80,3	15,9	10,6	22,7	28,2	13,6	9,4	48,7	2,7

Kaynak: World Bank, <https://www.worldbank.org>

Geçiş ekonomilerinin geçiş sürecinde uyguladıkları reform ve serbest fiyat politikası sonucu ortaya çıkan hiper enflasyonu düşürüp ve kontrol altına alabilmeleri için IMF tarafından stabilizasyon politikaları önerilmiştir. IMF tarafından önerirken bu politikaları zamanında uyguladıkları için özellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde enflasyon oranları düşük seyretmiştir (Meriç, 2008).

IMF politikaları uygulamayan Türkmenistan, ilk dönemlerde enflasyon oranı %1000'leri üzerine çıkmış ve 1993 yılında %3000'i bulmuştur. Enflasyonun bu kadar yüklemesinin nedeni şüphesiz IMF'nin önerdiği politikaların uygulanamamasının yanı sıra makroekonomik istikrarsızlıklarla mücadele edilmemesidir (Akdağ, 2013). Diğer taraftan yüksek enflasyon sorunu yaşayan Bulgaristan'da enflasyon 1996 yılında %121 oranına çıkmış, 2006 yılında %7 oranına düşmüş ve 2010 yılı itibaren istikrarlı bir oran da seyretmeye başlamıştır. Baltık ülkelerine (Estonya, Letonya ve Litvanya) baktığımızda 1996 yılındaki enflasyon, ortalama %21 oranında görünse de 2008 yılında %12 oranına düşmüş ve başarılı bir enflasyonla mücadele sonucunda 2010-2020 yılları arasında enflasyon oranını ortalama %2 oranında seyretmiştir. Buna ek olarak enflasyon oranı en yüksek ülkelerden biri de Belarus olmuştur. 1997-2002 yılları arasında enflasyon oranları sırasıyla Belarus'da %52,7, %73 ve %43 olarak gerçekleşmiştir. Bu ülkenin enflasyon oranının yüksek olmasının sebebi, ülke parasının serbestleşme ile beraber aşırı değerlenmiş olmasıdır. Genel olarak baktığımızda 2000'li yıllar sonrasında enflasyon oranlarının önemli oranında düştüğü fakat 2008 yılında küresel krizden tüm geçiş ekonomilerinin etkilendiği ve hiper enflasyon olmasa da enflasyon aralarında yükselmelerin olduğu gözlenmektedir.

Geçiş ülkelerinin çoğunda enflasyonun %60 oranına düşüşü hızlı olmasına rağmen, bazı ülkelerde bu orana düşüş daha yavaş gerçekleşmiştir. Örneğin, radikal reformculardan Baltık ülkeleri ve Orta Avrupa ülkelerinde enflasyon, orta ile yüksek seviyelerde (%15-%60 arasında) iki yıldan fazla sürmüştür. Enflasyonun %60'ın altına düşmesinden bir yıl sonra, bu ülkelerdeki enflasyon oranı ortalama %30'du ve beş yıl sonra ise %15'e düşmüştür. Bununla birlikte, birkaç istisna dışında – özellikle Arnavutluk, Bulgaristan ve Romanya ülkelerinde 1992-97 yılları arasında yüksek enflasyonun ortaya çıkmadığı görülmüştür (Cottarell ve Doyle, 1999:9).

2.3.3. İşsizlik

Geçiş dönemi emek piyasaları açısından ele alındığında, sosyalist sistem dağıldıktan sonra emeğin kamudan özel sektöre doğru kaymasına neden olmuştur. Ancak kamu sektöründe çalışanların özel sektörde kısa sürede iş bulması mümkün olmamıştır. Bunun temel nedeni, yeni kurulan şirketlerin hem gelişmemiş olması hem de kurumların ve kuralların tam yerleşmemesindendir. Bunun sonucunda, geçiş ekonomilerinde işsizlik oranları geçiş sürecinin başlangıcında yüksek seyretmiştir. Özellikle geçişin ilk yıllarında diğer geçiş ekonomilerindeki işsizlik oranları AB'ye üye geçiş ekonomilerine göre daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır (Tablo 7).

Tablo 7: Geçiş Ekonomilerinde İşsizlik Oranları (1995-2020)

AB'ye Üye Geçiş Ekonomiler										
Yıllar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2005	2010	2015	2020
Bulgaristan	11,1	12,5	13,7	12,2	14,1	16,2	10,1	10,3	9,1	5,1
Çek Cumhuriyeti	4,0	3,9	4,3	5,9	8,5	8,8	7,9	7,3	5,1	2,5
Hırvatistan	10,2	9,7	9,7	11,4	13,6	16,1	12,6	11,6	16,2	7,5
Macaristan	10,2	10,0	9,0	8,9	6,9	6,6	7,2	11,2	6,8	4,3
Polonya	13,7	12,7	11,0	9,9	12,3	16,3	17,8	9,6	7,5	3,2
Romanya	8,0	6,7	5,5	5,6	6,2	7,0	7,2	7,0	6,8	5,0
Slovakya	13,1	11,3	11,9	12,2	15,9	19,1	16,3	14,4	11,5	6,7
Slovenya	7,2	6,9	6,7	7,4	7,3	6,9	6,5	7,2	9,0	5,0
Estonya	9,7	9,9	10,4	9,5	11,6	13,4	8,0	16,7	6,2	6,8
Letonya	19,0	20,7	14,9	14,5	13,8	14,2	10,0	19,5	9,9	8,1
Litvanya	17,5	16,4	14,1	13,7	13,4	15,9	8,3	17,8	9,1	8,5
Diğer Geçiş Ekonomiler										
Arnavutluk	14,6	13,9	16,9	20,0	20,8	19,0	16,0	14,1	17,2	13,3
Bosna Hersek	21,8	22,8	23,6	24,5	25,1	25,8	30,4	27,3	27,7	15,3
Kuzey Makedonya	35,6	38,8	36,0	34,5	32,4	32,2	37,3	32,0	26,1	17,2
Azerbaycan	7,2	8,1	9,1	10,0	10,9	11,8	7,3	5,6	5,0	6,5
Belarus	17,7	24,4	17,1	14,0	12,8	12,3	9,1	6,3	5,8	4,8
Ermenistan	6,7	9,3	10,8	9,4	11,2	11,0	10,2	19,0	18,3	21,2
Gürcistan	7,6	11,5	11,5	14,5	13,8	10,8	13,8	20,2	16,5	18,5
Kazakistan	11,0	13,0	13,0	13,1	13,5	12,8	8,1	5,8	4,9	4,9
Kırgızistan	5,6	7,3	7,5	8,9	8,4	7,5	8,1	8,6	7,6	8,7
Moldova	5,3	7,9	7,9	10,0	11,1	8,5	7,3	7,4	4,7	3,8
Özbekistan	7,8	10,7	10,9	13,3	13,3	12,2	7,1	5,4	5,2	7,0
Rusya	9,4	9,7	11,8	13,3	13,0	10,6	7,1	7,4	5,6	5,6
Tacikistan	10,3	13,4	13,9	16,5	15,4	15,1	13,1	10,9	7,6	7,6
Türkmenistan	8,3	10,3	11,0	12,2	12,7	11,5	7,5	4,0	4,1	5,0
Ukrayna	5,6	7,7	8,9	11,3	11,9	11,7	7,2	8,1	9,1	9,1

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Tablo 7'deki verilere göre, 1995 yılında AB'ye üye geçiş ekonomilerinden işsizliğin en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla Letonya, Litvanya ve Polonya; işsizliğin en düşük ülkeler ise Çek Cumhuriyeti, Slovenya ve Romanya olmuştur. Ayrıca Letonya, Litvanya ve Polonya'nın işsizlik oranları AB üye geçiş ekonomilerinin ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Ancak uygulanan istihdam politikaları sayesinde 1997 yılından sonra düzenli bir şekilde azaldığı gözlenmektedir. Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan ve Slovakya'da 2000 yılına kadar sürekli artış gösteren işsizlik oranı, 2005 yılından sonra düşüşe geçmiştir.

Öte yandan Tablo 7'deki verilere göre, 1995 yılı için önemli ölçüde BDT'den oluşan diğer geçiş ekonomilerinden işsizlik oranı en yüksek olan ülkeler arasında Bosna Hersek, Kuzey Makedonya ve Belarus yer alırken, işsizlik oranı en düşük ülkeler ise Kırgızistan, Moldova ve Ukrayna'dır. Bununla birlikte uzun süreli işsizlik olgusu özellikle AB'ye üye olmayan diğer geçiş

ekonomilerinde oldukça yaygındır. Yani geçişin ilk dönemlerinde istihdamda düşüş ve işsizlikte artış yaşanmıştır. Eski Sovyet Birliği'ne üye olan ülkelerin üretimi birbirine bağlı olmuştur ve bu nedenle, ancak SSCB'nin dağılması sonrasında üretimde önemli düşüşler kaydedilmiştir. Dolayısıyla diğer geçiş ekonomilerinin AB'ye üye olan geçiş ekonomilerine göre işsizlik oranı ilk dönemlerde çok daha yüksek gerçekleşmiştir. Örneğin diğer geçiş ekonomilerin çoğunda 1995 ile 2000 yılları arasında işsizlik oranı sürekli artmıştır.

2.3.4. Dış Ticaret Göstergeleri

Sovyet Birliği'nin dağılması ardından bağımsızlığını kazanan yeni ülkelerin en önemli amaçlarından biri, serbest piyasa ekonomisine geçerek rekabet edebilecek konuma gelinmesiydi. Fakat bu ülkelerin en önemli sorunu yeterli düzeyde bir teknolojinin olmamasıydı. Dolayısıyla geçiş ekonomilerinin temel amaçları, sanayi tesislerini yenilemek ve teknoloji geliştirmek olmuştur (Işık, 2006).

Geçiş ekonomilerinin diğer bir sorunu ise eski Sovyet ülkeleri birbirine oldukça bağımlı bir üretim yapısına sahip olması ve üretimin merkezi planlama tarafından yönetilmesiydi. Bu bağımlılık, birliğin dağılması ile birlikte birçok alanda ayrılan ülkelerin aynı zamanda tedarik zincirlerinin de kırılmasına neden olmuştur (Bal, 2003: 142-144).

1990'lı yılların ikinci yarısına kadar devam eden ekonomik çöküşten sonra, üretim yeniden canlanmaya başlayabilmiştir. Bu çerçevede Avrasya bölgesinde yer alan Post Sovyet ülkeleri, artan rekabette ayakta kalabilmek, kapasite ve verimliliğini yükseltebilmek amacıyla entegrasyonlara yönelmişlerdir. Bu amaçla başlatılan ilk adımların biri, 8 Aralık 1991 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nin kurulmasıdır. Bu şekilde eski SSCB ülkelerinden Estonya, Letonya, Litvanya hariç olmak üzere 15 ülkeden 12'si BDT'ye üye olmuştur. 2008 yılında Rusya ve Gürcistan arasında çıkan savaş nedeniyle 2009 yılında Gürcistan üyelikten ayrılmıştır. 2014 yılında ise Ukrayna üyelikten ayrılmıştır (Abutalipov, 2016: 28).

Nüfus ve coğrafi açısından dünyanın en büyük pazarına sahip olan BDT ülkeleri, 2019 yılı itibarıyla yaklaşık 290 milyon nüfusla, toplam ihracatını 500 milyar doların üzerine çıkarırken, toplam ithalatı da 400 milyar doları civarındadır. Dünya doğalgaz rezervlerinin %30,7'si BDT ülkelerinde bulunurken, petrol üretimindeki payı ise %16'dır (Abutalipov, 2016: 28).

Tablo 8: BDT Ülkelerinde Dış Ticaret Göstergeleri

Yıllar	İhracat		İthalat		Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Denge
	(Milyon\$)	%Değişim	(Milyon\$)	%Değişim	(Milyon\$)	(Milyon\$)
1995	98.712		78.238		176.950	20.475
1996	108.448	0,10	88.377	0,13	196.825	20.071
1997	107.955	0,00	93.473	0,06	201.428	14.481
1998	92.942	-0,14	78.717	-0,16	171.658	14.225
1999	93.345	0,00	56.672	-0,28	150.018	36.673
2000	127.796	0,37	65.309	0,15	193.105	62.487
2001	125.033	-0,02	75.662	0,16	200.695	49.371
2002	132.045	0,06	84.066	0,11	216.111	47.980
2003	167.436	0,27	105.601	0,26	273.037	61.835
2004	228.311	0,36	138.814	0,31	367.125	89.497
2005	303.670	0,33	174.037	0,25	477.706	129.633
2006	384.493	0,27	228.497	0,31	612.990	155.997
2007	461.015	0,20	309.521	0,35	770.536	151.494
2008	622.146	0,35	402.652	0,30	1.024.798	219.494
2009	404.396	-0,35	276.527	-0,31	680.923	127.870
2010	529.559	0,31	343.578	0,24	873.138	185.981
2011	702.301	0,33	443.938	0,29	1.146.240	258.363
2012	712.405	0,01	469.287	0,06	1.181.691	243.118
2013	694.676	-0,02	476.722	0,02	1.171.398	217.955
2014	658.886	-0,05	432.647	-0,09	1.091.532	226.239
2015	445.855	-0,32	289.287	-0,33	735.141	156.568
2016	370.322	-0,17	278.240	-0,04	648.563	92.082
2017	463.680	0,25	338.995	0,22	802.675	124.685
2018	578.043	0,25	367.774	0,08	945.817	210.269
2019	552.358	-0,04	387.063	0,05	939.422	165.295
2020	442.718	-0,20	357.680	-0,08	800.398	85.038

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Tablo 8’de geçiş ekonomilerinin sadece BDT ülkelerine ait dış ticaret verileri gösterilmektedir. Tabloda BDT ülkelerinin 1995-2020 yılları arasında ihracat, ithalat, toplam ticaret hacmi ve dış ticaret dengesi verileri yer almaktadır. 2009 yılında dünya ekonomi krizinin etkisiyle BDT ülkelerinin ihracatı, 404 milyar dolarlık hacmi ile %35 oranında bir gerileme gösterilmiştir. Diğer taraftan 2000 yılında ise 127 milyar dolar hacmi ile ihracatın, %37 oranında bir artış göstererek bir rekor kırmıştır.

Diğer taraftan BDT ülkelerinin ithalatı incelediğinde, 2015 yılında, 289 milyar dolar ile ithalatın %33 oranında rekor bir azalış gösterdiği görülmüştür. Buna karşın BDT ülkelerinin ithalat büyümesinin en yüksek artışını, 2007 yılında 309 milyar dolar ile %35 oranında gerçekleştirdiği görülmektedir.

Tablo 8’de görüldüğü üzere BDT ülkelerinin 2003 yılında 167 milyar dolar olarak gerçekleşen ihracatı, sürekli bir artış sergileyerek 2008 yılında 622 milyar dolara çıkmış ve önceki yıla göre %35’lik bir artış yakalamıştır. Bu artışın en önemli nedeni, başta Çin olmak üzere gelişmekte olan piyasalarda artan talep ve Ortadoğu’daki sorunlar nedeniyle dünya piyasalarında petrol fiyatlarının yükselmesidir. 2009 yılında ihracat hızını kaybetmiş, 2008 krizi ve petrol fiyatları ile birlikte talepteki düşme sonucu, ihracat bir önceki yıla göre %35 oranında azalmıştır. 1998 yılında Rusya Krizi, 2008 yılında dünya ekonomi krizi ve 2019 yılında başlayan salgın dönemleri hariç hem ihracat hem de ithalatta değişim oranları sürekli artma eğilimindedir. Tüm dünyada olduğu gibi küresel kriz, BDT ülkelerinde de etkili olmuş iç ve dış talepteki daralma sonucu hem ihracatta hem ithalatta azalma yaşanmıştır. BDT ülkeleri, 2010-2011 yıllarında ekonomik krizin etkisini yitirmesiyle birlikte ihracat artış gösterirken, 2013-2016 yıllar arasında ise ihracatta sırasıyla %0.2, %0.5, %32, %17 oranında düşüşler göstermiştir.

2014 yılının ikinci yarısından itibaren petrol fiyatları önemli oranda düşmüş, özellikle hammadde açısından zengin olan Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkelerin ihracatı bu durumdan olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca Batı ülkeleri tarafından Rusya’ya karşı uygulanan ticaret ambargosu nedeniyle, genel olarak BDT ülkeleri etkilemiş ve bu durum ihracat oranlarının düşüşünü daha da hızlandırmıştır. Diğer taraftan 2019 yılında başlayan dünya salgını nedeniyle, bütün ülkeler etkilendiği gibi geçiş ekonomilerinin dış ticaretleri de olumsuz yönde etkilemiştir.

Tablo 10’da geçiş sürecinde olan ülkelerin ihracat ve ithalat rakamları yer almaktadır. 2010 yılı itibarıyla en yüksek ihracata sahip olan ülkeler sırasıyla Rusya (445 milyar dolar), Kazakistan (65 milyar dolar), Ukrayna (63 milyar dolar) ve Slovenya (30 milyar dolar) yer almaktadır. Diğer taraftan, 2010 yılındaki en yüksek ithalat değerine bakıldığında Rusya (322 milyar dolar), Ukrayna (69 milyar dolar) ve Kazakistan (44 milyar dolar) olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Geçiş Ekonomilerinde Dış Ticaret Göstergeleri (1996-2020)

Yıllar	1996		2000		2010		2020	
Ülkeler	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Bulgaristan	5 962	4 588	4 797	5 500	25 395	26 837	38 793	37.618
Slovenya	9 921	10 189	10 172	10 918	30 955	30 445	41 621	36 397
Estonya	2 932	3 431	3 504	3 688	14 652	13 398	21 664	21 621
Letonya	2 414	2 953	2 927	3 561	12 758	13 258	20 196	19 807
Litvanya	3 516	4 296	4 447	5 161	23 740	24 484	41 397	36 003
Arnavutluk	371	1 064	700	1 508	3 337	5 792	3 440	5 635
Makedonya	990	1 703	1 243	1 781	3 745	5 467	7 131	8 700
Sırbistan	2 447	3 911	603	942	13 489	18 599	25 414	30 129
Azerbaycan	791	1 776	2 118	2 023	28 732	10 942	15 208	15 537
Belarus	6 839	7 441	8 816	9 222	29 396	36 934	37 300	35 420
Ermenistan	371	894	423	957	1 828	4 157	3 883	4 975

Tablo 9: (Devamı)

Yıllar	1996		2000		2010		2020	
Ülkeler	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Gürcistan	412	1 001	703	1 212	4 034	6 114	5 936	8 885
Kazakistan	7 418	7 573	10 353	8 980	65 502	44 257	47 500	38 960
Kırgızistan	561	1 033	573	651	2 471	3 915	2 424	3 997
Moldova	937	1 252	639	986	1 941	4 192	3 248	5 924
Özbekistan	..	..	3 393	2 668	13 030	9 216	15 183	21 198
Rusya	102 134	85 589	114 429	62 417	445 513	322 366	372 020	305 005
Tacikistan	799	835	746	762	842	3 303	1 397	3 131
Türkmenistan	1 774	1 853	1 604	1 404	10 366	11 508	..	..
Ukrayna	20 341	21 479	19 521	17 948	63 998	69 484	60 740	62 376

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Orta ve Doğu Avrupa geçiş ülkelerinde 1996 yılında dış ticaret dengesi önemli oranda negatif gerçekleşmiştir. 1996 yılında dış ticaret dengesi, Slovenya (268 milyon dolar), Estonya (499 milyon dolar), Letonya (539 milyon dolar), Litvanya (780 milyon dolar), Arnavutluk (693 milyon dolar) ve Makedonya (713 milyon dolar) civarında açık vermiştir (Tablo 9). Bu ülkelerin dış ticaret dengelerinin açık vermesinin temel nedeni, geçiş sürecinde sanayinin geliştirilmesi için yatırıma ihtiyaç duyulması ve yatırım için gerekli aramalar ve teknolojinin ithal edilmesidir. Ancak ilerdeki dönemlerde (2000-2020) geçiş ülkelerin dış ticaret dengesi ihracat ile ithalat arasındaki olumsuz farkın, giderek azaldığı görülmektedir (Işık, 2006: 101).

Buna karşın, 2010 yılını baz aldığımızda BDT ülkelerinin içinde doğal zenginliklere sahip ülkeler Rusya 123 milyar, Kazakistan 23 milyar, Azerbaycan 17 milyar dolar civarında dış ticaret fazlası vermektedir. Bu dış ticaret fazlası, ihracatın içindeki petrol v hammadde ürünlerin payının artması ve petrol fiyatlarında gözlenen artıştan dolayı gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, Tablo 10'da BDT ülkelerinin toplam ihracatın neredeyse %38'nin hammadde ve mineral yakıtlarından oluştuğu ve bu ülkelerin ihracatları hammadde ürünlerine bağlı olduğu açıkça görülmektedir. Bu durum ticaret dengesini uluslararası mal fiyatlarındaki değişimlere karşı korunmasız hâle getirmektedir (Abutalipov, 2016: 48).

Tablo 10: 2020 Yılında BDT Ülkelerinde Dış Ticarete Başlıca Ürünler

Fasıl No	Tanım	Değer Milyar \$	Pay (%)
İhracatta Başlıca Ürünler			
27	Mineral yakıtlar, mineral ürünler	193 135	38,01
71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, kaplama metaller vb.	39 422	7,76
72	Demir ve çelik	28 286	5,57
10	Hububat	20 267	3,99

Tablo 10: (Devamı)

Fasıl No	Tanım	Değer Milyar \$	Pay (%)
İhracatta Başlıca Ürünler			
26	Metal cevherleri	13 867	2,73
84	Makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler,	12 303	2,42
44	Ahşap ve ahşap eşyalar; odun kömürü	11 184	2,20
31	Gübreler	10 833	2,13
15	Hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar, hazır yemeklik yağlar; hayvan vb.	10 368	2,04
74	Bakır ve bakırdan eşya	9 499	1,87
İthalatta Başlıca Ürünler			
84	Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler	71 078	17,2
85	Elektronik makina ve cihazlar	45 357	11,0
87	Motorlu kara taşıtlar	31 998	7,7
27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar	22 071	5,3
30	Eczacılıkla ilgili ürünler	18 576	4,5
39	Plastikler ve bunlardan mamul eşyalar	16 670	4,0
90	Optik, fotoğrafık, sinematografik cihazlar	12 472	3,0
73	Demir veya çelikten eşyalar	11 765	2,8
72	Demir ve çelik	9 776	2,4
08	Yenilebilir meyve ve kuruyemişler	7 352	1,8

Kaynak: Trade Mape, www.trademape.org

BDT ülkeleri en çok hammadde ihracatçısı olmasıyla birlikte önemli ölçüde ithalat açısından dışa bağımlıdırlar. Örneğin Tablo 10'da görüldüğü gibi, BDT ülkelerinin ithalatında en büyük payı nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, elektronik makina ve cihazlar, motorlu kara taşıtları, mineral yakıtlar ve mineral yağlar oluşturmaktadır.

Tablo 11: 2020 Yılında Doğu Avrupa Ülkelerinde Dış Ticarete Başlıca Ürünler

Fasıl No	Tanım	Değer Milyar \$	Pay (%)
İhracatta Başlıca Ürünler			
85	Elektronik makina ve cihazlar	137 897	12,9
87	Motorlu kara taşıtlar	127 514	11,9
84	Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler	120 095	11,2
39	Plastikler ve bunlardan mamul eşya	31 533	2,9
94	Mobilya, yatak takımları, şilteler, şilte destekleri, minderler ve benzeri doldurulmuş mobilyalar	31 122	2,9
73	Demir veya çelikten eşyalar	23 794	2,2
72	Demir ve çelik	23 569	2,2
10	Hububat	20 252	1,9
27	Mineral yakıtlar, mineral ürünler	19 401	1,8
44	Ahşap ve ahşap eşyalar; odun kömürü	18 771	1,8

Tablo 11: (Devamı)

Fasıl No	Tanım	Değer Milyar \$	Pay (%)
İthalatta Başlıca Ürünler			
85	Elektronik makina ve cihazlar	146 284	16,7
84	Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler	122 496	14,0
87	Motorlu kara taşıtlar	84 449	9,7
27	Mineral yakıtlar, mineral ürünler	53 449	6,1
39	Plastikler ve bunlardan mamul eşya	44 051	5,0
30	Eczacılık ürünler	34 271	3,9
72	Demir ve çelik	24 880	2,8
90	Optik, fotoğrafıık, sinematografik, ölçme, kontrol, hassas, tıbbi veya cerrahi	21 318	2,4
73	Demir veya çelikten eşyalar	21 273	2,4
94	Mobilya, yatak takımları, şilteler, şilte destekleri, minderler ve benzeri doldurulmuş mobilyalar	14 416	1,6

Kaynak: Trade Mape, www.trademape.org

İhracat ürünlerinin yapısı açısından Tablo 10'da görüldüğü gibi, önemli ölçüde BDT'den oluşan geçiş ekonomilerinde ihracat ürünlerinin yapısı ağırlıklı olarak ilksel ürünler, doğal kaynaklar ve eme yoğun imalat sanayi ürünlerinden oluşmaktadır. Bu yapı ise uluslararası rekabet gücü bağlamında zayıf bir karakter arz etmektedir. Diğer taraftan Tablo 11'de ise, AB'ye üye geçiş ekonomilerinin ihracatı teknolojik yoğun ve beşerî sermaye yoğun imalat sanayi ürünlerden oluştuğu görünmektedir. Örneğin ihracatında önemli payı elektronik makine, cihazlar, motorlu kara taşıtlar, nükleer reaktörler, makineler oluşturmaktadır. Öte yandan AB'ye üye geçiş ekonomilerin ithalatında önemli payı elektronik makina ve cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, motorlu kara taşıtları, mineral yakıtlar ve mineraller oluşturmaktadır.

2.4. Geçiş Ekonomilerinde İhracatın Yapısı ve Ekonomik Büyüme İlişkileri

Birinci bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı gibi, ihracat yapısının ilksel ürünlerden oluşması birtakım olumsuzluklara neden olmaktadır. Bu olumsuzlukların başında ilksel malların gelir esnekliğinin düşük olması bu malların üretiminin aşırı derecede doğa şartlarına bağımlı olunmasından dolayı bu ürünlerin ihracatından elde edilen gelirlerin istikrarsız bir yapıya sahip olması gelmektedir. Geçiş ekonomilerinin üretim yapısı, tüm dönüşümlere rağmen, hâlâ sosyalist sistemin mirasını taşımaktadır. Geçmiş dönemlerde üretim, sanayi ile teknolojik gelişmeyi önemsemeyen, rekabeti dışlayan ve ağırlıklı olarak savunma sanayini ön plana koyan bir sanayileşme modeliydi. Bunun sonucunda mirasçısı şimdiki geçiş ekonomilerinin genel üretim ve ihracat yapısı, ağırlıklı olarak düşük teknoloji ürünleri ile doğal kaynaklardan oluşmaktadır. Bu durum ise geçiş ekonomilerinin ihracat yapısının ilksel mallara dayalı olarak kısmen sermaye sektöründe

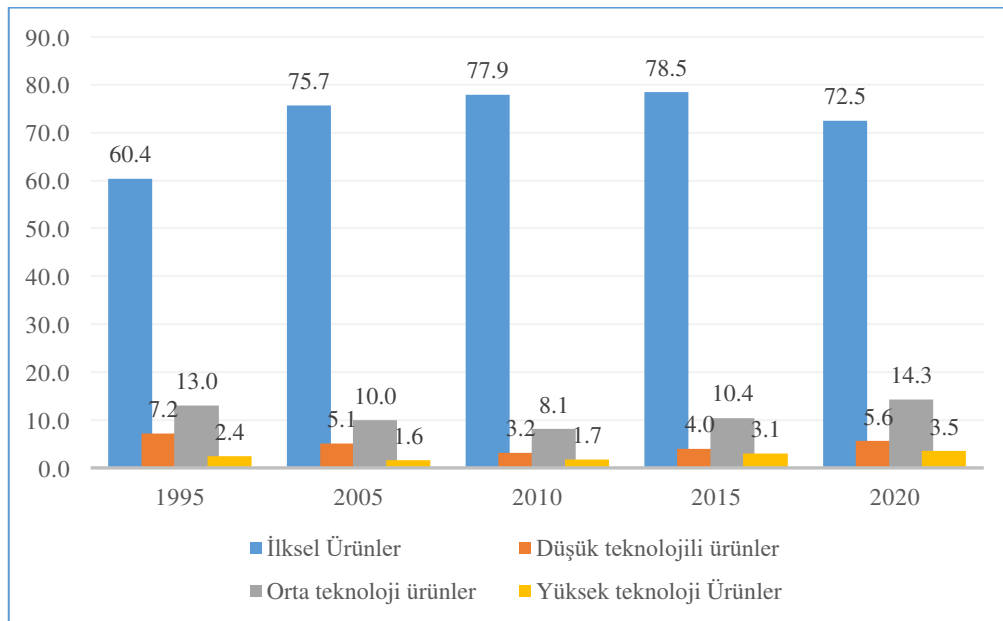
yoğunlaştığını göstermektedir. (Bal, 2003: 144). Bu çerçevede Grafik 2 ve 3, geçiş ekonomilerin sırasıyla ilksel, düşük, orta ve yüksek teknoloji içerikli ihracat paylarını yansıtmaktadır.

BDT ülkelerinin ihracat yapıları ağırlıklı olarak ilksel ve orta teknoloji ürünlere dayalı olması Grafik 2’de açıkça gösterilmektedir. Bununla birlikte yüksek teknoloji ürünlerin üretimi ve ihracatlarında önemli artışlar olduğu görülmektedir. Yani 1995 yılında yüksek teknoloji ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı %2,4 iken, sınırlı bir artış ile 2020 yılında %3,3’e yükselmiştir. Diğer taraftan ilksel ürünlerin ihracat payındaki artışları ise 2005 ve 2010 yılında petrol ve hammadde fiyatlarındaki artışlar ve Çin’de hammadde ürünlerine olan talebin artmasından kaynaklanmaktadır. BDT ülkelerde orta ve yüksek teknoloji ürünlerin toplam ihracat içindeki payı, 1995 yılı ile 2020 yılını kıyasladığında bir artış görünse de bu ürünlerin üretilmesi için gerekli altyapının ve teknolojinin yetersizlikleri nedeniyle, işgücü yoğun ilksel ürünlerin payının oldukça altında seyretmektedir.

Grafik 3’e bakıldığında Doğu Avrupa ülkelerinin ihracat yapısının, BDT ülkelerine göre tamamen farklı bir yapıda olduğu görülür. Buna göre, ihracattaki ilksel ve düşük teknoloji ürünlerin payı giderek azalırken, orta ve yüksek teknoloji ile üretilen ürünlerin payı giderek arttığı dikkatleri çekmektedir.

Dolayısıyla Grafik 2 ve 3 birlikte incelediğinde ve uluslararası rekabet güçleri açısından geçiş ekonomilerinin ihracat performansları değerlendirildiğinde Doğu Avrupa ülkelerinin BDT ülkelerine kıyasla yüksek bir ihracat performansına sahip olduğu söylenebilir.

Grafik 2: BDT Ülkelerinde İhracat Yapısındaki Gelişmeler

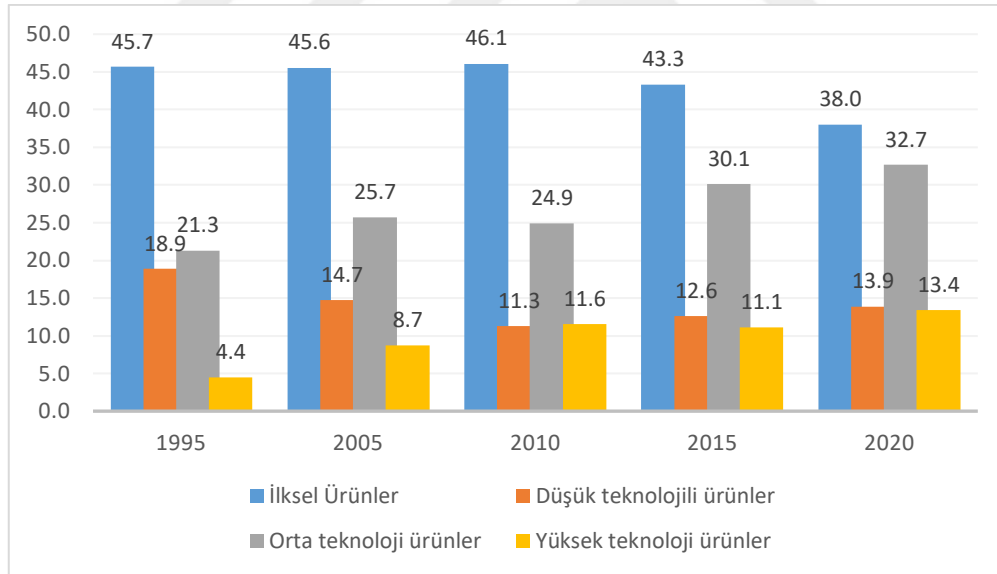

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Önceki bölümlerde ele alınan bilgiler eşliğinde ekonomik büyüme ve ihracat performansı açısından geçiş ekonomilerinin kendi aralarında büyük farklılıklar taşıdıkları ifade edilebilir. Bu bağlamda ülkelerin başlangıç koşulları, eğitim seviyeleri, sosyalist rejimlerin altında bulunulan yıl sayısı ve reform hızı farklılıkları gibi faktörler, bu ayrışmanın yaşanmasının önemli nedenleri olarak görülmektedir.

Ek olarak BDT ile Doğu Avrupa ülkeleri arasında yaşanan bu ayrışmada önemli bir nokta ise eski sosyalist Doğu Avrupa ülkelerinin bağımsızlıklarını korumaları ve Sovyet ülkeleri arasında üretim zincirinden uzak durabilmeleridir. Bu bağlamda önemli çalışmalardan biri, Balcılar (2003) tarafından yapılmıştır. Buna göre geçiş ekonomileri arasındaki ekonomik performans farklılaşmasının temel sebeplerinden birisinin ve belki de en önemlisinin yönetim farklılıklarından kaynaklandığına işaret edilmektedir. Balcılar (2003) çalışmasında iyi bir yönetim sağlayabilen Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik performanslarının Orta Asya ülkelerine göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Grafik 3: Doğu Avrupa Ülkelerinde İhracat Yapısındaki Gelişmeler

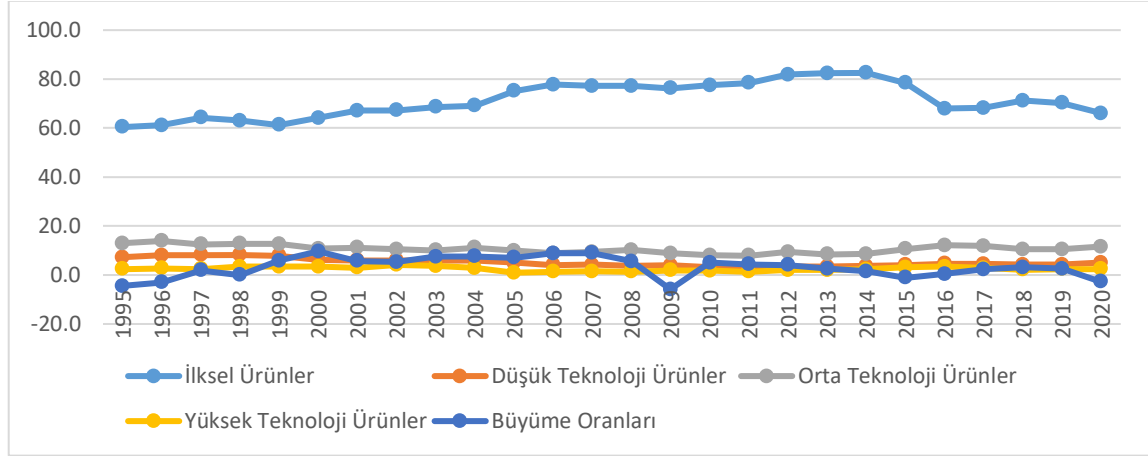

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Grafik 4 ve 5'te geçiş ekonomilerinin ihracat yapısındaki gelişmeleri ile ekonomik büyüme arası ilişkileri görmek için oluşturulmuştur. İhracat yapısındaki gelişmeleri ile ekonomik büyüme trendi birlikte ele alındığında, ülkelerin üretim seviyesi ve gelecekteki potansiyel üretim seviyesi hakkında yorumlar yapılabilir. Örneğin Grafik 4'te BDT ülkelerinin ilkel ürün ihracatı ile ekonomik büyüme trendi birlikte hareket ettiği görülmektedir. Ayrıca toplam ihracatındaki ilkel ürünlerin payı,

düşük-orta-yüksek teknoloji ürünlere göre oldukça yüksektir. Bu durum BDT ülkelerinin ihracat yapısının asıl olarak ilksel ürünler ve düşük teknoloji ürünlerde yoğunlaştığını göstermektedir.

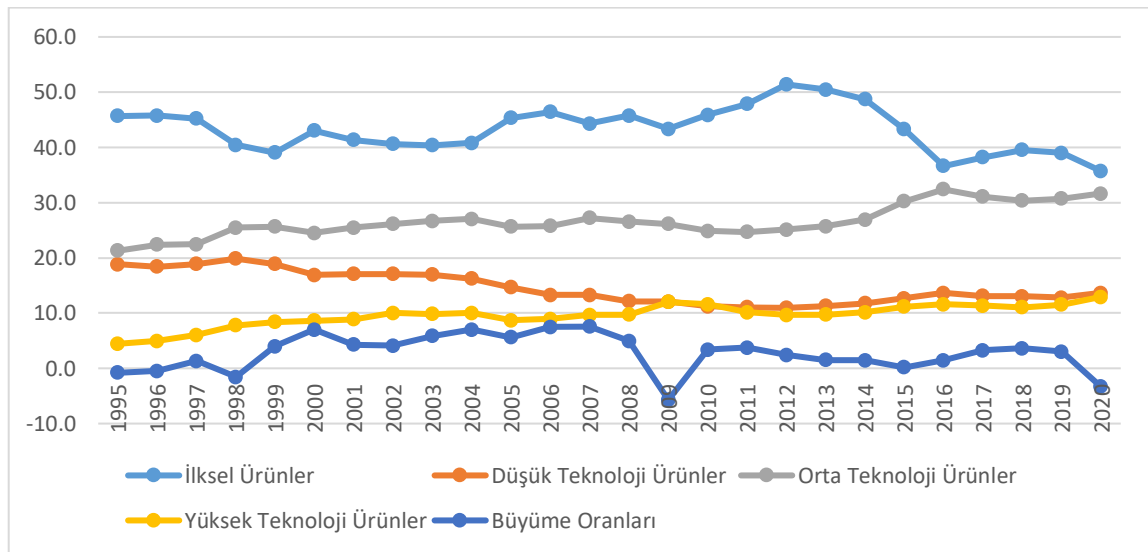
Grafik 4: BDT Ülkelerinde İhracat Yapısı ile Ekonomik Büyüme Analizi (1995-2020)

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Öte yandan Doğu Avrupa ülkeleri ele alındığında, bu ülkelerin ilksel ürün ve orta-yüksek teknoloji ürün ihracatı ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ilişkiler Grafik 5'te açıkça görülmektedir. Bu durum Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik büyümesinde ilksel ürün ve orta-yüksek teknoloji ürün ihracatının önemli bir oynadığına işaret etmektedir.

Grafik 5: Doğu Avrupa Ülkelerinde İhracat Yapısı ile Ekonomik Büyüme Analizi (1995-2020)

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Grafik 4 ve 5 birlikte ele alındığında, geçiş ekonomilerinin uluslararası rekabet gücü açısından Doğu Avrupa ülkelerinin, BDT ülkelerine kıyasla çok daha yüksek bir performansa sahip olduğu ifade edilebilir.

Son olarak geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliği için hesaplanan üç değişken (mal sayısı, yoğunlaşma indeksi ve çeşitlilik indeksi) 1995 ve 2020 yıllarını kapsayan yıllar için Tablo 12’de verilmiştir. AB’ye üye geçiş ekonomilerinin 1995 yılında 100.000 doların üzerinde ihracat geliri sağlayan ürün sayısı ortalama 229 iken, dönem boyunca artan bir eğilim sergileyerek 2020 yılında ortalama 245’in üzerine çıkmıştır. Öte yandan, diğer geçiş ekonomilerinin 1995 yılında 100.000 doların üzerinde ihracat geliri sağlayan ürün sayısı ortalama 155 iken, 2020 yılında 189’un üzerine çıkmıştır.

Rusya ve Tacikistan hariç, tüm geçiş ekonomilerinde ihraç edilen mal sayısının arttığı görülmektedir. Ancak AB’ye üye geçiş ekonomilerde ihraç edilen mal sayısı, diğer geçiş ekonomilerine kıyasla önemli bir farka sahiptir. Ayrıca 2020 yılında ihracatta mal sayısı açısından en çok ürün ihraç eden ülke Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti iken, ihracatta mal sayısının en düşük kaldığı ülke ise Tacikistan ve Türkmenistan’dır.

Tablo 12: Geçiş Ekonomilerinde İhracatta Mal Sayısı, Yoğunlaşma İndeksi ve Çeşitlilik İndeksi

İndeksler	Mal Sayısı		Yoğunlaşma İndeksi		Çeşitlilik İndeksi	
	1995	2020	1995	2020	1995	2020
AB’ye Üye Geçiş Ekonomiler						
Bulgaristan	229	248	0,0876	0,0820	0,4848	0,4140
Çek Cumhuriyeti	249	252	0,0446	0,1277	0,3672	0,4171
Hırvatistan	226	244	0,1019	0,0581	0,5315	0,4069
Macaristan	249	253	0,0562	0,1077	0,4189	0,3923
Polonya	249	252	0,0803	0,0634	0,4897	0,4080
Romanya	215	242	0,1244	0,1116	0,5818	0,4554
Slovakya	228	244	0,0918	0,2560	0,4549	0,4959
Slovenya	224	242	0,0944	0,2049	0,4596	0,4709
Estonya	221	238	0,0813	0,0861	0,5052	0,4349
Letonya	208	237	0,1372	0,0847	0,6233	0,4608
Litvanya	226	245	0,0877	0,0767	0,5313	0,4303
Ortalama	229	245	0,0898	0,1144	0,4953	0,4351
Diğer Geçiş Ekonomiler						
Arnavutluk	92	180	0,1536	0,2085	0,7100	0,7010
Bosna Hersek	126	218	0,1618	0,1012	0,5494	0,6221
Kuzey Makedonya	160	172	0,2253	0,1954	0,7262	0,6987
Azerbaycan	178	202	0,1222	0,2232	0,6213	0,6702
Belarus	137	175	0,4171	0,7169	0,7094	0,8344
Ermenistan	217	242	0,4902	0,1136	0,6984	0,5456

İndeksler	Mal Sayısı		Yoğunlaşma İndeksi		Çeşitlilik İndeksi	
	1995	2020	1995	2020	1995	2020
Diğer Geçiş Ekonomiler						
Gürcistan	122	164	0,1469	0,3082	0,6219	0,7781
Kazakistan	91	192	0,1564	0,2587	0,6455	0,6848
Kırgızistan	206	232	0,2036	0,4836	0,7318	0,7942
Moldova	146	181	0,1433	0,4817	0,6958	0,7443
Özbekistan	175	203	0,4407	0,4054	0,7919	0,7822
Rusya	251	252	0,2559	0,2468	0,6738	0,6198
Tacikistan	115	90	0,4304	0,3777	0,7778	0,8309
Türkmenistan	80	96	0,5000	0,8072	0,7547	0,8281
Ukrayna	234	243	0,1059	0,1647	0,5714	0,6953
Ortalama	155	189	0,2636	0,3395	0,6853	0,7220

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

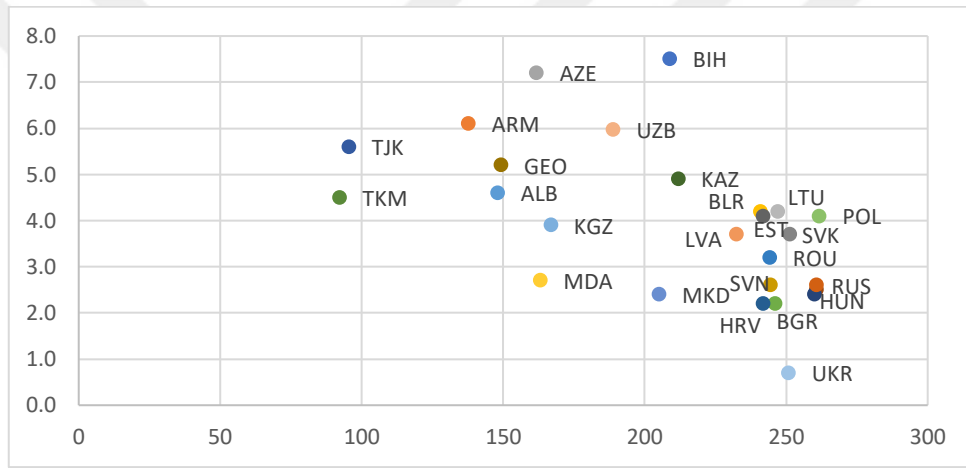
Geçiş ülkeleri HHI indeksi ile hesaplanan yoğunlaşma değerleri açısından da ele alınmıştır. Yoğunlaşma indeksi 0 ile 1 arasında bir değer alır ve indeks değeri 1'e yaklaştıkça ülkenin belirli ürünlerde yoğunlaştığı, indeks değeri 0 yaklaştıkça ise ihracatta ürün çeşitliliği sağlandığı anlamına gelir. 1995 yılında AB'ye üye geçiş ekonomilerde ihracat yoğunlaşma indeksi ortalama 0,089 iken, 2020 yılında ihracat yoğunlaşma indeksi ortalama 0,114'e çıkmıştır. Öte yandan diğer geçiş ekonomilerinde ise yoğunlaşma indeksi ortalama 0,263 iken, 2020 yılında ortalama 0,339'a yükselmiştir. Tablo 12'den anlaşılabileceği üzere diğer geçiş ekonomilerinin ihracatı, AB'ye üye geçiş ekonomilerine göre belirli ürünlerde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca ihracatta yoğunlaşmanın en yüksek değeri Türkmenistan ve Belarus'ta görülürken, ihracatta yoğunlaşmanın en düşük değeri ise Hırvatistan ve Polonya'da görülmüştür.

Son olarak Tablo 12'de yer alan ve geçiş ülkelerinin ihracatta ürün çeşitliliğini gösteren çeşitlilik indeksi 1'e çeşitliliğin azaldığı ve 0'a yaklaştıkça ise çeşitliliğin arttığı anlamına gelmektedir. Böylece 1995 yılında AB'ye üye geçiş ekonomilerinin çeşitlilik indeksi ortalama 0,495 iken, 2020 yılında ortalama 0,435 değerine düşmüştür. AB üye geçiş ülkelerinde çeşitlilik indeksi değerinin düşmesi, bu ülkelerde ihracat çeşitliliğinin zamanla arttığı anlamına gelmektedir.

Diğer bir deyişle, AB'ye üye geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliğinde bir artış sağlandığı görülmüştür. Öte yandan, diğer geçiş ekonomilerinde çeşitlilik indeksi değeri ise 1995 yılında ortalama 0,685 iken, 2020 yılında çeşitlilik değeri 0,721'e yükselmiştir. Bu durum, diğer geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin zamanla azaldığına işaret etmektedir. Daha açık bir ifadeyle diğer geçiş ekonomileri 1995-2020 döneminde ihracatta yoğunlaşmışlardır. Ayrıca ihracat çeşitliliği en yüksek olan ülke Macaristan, Hırvatistan ve Polonya iken, ihracat çeşitliliği en düşük olan ülkeler ise Tacikistan ve Türkmenistan'dır.

Geçiş ülkelerinde ihracat edilen mal sayısı ile bu ülkelerin ekonomik büyümeleri arası ilişkileri görebilmek için Grafik 6 oluşturulmuştur. Grafikte dikey eksen 1995-2020 dönemi ortalama büyüme oranlarını gösterirken yatay eksen ortalama ihracat edilen ürün sayısını yansıtmaktadır. Grafik 6'da görüleceği üzere ihracat edilen ürün sayısı daha fazla olan AB üyesi geçiş ekonomilerinde büyüme oranları birbirine yakın bir yerlerde toplanmışken, ihracat edilen ürün sayısı daha düşük olan AB üyesi olmayan diğer geçiş ülkelerinde ise büyüme oranları farklı yerlere dağılmış bir görüntü sergilemektedir. Örneğin ihracat edilen ürün sayısı fazla olmamasına rağmen Bosna Hersek, Azerbaycan, Ermenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Gürcistan oldukça yüksek bir büyüme oranlarına sahipken, Moldova, Kırgızistan ve Kuzey Makedonya ise daha düşük ihracat edilen ürün sayısı ile daha düşük büyüme oranları sergilemiştir.

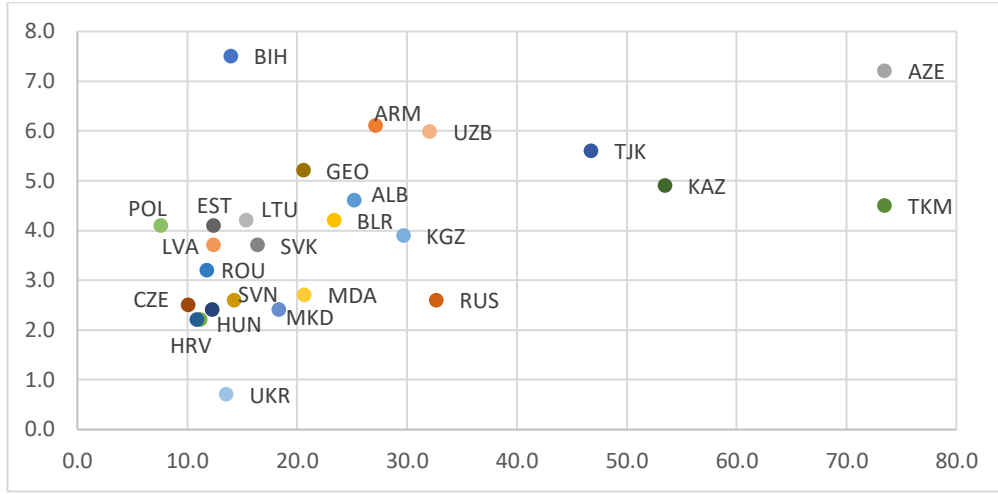
Grafik 6: İhracat Edilen Ürün Sayısı ve Ekonomik Büyüme

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Geçiş ülkelerinde ihracat yoğunlaşma derecesi ile bu ülkelerin ekonomik büyümeleri arası ilişkileri görebilmek için Grafik 7 oluşturulmuştur. Grafikte dikey eksen 1995-2020 dönemi ortalama büyüme oranlarını gösterirken yatay eksen ortalama ihracatta yoğunlaşma derecesini yansıtmaktadır. Grafik 7'de görüldüğü üzere, ihracatta yoğunlaşma derecesi düşük olan AB üyesi geçiş ekonomilerinde büyüme oranları arasında benzerlik gözlenirken, ihracatta yoğunlaşma derecesi yüksek olan AB üyesi olmayan diğer geçiş ülkelerinde ise büyüme oranları arasındaki fark oldukça yüksektir. Örneğin ihracatta ürün yoğunlaşma derecesinin fazla olması veya çeşitlilik derecesinin düşük olmasına rağmen Azerbaycan, Ermenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Gürcistan'da büyüme oranları oldukça yüksektir. Diğer taraftan, Rusya, Moldova, Kuzey Makedonya ve Belarus daha yüksek yoğunlaşma derecesi ile daha düşük büyüme oranlarına sahiptir.

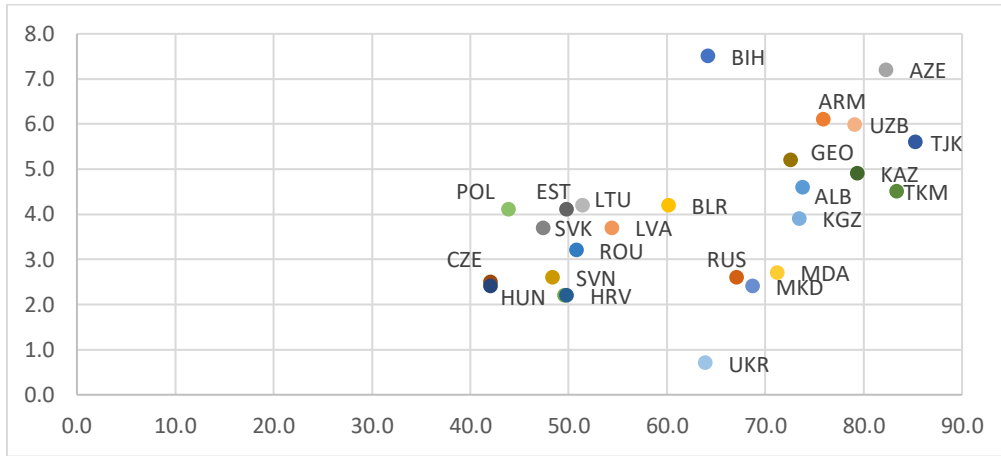
Grafik 7: İhracatta Yoğunlaşma Derecesi ve Ekonomik Büyüme

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Geçiş ülkelerinde ihracatta ürün çeşitliliği ile bu ülkelerin ekonomik büyümeleri arası ilişkileri görebilmek için Grafik 8 oluşturulmuştur. Grafikte dikey eksen 1995-2020 dönemi ortalama büyüme oranlarını gösterirken yatay eksen ortalama ihracatta ürün çeşitliliğini yansıtmaktadır. Grafik açıkça görüleceği üzere ihracatta ürün çeşitliliğini artırmış AB üyesi geçiş ekonomileri %2-%5 gibi bir büyüme aralığında yığılmalı bir görüntü sergilerken, AB üyesi olmayan diğer geçiş ülkelerinde ise oldukça dağınık bir durum hakimdir. Örneğin ihracat çeşitliliği fazla olmamasına rağmen Bosna Hersek, Azerbaycan, Ermenistan, Özbekistan ve Tacikistan oldukça yüksek büyüme oranlarına sahipken, Rusya, Moldova, Kuzey Makedonya ve Ukrayna ise daha düşük ihracat çeşitliliği ile daha düşük büyüme oranları sergilemiştir.

Grafik 8: İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme

Kaynak: UNCTAD, www.unctadstat.unctad.org

Yukarıdaki grafikler AB üyesi geçiş ülkeleri için ihraç ürün sayısı, ihracatta yoğunlaşma derecesi ve ihracatta ürün çeşitliliği ile bu ülkelerin ekonomik büyümeleri arasında sıkı ilişkilere işaret ederken diğer geçiş ülkeleri için dağınık bir yapıyı göstermektedir. Dolayısıyla çalışmanın ampirik uygulama kısmında geçiş ülkeleri iki alt gruba ayrılarak ihracat çeşitliliği ve büyüme arası ilişkiler araştırılacaktır

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İHRACAT VE İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİNİN BÜYÜME İLİŞKİLERİNE DAİR AMPİRİK LİTERATÜR ÖZETİ

3.1. İhracat ve Ekonomik Büyüme İlgili Ampirik Literatür

Çalışmanın bu kısmında İDB'yi test etmeye yönelik ampirik çalışmaların sonuçlarına yer almaktadır. Bu çalışmaların sonuçları yöntem açısından (i) yatay kesit çalışmaları, (ii) zaman serisi çalışmaları ve (iii) panel veri çalışmaları şeklinde üç ayrı başlık altında incelenmiştir.

3.1.1. Yatay Kesit Çalışmaları

Michaely (1977), “İhracat ve Büyüme” adlı makalesinde 41 AGÜ’lerin GSMH’deki yıllık büyüme ile GSMH’nin içinde ihracat payındaki yıllık artış arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Korelasyon analizi sonuçları, ihracatındaki artışın ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmada, kişi başına geliri 300 doların üzerinde olan ülkelerde, ihracat artışının ekonomik büyüme üzerinde daha güçlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, ihracat performansından olumlu yönde yararlanabilmek için, ülkelerin gelir seviyesinin belirli bir düzeye ulaşması gerektiği sonucuna götürmektedir. Diğer taraftan benzer çalışmasıyla Balassa (1978a), ihracatta teşvik politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini seçilmiş 11 GOÜ için araştırmıştır. Çalışmanın yatay kesit analiz sonuçları, ihracata yönelik politikaların ekonomik büyümeyi önemli oranda artırdığını göstermektedir. Diğer bir değişle, ihracat teşvik politikaları uygulayan GOÜ’lerin hızlı bir şekilde büyüme artışı sağladığı gözlemlenmiştir. Bu çerçevede yazar, hızlı gelişen ülkeler arasında Güney Kore, Singapur ve Tayvan gibi ülkeler örnek olarak verilmektedir.

Williamson (1978), 1960-1974 yılları arasındaki verileriyle, Latin Amerika ülkeleri için ihracat, yatırım ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında uzun dönemli çift yönlü ilişki tespit etmiştir. Diğer taraftan Balassa (1978b), ihracat büyümesinin ekonomik performans üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla korelasyon ve regresyon analizlerini 11 GOÜ için 1960-66 ve 1966-73 dönemlerine ait verileri kullanarak incelemiştir. Çalışmada ihracat büyümesinin ekonomik performans üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. İhracatın %1 oranında artışının ekonomiyi büyümenin %0,04 oranında pozitif etki sağladığı bulgusuna ulaşılmıştır. Yazar, ihracat

büyümesinin ödemeler bilançosuna pozitif etkisiyle, ülkeyi yabancı yatırımcılar için cazip hale getireceğini de ortaya koymaktadır.

William (1981) ise 1960-1977 döneme ait 55 orta gelirli GOÜ'nün verileri kullanılarak ihracat genişlemesi ve ekonomik büyüme arasında pozitif anlamlı bir ilişkiyi tespit etmiştir. Çalışmada toplam ihracat oranındaki %1'lik bir artışın, GSYİH büyümesinde %0,057'lik bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Yazara göre, ihracat için uygun fiyat teşviklerini içeren ekonomi politikaları GOÜ'lerin ekonomik büyümesinde merkezi bir öneme sahiptir.

Kavoussi (1984), “Ordinary Least Squares” (En Küçük Kareler- OLS) ve Spearman sıra korelasyonu analizler ile ihracatın ekonomik büyümeye olan etkisini araştırmak için düşük ve orta gelirli 73 ülkeyi ele alınmıştır. Bu bağlamda 1960-1978 dönemini kapsayan veriler kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları, hem düşük hem de orta gelirli ülkelerde İDB hipotezini desteklemektedir. Ancak ülkelerde ihracat artışının büyüme etkileri, ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir.

Benzer şekilde Ram (1985), 1960-70 ve 1970-77 dönemine ait 73 az ve orta gelirli ülkeden oluşan oldukça büyük bir örnekleme dikkate aldığı çalışmasında korelasyon analiz ile ihracat ve ekonomik büyüme ilişkilerini araştırmıştır. Çalışmada ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, 1960-70 dönemi boyunca düşük gelirli ülkelerde ihracat artışının büyüme üzerindeki etkisi zayıf görünse de, 1970-77 döneminde ise düşük ve orta gelirli ülkelerde ihracatın büyüme etkisi pozitif ve birbirine yakındır.

İDB destekleyen ampirik çalışmaların bulgularına karşı olarak Yaghmaian ve Ghorashi (1995), hem ihracatın hem de ekonomik büyümenin öncelikle ülkelerin gelişmesi ile düzeyine ve yapısal değişimine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Yaghmaian ve Ghorashi (1995), 1981 ile 1990 yılları arası dönemi inceleyen yatay kesit verileri kullanarak yaptıkları regresyon analizinde ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 30 seçilmiş ülke için incelemişlerdir. Yazarlar, İDB'nin önemsiz olduğunu ve ekonomik büyüme için ekonomik gelişme ve yapısal değişimlerin önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Amirkhalkhali ve Dar (1995), üretim fonksiyonu eşitliğini kullanarak, 23 seçilmiş ülkenin ihracat, yatırım ve işgücü değişkelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri OLS yöntemiyle 1961-1989 dönemi için incelemişlerdir. Sabit getiriler varsayım altında OLS tahmin sonuçları, ihracat artışı ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiyi ortaya koymuştur. Ayrıca, çalışmada ihracat artışının ekonomik büyümenin üzerine etkisi içe dönük ülkelere göre dışa açık ülkelerde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca Külünk (2018), Türkiye ekonomisi için 1996-2016 dönemi için Ar-Ge harcamaları, ihracat ve GSYİH serileri arasındaki ilişkileri çoklu doğrusal regresyon analizi ile araştırmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Ar-Ge harcamalarının ihracat üzerinde pozitif yönde bir etkisi varken, ihracatın da GSYİH üzerinde pozitif etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca elde edilen sonuçlar, Ar-Ge harcamaları ile GSYİH arasında ise herhangi bir ilişkisinin olmadığı bulgulanmıştır.

Tablo 13'te İDB ile ilgili yatay kesit çalışmaları özet bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 13: İDB Hipotezi ile İlgili Yatay Kesit Çalışmaları

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Değişken	Yöntem	Bulgular
Michaely (1977)	41 AGÜ (1950-1973)	GSMH, İhracat.	Pearson Korelasyon Analizi	İhracatındaki artışın ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olduğu görüşü desteklemektedir.
Balassa (1978a)	11 Seçilmiş Ülke (1966-1973)	İhracat, İthalat, GSMH	OLS	İhracata yönelik politikalar, ekonomik büyümeyi önemli oranda artırmaktadır.
Williamson (1978)	22 Latin Amerika Ülkesi (1960-1974)	İhracat, GSYİH	Two-Gap Model	İhracat artışları, DYY ile GSYİH değişkenleri arasında uzun dönemli karşılıklı ilişki tespit edilmiştir.
Balassa (1978b)	11 GOÜ (1960-1966 ve 1966-1973)	İhracat, GSMH, DYY, İşgücü	Spearman Sıra Korelasyonu, OLS, Üretim Fonksiyonu	Analizde ihracat değişkeninin %1 oranında artış, ekonomiyi büyümede %0.04 oranında pozitif bir etki sağladığı bulgusuna ulaşılmıştır.
William (1981)	55 GOÜ (1960-1977)	GSYİH, Sermaye, İşgücü, İhracat, İmalat İhracatı.	OLS	İDB hipotezi desteklenmektedir.
Kavoussi (1984)	73 Seçilmiş Ülke (1960-1978)	GSYİH, Sermaye, İşgücü, İhracat, İmalat Sanayi	Spearman sıra Korelasyonu, OLS	İDB hipotezi desteklemektedir.
Ram (1985)	73 Seçilmiş Ülke (1960-1970 ve 1970-1977)	GSYİH, İhracat, İşgücü Sermaye.	OLS	İDB hipotezi desteklenmektedir.
Yaghmaian ve Ghorashi (1995)	30 Seçilmiş Ülke (1981-1990)	GSYİH, İhracat, Sermaye, İşgücü.	OLS	İDB hipotezi desteklenmemektedir.
Amirkhalkhali ve Dar (1995)	23 Seçilmiş Ülke (1961-1989)	GSYİH, İhracat, İşgücü Sermaye.	Swamy-Mehta Yöntemi, OLS,	İDB hipotezi desteklenmektedir.
Külünk (2018).	Türkiye (1996-2016)	GSYİH, İhracat, Ar-Ge	Çoklu Doğrusal Yöntemi	İhracatın GSYİH üzerinde pozitif yönde bir etkisi bulunmaktadır

3.1.2. Zaman Serisi Çalışmaları

Jung ve Marshall (1985), tarafından hazırlanan çalışmanın temel amacı, ihracatı teşvik politikalarının ekonomik büyümeyi etkileyip etkilemediğinin belirlenmesidir. Çalışmada Granger nedensellik analizi için 37 GOÜ'ler bir örnekleme 1950-1981 dönemi dikkate alınmıştır. Sonuçlar ihracatın ekonomik büyümeye 37 ülkeden sadece Endonezya, Mısır, Kosta Rika ve Ekvador gibi dört ülkede etkilediği bulunmuştur. Diğer bir değişle bu sonuç, ihracatın ekonomik büyümeye olan etkisinin zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca yazarlara göre, örnekleme ele alınan ülkelerin ekonomik büyümesinde ihracat teşvik politikalarının değil, Ar-Ge faaliyetlerin önemli olduğu ortaya koymaktadır. Firmalar tarafından Ar-Ge faaliyetleri sonucunda icat edilen yeni ürün, önce yurt içinde üretilip satılmaktadır. Daha sonra yurtdışına ihraç edilmektedir. Bu nedenle yazarlar, tek başına ihracat teşviklerinin büyümeye yol açtığı yaklaşımının doğru olmadığını, büyümenin kaynağının üreticiler tarafından Ar-Ge'ye yapılan yatırımlara bağlı olduğunu ileri sürmüştürler.

Mei-chu (1987) ise yaptığı çalışmada ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği test etmiştir. Çalışmada 1960-1982 yılları arasında Hong Kong, Güney Kore, Singapur ve Tayvan ülkelerine Sims ve Granger nedensellik testlerini kullanarak ekonometrik analizle incelenmiştir. Bulgular, İDB hipotezinin desteklenmediği göstermektedir. Araştırmacı, hızlı gelişen Asya ülkelerinin ekonomik büyümelerinin ihracatı teşvik politikalarından kaynaklanmadığını, bu büyümenin ithalat ikame politikalarının bir sonucu olduğunu vurgulamıştır.

Chow (1987), 1960-84 yıllarını kapsayan 8 seçilmiş ülkenin ihracat büyümesi ve endüstriyel gelişmesi arasındaki ilişkisini Sims nedensellik yöntemi ile araştırmıştır. Elde edilen sonuca göre ihracat büyümesi ile endüstriyel gelişme arasında güçlü bir çift yönlü nedensellik söz konusudur. Bu bulgular, İDB hipotezini desteklemektedir ve ihracatın genişlemesi sadece millî gelirin büyümesini teşvik etmekle kalmayıp aynı zamanda GOÜ'lerin yapısal dönüşümüne de yol açtığı anlamına gelmektedir.

Diğer taraftan Bahmani-Oskooee vd. (1991), seçilmiş 20 ülke için Akaiki optimal gecikme kriterini kullanarak ihracat büyümesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ile incelemişlerdir. Bulgular ihracat büyümesinden ekonomik büyümeye doğru hiçbir nedensellik olmadığını göstermektedir.

Marin (1992) ise 1960 ile 1987 dönem için Granger nedensellik yöntemini kullanarak ABD, Birleşik Krallık, Japonya ve Almanya'nın ihracat ile üretim verimliliği arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Birleşik Krallık dışında, örnekleme ele alınan diğer ülkelerde ihracatın üretim verimliliği üzerindeki etkisinin uzun dönemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yazara göre dışa açıklık, gelişmiş ülkelerin üretim performansını artırmaktadır. Bu nedenle, yaygın olarak iddia edildiği gibi dışa yönelik stratejinin pozitif etkisi, sadece GOÜ'lerle sınırlı değildir. Bulgulara göre ihracatın

verimlilik üzerindeki etkisi Japonya ve Almanya’da yüksek iken, ABD ve İngiltere’de daha azdır. Fakat ABD ve Birleşik Krallık’ta reel döviz kuru değişkeni verimlilik performansı üzerine önemli etkiye sahiptir. Yani reel döviz kurundaki artışlar, yabancı düşük maliyetli üreticilerin İngiltere ve ABD pazarına girmesine neden olmuş, yüksek maliyetli yerli üreticilerin çıkışına ve ortalama verimlilikte iyileşmelere yol açmıştır. Araştırmacı, verimlilik artışının iç pazardan ziyade dünya pazarının büyüklüğüne bağlı olduğunu ve bunun da ölçeğe göre artan getirilerin bir göstergesi olabileceğini öne sürmektedir.

Berg ve Schmidt (1994), 1960-1987 dönemini kapsayan gelişmekte olan 17 Latin Amerika ülkesi için zaman serisi yöntemini kullanarak, ticaret ve büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre, Latin Amerika ülkelerinde ihracattan büyümeye doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Analizde ihracat oranındaki % 1’lik bir artış, GSYİH büyümesinde %0,34’lük bir artışa neden olmaktadır. Ayrıca ticaretin serbestleştirilmesi ve ihracata yönelik politikalar, kapalı bir ekonomi ortamında hükümet tarafından kontrol edilen yatırımlardaki artışlardan daha yüksek ekonomik büyümeye yol açmaktadır. Bu nedenle, ekonomik büyüme için liberalleştirilmiş ticaret politikalarının uzun dönem boyunca sürdürülmesi gerekmektedir. Araştırmacılar, nüfus ve iş gücü oranındaki bir azalmanın, toplam çıktının düşmesinde çok etkili olmadığını da bulgulamışlardır.

Al-Yousif (1997), 1973-1993 dönemi için Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve Umman ülkelerinin ekonomik büyümesindeki ihracatın rolünü incelemiştir. Ampirik sonuçlar, dört Körfez ülkesinde ihracatın ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu ve bunun hem sanayileşmiş hem de GOÜ’ler üzerinde daha önceki yapılan araştırmaların büyük bir kısmı ile uyumlu olduğunu göstermektedir. Körfez ülkelerinin ihracatları büyük ölçüde petrol ürünlerine bağımlı olmasına rağmen, ihracatı çeşitlendirmeye yönelik politikalar uygulamaktadırlar. Dolayısıyla Al-Yousif (1997), Körfezi ülkelerinin dış ticarete düzenleyici ve kısıtlayıcı politika önlemlerinin uygulanmasından kaçınmanın önemini vurgulamaktadır.

Tablo 14’te, İDB hipotezi ile ilgili zaman seri literatür, özet bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 14: İDB Hipotezi ile İlgili Zaman Seri Çalışmaları

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Değişken	Yöntem	Bulgular
Jung ve Marshall (1985)	37 GOÜ (1950-1981)	GSYİH, İhracat.	Granger Nedensellik	37 GOÜ’den sadece 4’ünde (Endonezya, Mısır, Kosta Rika ve Ekvador) İDB desteklenmektedir.
Mei-chu (1987)	Hong Kong, Güney Kore, Singapur ve Tayvan (1960-1982)	GSYİH, İhracat.	Sims ve Granger Nedensellik Testi	İDB hipotezi desteklenmemektedir.

Tablo 14: (Devamı)

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Değişken	Yöntem	Bulgular
Chow (1987)	8 Seçilmiş Ülke (1960-1984)	GSYİH, İhracat.	Sims Nedensellik Testi	İDB hipotezi desteklenmektedir.
Bahmani-Oskooee vd. (1991)	20 Seçilmiş Ülke (1951-1986)	GSYİH, İhracat.	Granger Nedensellik Testi	İDB hipotezi desteklenmemektedir.
Marin (1992)	4 Gelişmiş Ülke (1960-1987)	Üretim Verimliliği, İhracat, Ticari Tarifiede.	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	İhracatın üretim verimliliği üzerinde etkisi uzun dönemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Berg ve Schmidt (1994)	17 Latin Amerika Ülke (1960-1987)	GSYİH, İhracat, Nüfus.	OLS, Vektör Otoregresyon (VAR).	Analizde ihracat oranındaki %1'lik bir artış, GSYİH büyümesinde %0.34'lük bir artışa neden olmaktadır.
Al-Yousif (1997)	Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve Umman (1973-1993)	GSYİH, İhracat, İşgücü	White Testi, Granger Nedensellik Testi	Ampirik sonuçlar, dört Körfez ülkesinde ihracatın ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.
Shirazi ve Manap (2005)	Hindistan, Sri Lanka, Pakistan, Bangladeş ve Nepal (1960-2003)	GSYİH, İhracat, İthalat.	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Çalışmada ihracat ile büyüme arasındaki ilişki kısa ve uzun dönemde de güçlü olduğu sonucuna varılmıştır.
Kösekahyaoğlu ve Şentürk (2006)	8 GOÜ (1980-2005)	GSYİH, İhracat, İthalat.	Granger Nedensellik Testi	İDB hipotezi kısmen desteklenmektedir.
Demirel ve İşcan (2021)	Güney Kore ve Türkiye (1987-2018)	İhracat, İthalat, GSYİH	ARDL	İDB hipotezi kısmen desteklenmektedir.
Bal vd. (2022)	Malezya (1960-2019)	İhracat, GSYİH	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İDB hipotezi kısmen desteklenmektedir.

Shirazi ve Manap (2005), Hindistan, Sri Lanka, Pakistan, Bangladeş ve Nepal ülkeleri için ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri, eşbütünleşme ve Granger nedensellik yöntemi ile 1975-1996 yılları arasında kapsayacak şekilde incelemişlerdir. Çalışmada Sri Lanka dışındaki tüm ülkeler için ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışmada Bangladeş ve Nepal’de ihracat ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı güçlü bir ilişki yakalanmışken, Pakistan’da ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Diğer taraftan çalışmada, Pakistan, Bangladeş ve Nepal’de ithalat ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik bir ilişki varken, Sri Lanka’da sadece ithalattan ekonomik

büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik yakalamıştır. Ayrıca sonuçlara göre, Günay Asya ülkelerinin üretim kapasitesi ve verimliliğin artırılması için ihracatın yanında hammadde ve teknoloji ürünlerinin ithalatına da önem verilmesi gerekmektedir.

Köşekahyaoğlu ve Şentürk (2006), İDB hipotezi test etmek amacıyla, 8 GOÜ'nin (Türkiye, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Arjantin, Brezilya, Hindistan ve Çin) dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisini nedensellik analiz ile araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, İDB hipotezi, Arjantin, Brezilya ve Hindistan için geçersizken, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Çin'de İDB hipotezi geçerlidir. Ayrıca araştırmacılar, Türkiye'nin ihracattan ithalata doğru nedenselliğinin güçlü olduğunu savunmaktadırlar. Açık bir ifadeyle, Türkiye'de ihracatın önemli oranda artmasına rağmen, ithalatın paralel artışı nedeniyle ülkenin dış ticaret açığı sorununun giderilemediği ifade edilmiştir.

Demirel ve İşcan (2021), 1987-2018 dönemi için Güney Kore ve Türkiye'nin dış ticaret ve büyüme arasında ilişkisini incelemişlerdir. Bu amaç doğrultusunda, ARDL sınır testi yaklaşımıyla eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testleri kullanılmıştır. ARDL sınır testi yaklaşımıyla eşbütünleşme analiz sonuçları, Türkiye ve Güney Kore için incelenen dönem itibarıyla, ihracat ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğunu ve ihracat artışının ekonomik büyümeye önemli katkı sağladığını göstermektedir. Diğer taraftan Granger nedensellik test sonuçlarına göre ise Türkiye'de, GSYİH'dan ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Güney Kore'de ise ihracattan ithalata ve ihracattan GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusu olup ithalat ile GSYİH arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Bal vd. (2022), Malezya için İDB hipotezinin geçerli olup olmadığını test etmek için 1960-2019 dönem verileriyle Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçları ihracat ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Granger nedensellik analizinin sonuçları Malezya'da ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini ortaya koymaktadır.

3.1.3. Panel Veri Çalışmaları

Son yıllarda ekonometri alanında yazılan yaşanan gelişmeler, panel veri analizlerini hızla gelişmesine ve çeşitlenmesine yol açmıştır. Panel veri analizlerinin hem kesit boyutunun hem de zaman boyutunun olması, gözlem sayısını artırarak analizlerin yapılmasına imkân vermiştir. Bu avantaj nedeniyle ihracat ve büyüme ilişkiler son zamanlarda panel veri analizler ile ele alınmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin Reppas ve Christopoulos (2005) çalışmasında 1969-1999 yılları arası 22 seçilmiş Asya ve Afrika ülkesinin ihracat ve üretim artışı arasındaki ilişkiyi panel birim kök ve eşbütünleşme testleriyle incelemişlerdir. Çalışmada eşbütünleşme ilişkilerinin ekonomik büyümeden

ihracata doğru olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Reppas ve Christopoulos (2005)'a göre, yatırım oranları ne kadar artarsa ihracat seviyesi de paralel olarak artış göstermektedir. Ayrıca araştırmacılar, ihracat artışı ile bir ülkenin büyüklüğü arasında negatif bir ilişki olduğunu da ifade etmişlerdir.

Jun (2007), 1960-2003 dönem için 81 seçilmiş ülkenin ihracat ve ekonomik büyümesi arasındaki nedenselliği incelemiştir. Çalışmada Ayarlanmış En Küçük Kareler (AOLS), Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) ve Tam Modifiye Edilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemleri kullanılmıştır. Bulgular, ihracat ve ekonomik büyüme arasında olumlu çift yönlü ilişkiyi gösterirken, ekonomi büyümeden ihracata daha güçlü bir etkisinin olduğu göstermektedir. Öte yandan çalışmada, ihracat ile yatırım arasında pozitif korelasyon varken işgücü ile ihracat arasında ise negatif bir korelasyon tespit edilmiştir.

Dreger ve Herzer (2013)'in çalışmasında elde ettiği sonuçlar ise İDB hipotezinin öngördüğü gibi, ihracatın genellikle GSYİH büyümesine ihracat hacmindeki değişiklikten daha fazla katkıda bulunduğu yönünde geleneksel görüşe karşı çıkmaktadır. Çalışmada 1971-2005 dönemi kapsayan 45 GOÜ'nin İDB etkisi, DOLS yöntemi ile incelenmiştir. Yapılan analiz sonucuna göre, ilksel mal ihracatı ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemli ilişkinin olumlu olduğunu göstermektedir. Ancak uzun dönemde ilksel mal ihracatındaki artış, ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.

Şahbaz vd. (2014), 27 Asya ülkesi 1994-2010 dönemini kapsayacak şekilde İDB hipotezinin ile test etmek ve sabit sermaye yatırımlarının büyümeye etkisini incelemek için eş-bütünleşme ve panel nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Tahmin sonuçlarına göre, kısa ve uzun dönemde ihracat ve sermaye yatırımlardan büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle çalışmada İDB hipotezinin 27 Asya ülkesi için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca ele alınan ülkelerde sürdürülebilir ve istikrarlı bir ekonomik büyüme için ihracata ek olarak sabit sermaye yatırımlarının da teşvik eden politikalara öncelik verilmesi önerilmektedir.

Tablo 15'te, İDB hipotezi ile ilgili panel veri çalışmaları, özet bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 15: İDB Hipotezi ile İlgili Panel Veri Çalışmaları

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Değişken	Yöntem	Bulgular
Reppas ve Christopoulos (2005)	22 Seçilmiş Ülke (1969-1999)	GSYİH, İhracat	Panel Eşbütünleşme Testi	Çalışmada eş-bütünleşme ilişkisinin ekonomik büyümeden ihracata doğru olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Tablo 15: (Devamı)

Jun (2007)	81 Seçilmiş Ülke (1960-2003)	GSYİH, İhracat, İthalat.	DOLS, AOLS, FMOLS	Bulgular, ihracat ve ekonomik büyüme arasında olumlu çift yönlü ilişkisi gösterirken, bu ilişkisinin ekonomi büyümeden ihracata doğru daha güçlü olduğunu göstermektedir.
Dreger ve Herzeg (2013)	45 GOÜ (1971-2005)	GSYİH, İlksel mal İhracat.	DOLS	Yapılan analiz sonucuna göre, ihracat ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemli ilişkinin olumlu olduğu göstermektedir. Ancak uzun dönemde ihracattaki artış ekonomik büyümenin azalmasına yol açmaktadır.
Şanbaz vd. (2014)	27 Asya Ülkesi (1994-2010)	GSYİH, İhracat, Sermaye.	Panel Granger Nedensellik, Pedroni Eşbütünleşme	Kısa ve uzun dönemde ihracat ve sermaye yatırımlarından büyümeye doğru tek yönlü ilişki tespit yakalanmıştır.
Yıldız (2017)	BRICS (2005-2014)	GSYİH, Sermaye, İşgücü, Yüksek Teknoloji Ürün İhracatı.	Rassal ve Sabit Etkili Modeller	Elde edilen sonuç, yüksek teknoloji ürün ihracatındaki artışların BRICS ülkeleri ve Türkiye’de ekonomik büyümeyi arttırıcı etkisinin olduğunu göstermektedir.
Özpolata (2019)	11 Seçilmiş Ülke (1989-2017)	GSİYH, ihracat.	Bootstrap Granger nedensellik	İstatistiksel olarak anlamlı sonuçlarına göre, Kore ve Mısır’da ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki varken, Vietnam ve Meksika’da büyümeden ihracata tek yönlü ilişki bulunmuştur.
Demez (2021)	14 Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkesi (2001-2017).	İhracat, İthalat, GSYİH	Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Testi	İhracattan büyümeye tek yönlü, ekonomik büyüme ile ithalat arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Yıldız (2017), BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkeleri ve Türkiye’de yüksek teknoloji ürün ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bu kapsamda çalışmada 2005-2014 dönemini kapsayan panel sabit etkiler ve panel rassal etkiler yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar da ileri teknoloji ürün ihracatındaki artışların BRICS ülkeleri ve Türkiye’de ekonomik büyümeyi arttırıcı etkisinin olduğu bulgulanmıştır. Bu sonuçlar, BRICS ülkeleri ve Türkiye’de sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için yüksek katma değerli üretimine ihtiyaç olduğunu açıkça göstermektedir. GOÜ’lerin ihracatı ağırlıklı olarak hammadde ürünlerinden oluştuğu için bu ülkeler dünya piyasa fiyatlarına çok duyarlı olmaktadır. Dolayısıyla hammadde fiyatlarındaki aşırı dalgalanmalar nedeniyle bu ülkelerin ihracatları istikrarsız bir yapıya sahip olmaktadır. Bu nedenle özellikle GOÜ’lerin sürdürülebilir büyümeyi sağlamak için araştırma

ve geliştirme (Ar-Ge), teknolojik yenilikler ve verimlilik gibi büyümenin temel faktörlerine yatırımlarının artırılması gerekmektedir.

Özpolata (2019) çalışmasında, İDB hipotezinin geçerliliğini gelişmiş ve gelişmekte olan 11 ülke (Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Meksika, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Güney Kore, Türkiye ve Vietnam) için incelemiştir. Bu kapsamda 1989-2017 yılları arasında ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Bootstrap Granger nedensellik analiziyle araştırılmıştır. Çalışmada elde edilen istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara göre, Kore ve Mısır'da ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki varken, Vietnam ve Meksika'da ise büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Demez (2021), Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülke grubundaki 14 ülkeyi 2001-2017 yılları arasında dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik analizi ile incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre ihracattan büyümeye tek yönlü, ekonomik büyüme ile ithalat arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Sonuçların ışığında MENA ülkelerinde hem ithalat hem de ihracat ekonomik büyüme üzerinde önemli ve olumlu etkiye sahiptir, denilebilir.

3.2. İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Ampirik Literatür

İhracat gelirlerindeki yetersizlikler veya ihracat gelirindeki istikrarsızlık sorunu, ülkenin ihracat yapılarından kaynaklanmaktadır. Özellikle AGÜ ve GOÜ'lerin ihracat yapısı, ucuz işgücüne dayanan ve katma değeri düşük olan ilksel mallardan oluşmaktadır. Tarım ve hammadde malları içeren ilksel malların talebin gelir ve fiyat esnekliği çok düşük olduğu için bu ürünleri ihraç eden ülkelerin gelirlerin istikrarsızlıklara neden olmaktadır. Bu bağlamda, ihracat gelirlerinde istikrarı sağlamak için ihracatta ürün çeşitliliğinin artırılması gerekmektedir.

Çalışmanın bu kısmında ihracat çeşitliliğine yönelik ampirik literatürün yöntem açısından yatay kesit çalışmaları, zaman serisi çalışmaları ve panel veri çalışmaları olarak ayrı ayrı değerlendirilecektir.

3.2.1. Yatay Kesit Çalışmaları

MacBean ve Nguyen (1980), ihracat çeşitlenmesi ve ihracat geliri arasındaki korelasyonu matematiksel yöntemle GOÜ'lerin 1964-1974 yıllarına ait verileri kullanılarak araştırmıştır. Toplam ihracatta gelirleri istikrarlı olan malların payı arttığı zaman, ihracatta çeşitlendirme sağlamakta ve böylece istikrarlı gelir sağlanmaktadır. Bu çerçevede çalışmada düzenli ihracat geliri elde eden ülkelerin bunu ancak ileri düzeyde pazar ve ürün çeşitliliği ile sağlanabilecekleri ifade edilmiştir.

Al-Marhubi (2000), OLS yöntemini kullanarak 91 ülkenin ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümesi üzerindeki etkilerini, 1961-1988 dönemi için incelenmiştir. İhracat çeşitliliğinin ilk göstergesi, üç basamaklı Uluslararası Ticaret Sınıflandırması (SITC) seviyesinde ihraç edilen ürünlerin sayısıdır. Bu gösterge, yalnızca ülkenin toplam ihracatının %0,3'ünden daha fazla gelir sağlayan ürünleri içerir. İkinci ölçü ise çeşitliliği indekstir. Bu indeks dünya yapısından ilgili ülkenin mal paylarının mutlak sapmalarını dikkate alır. Son olarak 0 ile 1 arasında değer alan normalleştirilmiş Hirschman indekstir. Analizde ilk indekse göre, daha fazla ihraç ürüne sahip olan ülkelerin daha hızlı büyüme kaydettiği görülmektedir. Diğer taraftan negatif ve istatistiki açıdan anlamlı katsayılar gösteren ikinci ve üçüncü indekslere göre, ihracat ürünlerinde çeşitlemenin veya ihracat ürünlerinde düşük yoğunlaşmanın ekonomik büyümenin önemli belirleyicisi olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacıya göre, gelişmiş ülkelerin ihracat yapısı ilksel olmayan ürünlere dayanan ve yüksek ihracat çeşitliliğine sahip olduğu için bu ülkelerin ekonomik büyümesi daha yüksek seyredebilmektedir. Bu nedenle araştırmacı, denklemleri yalnızca GOÜ'leri kullanılarak yeniden tahmin etmiştir. Çalışmanın bulguları, GOÜ'ler ihracat çeşitliliğinin sermaye birikimini teşvik ederek büyümeyi hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkilediğini göstermektedir.

Bebczuk ve Berrettoni (2006), 56 ülke için Çoklu Doğrusal Regresyon (ÇDR) analizi kullanarak 1962-2002 dönemini dikkate alan çalışmada ihracat çeşitliliği ile ilgili bir takım sonuçlar elde etmişlerdir.

- İyi makroekonomik performansı gösteren ülkeler ihracatta çeşitlenme yerine ihracatta yoğunlaşmayı teşvik etmektedir.
- Kalkınma ve ihracat çeşitliliği ilişkisinde, düşük gelir seviyelerinde çeşitlenmenin arttığı ve yüksek gelir seviyelerinde yoğunlaşmanın hâkim olduğu U şeklinde bir modelin geçerli olduğunu doğrulamaktadır.
- Güney Amerika ve Afrika, diğer bölgelerden daha yüksek ihracat yoğunluğu seviyeleri sergilemektedir (Bebczuk ve Berrettoni, 2006: 23).

Agosin (2007) çalışmasında, 1980-2003 dönemine ait verileri için sıradan EKK yöntemi, gelişmekte olan Asya ve Latin Amerika ülkelerinin büyüme farklılıklarını açıklamada kullanmıştır. Bu bağlamda, ülkelerin büyüme farkının yaklaşık %80'i yatırım oranlarındaki farklılıklar, hukukun üstünlüğü ve ihracat çeşitliliği gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Analizde ihracat çeşitliliği değişkenini hesaplamak için Herfindahl-Hirschman İndeksi kullanılmıştır. Yazar, büyüme farklılıklarını açıklayan ana faktörün yatırım olduğunu ve yatırımın gücünün ihracat çeşitliliği ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Yani bir ekonomide çeşitliliğinin oranı ne kadar artarsa, kârlı yatırım fırsatlarının ortaya çıkma olasılığı o kadar yüksek olur. Sonuçlar, ihracat çeşitliliği ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyen ve yatırımı çeken bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Parteka ve Tamberi (2008), bir ülkenin ihracat çeşitliliği seviyesine hangi öz faktörlerin etkisi olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. Bu amaç doğrultusunda, ihracatta çeşitlilik seviyesini gösteren Theil indeksi kullanarak 1985-2004 dönemine ait farklı gelir seviyesine sahip 60 ülke için OLS yöntemiyle inceleme yapılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre, gelir seviyesi düşük olan ülkeler uzmanlaşmış ihracat yapılarına sahip iken, gelir seviyesi yüksek olan ülkelerin ihracatta ürün çeşitliliği seviyesi daha yüksek olma eğilimindedir. Ayrıca elde edilen sonuçlar, ülkelerin ihracat yapılarını etkileyen en önemli faktörlerden ülke gelişmişliği, konumu (özellikle büyük dünya pazarlarına olan uzaklık) ve ticaret koşulları (ticaret liberalleştirme) olduğunu ortaya koymaktadır. Bir ülkenin büyük pazarlardan uzak olması, gelişmişlik düzeyini zayıflatmaktadır. Bu nedenle, dünyanın ekonomik pazarından uzakta bulunan ülkeler, daha az çeşitlendirilmiş imalat ihracatına sahip olma eğilimindedir. Ticaret engelleri de aynı zorluk ortaya çıkartmaktadır.

Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)'ne üye olan ülkeler için 1964-2003 yıllar Saviotti ve Frenken (2008), ihracat çeşitlenmenin gelişmiş ülkeler için olumlu bir etkiye sahip olabileceğini göstermişlerdir. Ayrıca çalışmada hem yatay hem de dikey çeşitlenmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu makale aynı zamanda, ihracat sepetini yatay olarak çeşitlendirmenin ekonomik performans üzerinde anında etkisi olduğunu ve dikey çeşitlendirmenin ekonomik büyümeyi olumlu etkilemesinin zaman aldığı ileri sürmektedir. Dikey çeşitlendirme, teknolojik altyapıyı gerektirdiği için maliyetli olabilir. Buna rağmen, dikey çeşitlendirmeyi teşvik etmek avantajlıdır: Çünkü belirli bir aşamada, yatay çeşitlendirmenin geri dönüş oranı azalmaya başlayacaktır.

Latin Amerika ülkelerin küresel finans kriz döneminde, ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerindeki rolünü araştıran Costa Neto ve Romeu (2011), 1990-2010 dönemine ait verilerle ÇDR analizi kullanarak ihracat çeşitliliğini üç farklı boyutta hesaplamışlardır. İlk olarak, ihracatta piyasa çeşitliliğini gösteren ülkelerin ihracat yaptığı ortaklarının sayısıdır. İkincisi, ülkelerin sanayi sektörlerinin sayısı ve son olarak ihracatın bir ürüne bağlı olup olmadığını gösteren ihracat yoğunlaşma indeksidir. Sanayi ve ürün yoğunlaşmasının, küresel finans kriz sırasında Latin Amerika ülkelerinin ticaret istikrarını önemli ölçüde etkilemektedir. Diğer taraftan, ihracatta ürün çeşitliliğinin artışı mali krizin olumsuz etkisini %4,7 oranında hafiflettiği görülmüştür. Dolayısıyla sonuçlar, finans kriz sırasında Latin Amerika ülkeleri için ihracatta ürün çeşitliliğinin önemli ölçüde etki yapmadığını göstermektedir.

Tesfay (2016), Etiyopya'nın ihracat performansı ile GSYİH büyümesi üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada OLS yöntemiyle 1980-2012 dönemine ait verilerle mal ve hizmet ihracatı, sermaye birikimi, ihracatta oynaklık indeksi, Hirschman yoğunlaşma indeksi ve reel GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, sermaye oluşumunun ve emeğin ülkenin ekonomik büyümesine olumlu ve anlamlı bir katkısı vardır. Ayrıca ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş olup İDB hipotezini destekleme

niteliğindedir. Tesfay (2016) ülkenin ihracat performans kapasitesini güçlendirmek ve sektörün faydalarından tam olarak yararlanmak ve sürdürülebilir bir ekonomik büyümeyi sağlamak için sektördeki çeşitliliğin artırılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kurihara ve Fukushima (2016) çalışmasında, dışa açıklığının ihracat çeşitlenmesini artırıp artırmadığını ve ihracat çeşitlenmesinin ekonomik büyümeye etki yapıp yapmadığı sorularını cevaplamaya çalışmışlardır. Bu amaç doğrultusunda, OLS yöntemle GOÜ'lerin 1991-2010 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Bulgulara göre, dışa açıklığın hem gelişmiş hem de GOÜ'lerin ihracat çeşitlenmesine yol açmakta, ancak ihracat çeşitlenmesi geçiş ekonomileri ve GOÜ'lerin ekonomik büyümelerini etkilememektedir.

Lugeiyamu (2016), ihracat çeşitlendirmesinin gelişmekte olan Afrika ekonomilerinin büyüme üzerine etkisini incelemek amacıyla, 1998-2009 dönemi için OLS regresyon yöntemiyle Solow büyüme modelini tahmin etmiştir. Analizde ihracat çeşitliliğine sahip ülkelerin daha hızlı ekonomik büyümeyi kaydettiği bulunmuştur. Bu nedenle, ihracat çeşitlenme seviyesi Afrika ülkelerinde büyüme farklılıklarını açıklamaktadır. Çalışmada hem ihracat çeşitlendirmesinin hem de ihracat büyümesinin bölgedeki ekonomik büyüme oranlarının güçlü belirleyicileri olduğu tespit edilmektedir. Diğer taraftan sonuçlar, ticarete açıklığın Afrika'daki ekonomik büyümenin güçlü bir belirleyicisi olmadığını göstermektedir.

Gozgor ve Can (2016) çalışmasında, gelir seviyesine göre 158 ülke için ihracat çeşitliliğinin kişi başına GSYİH üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu bağlamda, ihracat çeşitliliğinin ölçmeye yönelik Theil indeksi, yaygın ve yoğun marjlar kullanılmıştır. Regresyon analizi tahmin sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerinde ihracat çeşitliliğinin düşük ve orta gelirli ülkeler için pozitif etkileri söz konusu iken, yüksek gelirli ülkeler için negatif etkiler bulunmuştur. Diğer bir deyişle, ihracat yoğunlaşması yüksek gelirli ülkeler için olumlu yönde etki yapmaktadır.

Küçük ülkelerin örneklemine ele alan McIntyre vd. (2018) çalışmalarında, ihracatta çeşitlenme hipotezini test etmişlerdir. Bu amaç doğrultusunda, 1990-2015 dönemini kapsayan 34 küçük ülkeyi kapsayan regresyon analizleri kullanılmıştır. Küçük ülkelerin ihracat çeşitliliği ile çıktı dalgalanması arasında ters bir korelasyon tespit edilmiştir. Bulgular, ihracat çeşitliliği hipotezini desteklemektedir. Ancak ihracat çeşitliliğinin uzun vadeli büyümeyi iyileştirmekten çok, çıktı oynaklığını azaltmada daha önemli bir etkiye sahip olduğunu görülmüştür. Bununla birlikte, büyüme ve çeşitlilik arasındaki ilişki, temel ve altta yatan belirleyicileri (politika ve kurumsal faktörler) de yansıtmaktadır. Bu nedenle araştırmacılar, makroekonomik politika istikrarı ve destekleyici bir iş ortamının (altyapı kalitesi, beşerî sermaye ve hizmet kalitesi) yatırımları çekmek ve yeni ekonomik sektörleri teşvik etmek için önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Yapılan ampirik çalışmalar özellikle petrol ihraç eden ülkelerin ekonomilerini çeşitlendirmeleri tavsiyesinde bulunmakta ancak bunun nasıl yapılabileceği konusunda yeterli bilgi verilmemektedir. Bu konuda araştırma yapan Ross (2019), en büyük 38 petrol üretici ülkenin 1962-2010 yılları arasındaki çeşitlendirme eğilimlerini açıklamak için IMF'den alınan yeni bir ihracat yoğunluğu ölçüsü kullanmıştır. Analiz sonuçları, ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Ayrıca petrol ihraç eden ülkeler arasında, Afrika ülkelerinin ihracat çeşitliliği açısından daha düşük seviyede yer aldığı kaydedilmiştir.

Diğer çalışmalardan farklı olarak Fu vd. (2019), 2000–2006 dönem için regresyon analizlerini kullanarak Çin illerindeki ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeye etkisini incelemişlerdir. Analiz sonuçlarına göre çeşitlendirilmiş ihracat yapılarına sahip bölgelerin daha yüksek ekonomik büyümeye sahip olduğu bulunmuştur. Ayrıca, ekonomik büyümenin üzerine piyasa çeşitliliğine göre ihracatta ürün çeşitliliğinin daha önemli etkilere neden olduğu görülmüştür.

Tomic vd. (2022), Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (CEFTA) ülkeleri için ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Linear regresyon analiz sonuçları, HHI ile kişi başına GSYİH arasında hiçbir ilişki olmadığını göstermektedir. Yazarlar, CEFTA ülkeleri arasında ekonomik seviye açısından büyük farklar olduğuna işaret etmektedirler.

Tablo 16’te, ihracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme ile ilgili yatay kesit çalışmaları, özet bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 16: İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Yatay Kesit Çalışmaları

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem	İhracat Çeşitlenme İndeksleri	Bulgular
MacBean ve Nguyen (1980)	Sri Lanka ve Güney Afrika (1964-1974)	Matematiksel Yöntem	Herfindahl-Hirschman indeksi	İhracat çeşitliliği istikrarlı ekonomik büyümeyi sağlamaktadır.
Al-Mahrubi (2000)	91 GOÜ (1961-1988)	OLS Yöntemi	SITC, Hirschman İndeksi	İhracat ürünlerinde çeşitlenmenin büyümenin önemli belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır
Bebczuk ve Barrettoni (2006)	52 Seçilmiş Ülke (1962-2002)	ÇDR	Herfindahl İndeks	Ekonomik büyüme ve ihracatta çeşitlenme ilişkisinde, düşük gelirli ülkelerde ihracatı çeşitlenmenin arttığı ve yüksek gelir ülkelerinde ise ihracatın yoğunlaştığı görülmüştür
Agosin (2007)	Seçilmiş 6 Asya ve Latin Amerika Ülkeleri (1980-2003)	OLS Yöntemi	Herfindahl-Hirschman İndeksi	İhracat çeşitliliği ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyen ve DYY’ları çeken bir faktördür.

Tablo 16: (Devamı)

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem	İhracat Çeşitlenme İndeksleri	Bulgular
Parteka ve Tamberi (2008)	60 GOÜ (1985-2004)	OLS Yöntemi	Gini ve Theil İndeksler	Çalışmanın sonucu, gelir seviyesi düşük olan ülkeler uzmanlaşmış ihracat yapılarına sahip iken, gelir seviyesi yüksek olan ülkelerin ihracatta ürün çeşitliliği seviyesi daha yüksek olma eğilimindedir.
Saviotti ve Frenken (2008)	OECD (1964-2003)	OLS Yöntemi	Entropy İndeksi	Hem yatay hem de dikey çeşitlenmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.
Costa ve Romeu (2011)	14 Latin Amerika Ülkesi (1990-2010)	ÇDR	Herfindahl İndeksi	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmemektedir.
Tesfay (2016)	Etiyopya (1980-2012)	OLS Yöntemi	Hirschman İndeksi	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Kurihara ve Fukushima (2016)	GOÜ (1991-2010)	OLS Yöntemi ve Granger Nedensellik	SITC	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmemektedir.
Lugeiyamu (2016)	Gelişmekte olan 50 Afrika Ülkesi (1998-2009)	OLS Yöntemi, GMM	Normalleştirilmiş Herfindahl-Hirschman ve Theil İndeksler	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Gozgor ve Can (2016)	158 Seçilmiş Ülke	OLS, GMM	Theil İndeks	İhracat çeşitliliği düşük ve orta gelirli ülkeler için pozitif etkilerken, yüksek gelirli ülkeler için negatif etkilemektedir.
McIntyre vd. (2018)	34 Seçilmiş Ülker (1990-2015)	OLS Yöntemi	Herfindahl İndeksi, SITC.	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezin desteklenmektedir.
Ross (2019)	38 Petrol Üretici Ülkeler (1962-2010)	OLS Yöntemi	Theil indeksi, SITC.	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezin desteklenmektedir.
Fu vd. (2019)	Çin (2000-2006)	OLS, GMM	Herfindahl İndeksi, Theil İndeksi.	İhracatta çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Tomic vd. (2022)	CEFTA (2007-2020)	Linear Regresyon Analizi	HHI, Kişi Başına GSYİH	HHI ile kişi başına GSYİH arasında hiçbir ilişki olmadığını göstermektedir

3.2.2. Zaman Serisi Çalışmaları

GOÜ'ler için 1965-1991 yıllarını dikkate alan ihracat çeşitlenmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik yöntemle inceleyen Ghosh ve Ostry (1994), ihracatta çeşitlenmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkisi olduğunu savunmuşlardır. Diğer taraftan Kolombiya ekonomisi için 1963-1993 arasındaki verileri kullanarak eşbütünleşme ve Granger nedensellik analiziyle inceleyen Piñeres ve Ferrantino (1999), ihracat çeşitliliği ve büyüme

arasında ters bir ilişki bulmuşlardır. Ayrıca çalışma toplam ihracatın ekonomik büyümelerinde önemli bir rolü olmadığını ortaya koymaktadır.

Akbar vd. (2000)'ın kaleme aldıkları makalede 1972-73 ve 1997-98 yılları dikkate alınarak Pakistan ekonomisi için ihracat yapısı, ihracat artışı, toplam büyüme ve dünya büyümesi arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik analiziyle test etmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre, ihracatta ürün çeşitliliği, hem toplam ihracatı hem de üretimi artırmaktadır.

Herzer ve Nowak-Lehmann (2006), Şili için 1962-2001 dönemini kapsayan verilerle ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Çalışmada Johansen eşbütünleşme testi, Vektör Düzeltme Modeli (VECM) ve DOLS yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümede önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca ihracat yoluyla öğrenme faaliyetlerinin dışsallıklar aracılığıyla dünya pazarlarındaki rekabetini güçlendirerek ekonomik büyüme ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan Ferreira ve Harrison (2012), Herzer ve Nowak-Lehmann (2006)'nın test yöntemini Kosta-Rika ekonomisine uygulamışlardır. Elde edilen bulgular, ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur.

Naude ve Rossouw (2008), Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika için ihracatta ürün çeşitliliği, uzmanlaşma ve kişi başına GSYİH arasındaki ilişkileri, Granger nedensellik yöntemi ile araştırmışlardır. İhracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Değer (2010), Türkiye ekonomisi için ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bu bağlamda çalışmada, 1980-2006 dönemini kapsayan verileri ile korelasyon, Granger nedensellik, regresyon analizleri ve Johansen eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Ayrıca ihracat çeşitliliğinin ölçmeye yönelik üç farklı araç kullanılmıştır. Bunlar 100.000 \$ üzerinde ihraç geliri sağlayan mal sayısı, ihracat çeşitliliği ve yoğunlaşma indeksleridir. Elde edilen bulgulara göre, ihracatın hem çeşitlenme hem de yoğunlaşmasından GSYİH doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Diğer taraftan, ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde bir ilişki saptanamamıştır.

Arip vd. (2010), ihracat çeşitliliğinde dayalı büyüme hipotezini 1980-2007 dönemi kapsayan verileriyle Malezya için test etmişlerdir. Değişkenlerin arasında uzun dönemli ilişkiyi ve dinamik etkileşimleri incelemek amacıyla, eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri kullanılmıştır. Bulgulara göre, ihracat çeşitliliğinin Malezya'daki ekonomik büyümede önemli rol oynadığı bulunmuştur.

Misztal (2011) çalışmasında, AB ülkeleri için ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme ilişkisini 1995-2009 dönem için Vektör Otoregresyon (Vector Autoregression– VAR) modeliyle analiz etmiştir. Analiz sonuçları, Avrupa ülkelerinde ihracat çeşitliliğinin GSYİH düzeyini belirleyen en önemli faktörlerden biri olduğunu ve GSYİH değişkenliğinin ortalama %30'unun ihracat yoğunluğu tarafından açıklandığını göstermektedir. Aynı zamanda, AB'de ihracat yoğunlaşmasının seviyesi ile kişi başına GSYİH arasında doğrusal olmayan “W” harfi şeklinde bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, GSYİH'si biraz düşük olan ülkelerde ihracat çeşitliliği artarken, GSYİH'si yüksek olan ülkelerde ise ihracat yoğunlaşması artmaktadır.

Naude ve Rossouw (2011), ihracat çeşitliliği ile ekonomik performans arasındaki ilişkiyi BRICS ülkeleri için test etmişlerdir. Bu amaçla 1962-2000 dönemi kapsayan verileri Uygulamalı Genel Denge (UGD) modeliyle analiz edilmiştir. Analizde kullanılan Herfindahl, Normalleştirilmiş Hirschman İndeksi ve Al Mahrubı (2000) tarafından kullanılan çeşitlilik indeksleri hesaplanmıştır. Sonuçlara göre Brezilya, Çin ve Güney Afrika ülkelerinde ihracatı çeşitlendirmeden kişi başına GSYİH'ye doğru bir nedensellik bulunmuşken, Hindistan'da değişkenler arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır. UGD modeline göre, ihracata çeşitliliği diğer ülkelerden farklı olarak Güney Afrika'nın ekonomik kalkınmasını önemli ölçüde olumlu etkilemektedir. Buna karşın Brezilya, Çin ve Hindistan'da ihracat uzmanlaşması daha çok tercih edilmektedir. Sonuç olarak çalışma, ihracat çeşitlendirmesinin sadece yükselen piyasa ekonomileri için değil, aynı zamanda düşük ve orta gelirli ülkelerde de ekonomik gelişme ve büyüme için de önemli olduğunu göstermektedir.

Ferreira ve Harrison (2012), Kosta-Rika için ihracat çeşitlenmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1998-1996 dönemini dikkate alarak eşbütünleşme analizleriyle incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre ihracat çeşitlenmesi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamıştır.

Forgha vd. (2014), çalışmalarında Kamerun'un ihracat çeşitlenmesi ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla 1980-2012 dönemine ait veriler kullanılarak, VAR tahmin tekniği uygulamışlardır. Bulgular ihracatta çeşitlenmenin Kamerun'daki ekonomik büyümeyi olumlu ve önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca işgücü verimliliği ve yatırım da ekonomik büyümeyi olumlu etkilerken, dış borç ve ödemeler dengesi ekonomik büyüme ile negatif bir ilişki göstermektedir. Ayrıca Forgha vd. (2014) çalışmasında, Kamerun'un yeni üretim teknikleri edinmesi, Ar-Ge için yatırımların yapılması, özel sektörün gelişimi için sübvansiyonların artırılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Cobb-Douglas Üretim fonksiyonunu kullanılan Damilola ve Ayooluwa (2016), Nijerya'da ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiyi, 1981-2014 dönemi verilerini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre petrol ihracatı ve beşerî sermaye değişkelerinin ekonomi büyüme üzerinde negatif iken, sabit sermaye ve ihracat

çeşitlendirme değişkenlerin ekonomik büyüme üzerinde ise pozitif etkileri vardır. Sonuçlar, ihracat çeşitlendirmesinin Nijerya'nın ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Araştırmacılar, Nijerya ekonomisi için hem yatay hem de dikey ihracat çeşitlendirmesinin önemine işaret etmektedirler.

Lotfi ve Karim (2017), Fas ekonomisinde 1980-2015 dönemi için dinamik panel veri yöntemiyle, ihracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkinin varlığını analiz etmişlerdir. İhracat çeşitliliğinin ölçülmesine yönelik Herfindahl-Hirschman ve Theil indekslerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre ihracat çeşitlenmesine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.

Diğer taraftan Altınar vd. (2018), ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme arasındaki bağları incelemek amacıyla 1968-2014 dönemi dikkate alınarak seçilmiş 10 yükselen piyasa ekonomisi üzerinde araştırmışlardır. Analiz için yatay kesit bağımlılığı testi ve Konya (2006: 980-983) tarafından geliştirilen panel Bootstrap nedensellik testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, sadece Endonezya'da ekonomik büyümeden ihracat çeşitliliğine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan Arjantin, Kolombiya, Hindistan, Malezya ve Türkiye'de ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna da ulaşılmıştır. Yazarlar, yükselen piyasa ekonomilerinde üreticiler için ürün çeşitliliğinin artırıcı politikalarının teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Siddiqui (2018), Pakistan'ın 1972-2015 dönemi için ihracatta ürün ve pazar çeşitliliğinin ekonomik büyümeye etkisi olup olmadığını araştırmak amacıyla Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Model (ARDL) testi uygulamıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar, ihracatta ürün çeşitliliğinden ekonomik büyüme doğru anlamlı olsa da zayıf tek yönlü bir ilişkiyi ortaya koyarken, piyasa çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Ayrıca çalışmada özel sektör kredisi ve beşerî sermaye büyümesi ile ihracat çeşitliliği arasında ters yönlü ilişki bulunmuştur.

Duru ve Ehidihamhen (2018), ihracat çeşitlendirmesinin Nijerya'nın ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi 1980-2016 yılları dikkate alınarak incelenmiştir. Çalışmada eşbütünleşme ARDL testi kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, ihracat çeşitlendirmesinin Nijerya'daki ekonomik büyüme ile pozitif ve önemsiz bir ilişkisi olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, mal ve hizmet ihracatının ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahipken, ticarete açıklık olumsuz ve önemsiz bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Manga (2019), ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini test etmek amacıyla orta gelir tuzağına yakalanan (Brezilya, Meksika, Malezya ve Türkiye) ve orta gelir tuzağından kaçan ülkeler (Güney Kore, Portekiz, Singapur ve Yunanistan) ülkeleri için 1995-2017 dönemine ait verileriyle ARDL kullanmıştır. Elde edilen bulgular, ihracat çeşitliliğinin Brezilya, Meksika, Malezya ve

Türkiye gibi ülkeleri olumlu; Güney Kore, Portekiz, Singapur ve Yunanistan gibi ülkeleri ise olumsuz etkilendiğini göstermektedir. Bu sonuçlar, birinci grup ülkelerin ihracat çeşitliliğine, ikinci grup ülkeleri ihracat uzmanlaşmasına odaklanmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

Nwosa vd. (2019), Nijerya ekonomisini 1962-2016 yıllarını dikkate alarak ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeye etkisini ARDL yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada, Nijerya ekonomisi ağırlıklı olarak petrol ihraç eden ülke olmasından dolayı, ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeyi artırmadığını veya önemsiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Son olarak Akter (2020), Bangladeş'in ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi incelemek için 2008-2009 ile 2017-2018 arasındaki verileri kullanarak Granger Nedensellik testi kullanmıştır. Sonuçta ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümenin nedeni olmadığı tespit edilmiştir. Diğer bir değişle, ihracat çeşitliliği Bangladeş'in ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynamamaktadır.

Canh ve Thang (2022), seçilmiş 80 ülke üzerinde ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkisini araştırmışlardır. Granger nedensellik analiz sonuçlarına göre, ekonomik büyüme ile ihracat çeşitliliği arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. OLS analiz sonuçları ise ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeye önemli etkisi olduğu bulgulamıştır.

Tablo 17'de, ihracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme ile ilgili zaman seri çalışmaları, özet bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 17: İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Zaman Seri Çalışmaları

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem	İhracat Çeşitlenme İndeksleri	Bulgular
Ghosh ve Ostry (1994)	GOÜ (1965-1991)	Granger Nedensellik	Herfindahl-Hirschman	İhracat çeşitliliğinden ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Pineres ve Ferrantino (1999)	Kolombiya (1963-1993)	Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Uzmanlaşma İndeksi	İhracat ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında ters ilişki tespit edilmiştir.
Akbar vd. (2000)	Pakistan (1972-73 ve 1997-98)	Bivariate Nedensellik	Herfindahl-Hirschman ve Uzmanlaşma İndeksi	İhracatta ürün çeşitliliği hem toplam ihracatı hem de üretimi artırmaktadır.
Herzer ve Nowak-Lehmann (2006)	Şili (1962-2001)	Johansen Eşbütünleşme Testi, VECM, DOLS	Herfindahl İndeksi	Ekonomik büyüme ile ihracatta ürün çeşitliliği arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır.
Nauda ve Rossouw (2008)	Güney Afrika (1962-2000)	Granger Nedensellik	Herfindahl, HHI İndeksi ve İhracat Çeşitlenme İndeksi	İhracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik tespit edilmiştir.
Arip vd. (2010)	Malezya (1980-2007)	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Karşılaştırmalı Üstünlük İndeksi	İhracat çeşitlenmesi ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

Tablo 17: (Devamı)

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem	İhracat Çeşitlenme İndeksleri	Bulgular
Değer (2010)	Türkiye (1980-2006)	Granger Nedensellik, Regresyon Analizi ve Johansen Eşbütünleşme	SITC, İhracat Çeşitliliği indeksi, Herfindahl-Hirschman	Bulgulara göre hem çeşitlenme hem de yoğunlaşmadan GSYİH değişkenine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Diğer taraftan, ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde bir ilişki saptanmamıştır.
Misztal (2011)	Avrupa Birliği (1995-2009)	VAR modeli	Normalleştirilmiş Hirschman İndeksi	İhracatta ürün çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Naude ve Rossouw (2011)	Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika (1962-2000)	UGD yöntemi	Herfindahl, HHI İndeksi ve İhracat Çeşitlenme İndeksi	Brezilya, Çin ve Güney Afrika ülkelerinde ihracat çeşitliliğinden kişi başına gelire doğru bir nedensellik bulunmuşken, Hindistan'da değişkenlerin arasında herhangi bir ilişki rastlanmamıştır.
Ferreira ve Harrison (2012)	Kosta-Rika (1981-1996)	Johansen Eşbütünleşme Testi, VECM Modeli	Herfindahl İndeksi	İhracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır.
Forgha vd. (2014)	Kemaron (1980-2012)	VAR Modeli	Gini-Hirschman İndeksi	İhracat çeşitlenmenin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Damilola ve Ayooluwa (2016)	Nijerya (1981-2014)	Granger Nedensellik	Gini-Hirschman İndeksi	İhracatta çeşitlenmenin ekonomik büyümeye olumlu yönde etkisi vardır.
Lotfi ve Karim (2017)	Fas Ülkesi (1980-2015)	VECM Modeli	Herfindahl-Hirschman ve Theil İndeksleri	İhracat çeşitlenmesine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Altiner vd. (2018)	1968-2014	Panel Bootstrap Nedensellik Testi	Ekonomik büyüme ve Theil indeksi	Elde edilen bulgular, sadece Endonezya'da ekonomik büyümeden ihracat çeşitliliğine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Diğer taraftan Arjantin, Kolombiya, Hindistan, Malezya ve Türkiye'de ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna da ulaşılmıştır.
Siddiqui (2018)	Pakistan (1972-2015)	ARDL Yöntemi	Herfindahl-Hirschman İndeks	İhracat çeşitliliğinden ekonomik büyüme doğru anlamlı olsa da zayıf tek yönlü ilişki varken, Pazar çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir.
Duru ve Ehidihamhen (2018)	Nijerya (1975-2010 ve 1990 - 2010)	ARDL	Normalleştirilmiş Herfindahl - Hirschman indeksi	İhracat çeşitlendirmesinin Nijerya'daki ekonomik büyüme ile pozitif ve önemsiz bir ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Tablo 17: (Devamı)

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem	İhracat Çeşitlenme İndeksleri	Bulgular
Manga (2019)	8 GOÜ (195-2017)	ARDL Yöntemi	Herfindahl-Hirschman İndeksi	Brezilya, Meksika, Malezya ve Türkiye gibi ülkeler ihracat çeşitliliğinden olumlu, Güney Kore, Portekiz, Singapur ve Yunanistan gibi ülkeleri ise olumsuz etkilenmiştir.
Nwosa vd. (2019)	Nijerya (1962-2016)	ARDL Yöntemi	Herfindahl-Hirschman İndeksi	İhracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeyi artırmadığını veya önemsiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Akter (2020)	Bangladeş (2008-2009 ve 2017-2018)	Granger Nedensellik	Herfindahl İndeks	İhracatta ürün çeşitliliği Bangladeş'in ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynamadığı bulunmuştur.
Canh ve Thang (2022),	80 Seçil Ülke (1996-2014)	Granger Nedensellik, OLS	Herfindahl İndeks	Granger nedensellik analiz sonuçlarına göre, ekonomik büyüme ile ihracat çeşitliliği arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. OLS analiz sonuçları ise ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme önemli etkisi olduğu bulgulanmıştır.

3.2.3. Panel Veri Çalışmaları

Panel verilere dayalı öncü çalışmalardan biri olan Aditya ve Roy (2007), ihracat kompozisyonu, ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme arası ilişkileri araştırmışlardır. 1965-2005 dönemi için 65 ülkeden oluşan örneklemde GMM sonuçları, ihracat çeşitliliği ve kompozisyonunun ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri olduğu ortaya konulmuştur. Diğer taraftan, ihracat yoğunlaşması ile büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığı gösterilmektedir. Ekonomik büyüme, uzmanlaşmanın daha yüksek büyümeyle ilişkili olduğu kritik bir ihracat yoğunlaşma düzeyine kadar ihracat çeşitlenmesi ile artmaktadır. Bu bulgulardan elde edilen politika çıkarımları, mevcut ihracat yoğunlaşması seviyesi kritik seviyenin altında olduğunda, ekonomik büyüme için ihracat çeşitlenmesinin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Ancak kritik seviyeyi aşıldığında, ülkeler daha verimli bir üretim modeline ulaşarak bu ürünlerde uzmanlaşabileceği ifade edilmektedir.

Hesse (2009), Doğu Avrupa ve ihracatı petrol ürünlerine bağımlı ülkeler hariç toplam 99 ülke için 1961-2000 dönemini kapsayan verileri dikkate alarak ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Sistem GMM ve DOLS analizlerinden elde edilen bulgular, ihracat çeşitliliğinin kişi başına gelir artışı üzerinde olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Çalışma ihracat çeşitliliğinin bu etkisinin potansiyel olarak doğrusal olmadığını ve ihracat çeşitliliğinin özellikle GOÜ'ler için fayda sağladığını, gelişmiş ülkeler için ise ihracatta uzmanlaşmanın ekonomik büyümeyi etkilediğini göstermektedir.

Veiga ve Cabral (2010), Sahra Altı Afrika ülkelerinin ihracat çeşitliliğini belirleyen politik ve ekonomik faktörleri araştırmışlardır. 1960-2005 yıllarına ait veriler kullanılarak gerçekleştirilen panel veri regresyon analizi sonuçlarına göre, ihracat çeşitliliğini etkileyen en önemli faktör hükümet yönetimindeki özelliiktir. Ayrıca, beşerî sermaye artışı da ihracat çeşitliliğinin gelişimin önemli rol oynamaktadır. Aynı zamanda ihracat çeşitliliğinin artışında başarılı olan Sahra Altı ülkeler, gelirlerini artırdıklarılarından dolayı ülkede yaşayanların yaşam standartları da artmaktadır.

Ferdous (2011), 2000-2008 yıllarını kapsayan ihracat çeşitlenme ve yoğunlaşma değişkenlerini kullanarak Doğu Asya ekonomiler için panel veri analizlerin gerçekleştirmiştir. Çalışma, Doğu Asya ekonomilerinde ihracat çeşitlenme seviyesinin sabit kaldığını ve imalat ürünleri ticaretine ise yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Araştırmanın bulgularına göre döviz kurları ve tarife oranları, uzmanlaşmayı önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemektedir. Diğer taraftan, Doğu Asya ekonomilerindeki entegrasyon faaliyetleri ihracat çeşitliliğini artırmaktadır.

Öte yandan Dogruel ve Tekce (2011), doğal kaynak bakımından zengin olan Cezayir, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Fas, Umman, Suudi Arabistan ve Tunus'un 1991-2009 yıllarına ait verilerini kullanarak ihracat çeşitliliğini etkileyen temel belirleyicileri incelemişlerdir. Panel veri tahmin sonuçlarına göre üç temel sonuç elde edilmiştir. Bu sonuçlardan ilki, ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini desteklemesidir. İkincisi, zengin petrol rezervlerin varlığı, bu ülkelerde yeni ekonomik faaliyetlerin gelişmesini engellemesidir. Son olarak, serbest ticaret anlaşmasının ihracat çeşitliliği üzerinde etkisine bakıldığında, “Dünya Ticaret Örgütü” (WTO) aracılığıyla çok taraflı serbestleşme ve “Büyük Arap Serbest Ticaret Bölgesi” (GAFTA), bu ülkelerin ihracat çeşitlendirmesini teşvik ederken, AB ile Ortaklık Anlaşmaları ise, ihracat çeşitlendirmesinden ziyade belirli ürünlerde yoğunlaşmaya neden olmaktadır.

Songwe ve Winkler (2012), 1995-2008 döneminde seçilmiş 30 Sahra Altı Afrika ülkesinden oluşan bir paneli kullanarak, ihracatın ve ihracatın çeşitlendirilmesinin katma değer, işgücü verimliliği ve işgücü talebi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada ilk olarak ihracatın, katma değer, işgücü verimliliği ve işgücü talebini olumlu yönde etkilediği bulunmuştur. İkinci olarak ihracatta, ürün ve pazar çeşitlendirmesi katma değeri ve emek verimliliğini artırırken, işgücü talebini artırmamaktadır. Ancak çalışmada doğal kaynak yoğun ülkeler örnekleminden çıkarıldığında ihracat çeşitliliği, katma değer, emek verimliliği ve işgücü talebi üzerinde olumlu etkileri söz konusudur. Üçüncüsü, ABD, AB-25, Çin ülkelerinin Sahra Altı Afrika ülkelerine ihracatı, bu ülkelerin büyüme ve istihdamı için önemli arz etmektedir. Son olarak, ihracatın büyüme ve istihdam üzerindeki etkisi, ihracat pazarına göre değişmektedir. Ayrıca Songwe ve Winkler (2012), Sahra Altı Afrika ülkelerin ihracat yapısındaki değişimler, ekonomik durgunluktan başarılı bir şekilde kurtulmanın temel yolu olduğunu vurgulamaktadırlar. Ayrıca çalışmada, Sahra Altı Afrika ülkelerinin, özellikle kaynak temelli ekonomilerin, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları alanlarda verimliliğini artırmaya ve bu mallarda değer zincirini yükseltmeye odaklanmaları gerektiğini ifade edilmiştir.

Öte yandan Spetan ve Saqfalhait (2013), Arap ülkeleri (Ürdün, Mısır, Suudi Arabistan, Fas, Cezayir, Katar, Kuveyt, Umman ve Tunus) üzerine yapmış oldukları çalışmalarında panel veri analizlilerini kullanarak ihracat çeşitliliği ile üretim artışı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada ihracatı çeşitlendirmenin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Aditya ve Acharyya (2013) ise, 1965-2005 dönemi için 65 ülkeden oluşan bir örneklemede GMM dinamik panel tahminiyle gelir, yatırım ve altyapı gibi değişkenlerin etkilerine göre hem ihracatın çeşitliliği hem de ihracat kompozisyonunun ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca ihracatta uzmanlaşmanın ekonomik büyümeyi tetikleyen belirli bir ihracat yoğunluğu seviyesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu seviyenin altında ihracat çeşitliliğinin, büyüme için önemli olduğu vurgulanmaktadır. Buna ek olarak çalışmada, ihracatında imalat payı, dünya ortalamasının üzerinde olan ülkelerde, yüksek teknoloji ürün ihracatının, üretime olan katkısının daha çok güçlü olduğu ileri sürülmüştür.

Benzer şekilde Hamed vd. (2014), Güney Asya, Güney Amerika ve Kuzey Afrika olmak üzere toplam 23 GOÜ üzerine ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeye etkisini araştırmıştır. Bu çerçevede yazarlar, ihracat çeşitliliğinin yanı sıra fiziksel sermaye, işgücü gibi bağımsız değişkenleri kullanarak 2000-2009 dönemini kapsayan GMM yöntemiyle tahmin etmişlerdir. İhracat çeşitliliğini ölçmek için “Açıklanmış Karşılaştırmalı Avantaj” (RCA) indeksinin standart sapması kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi söz konusudur. Ulaşılan sonuçlar, incelenen GOÜ’lerin ihracat yapısının çeşitlendirmeye odaklanması gerektiğini vurgulamaktadır.

Hodey vd. (2015) çalışmalarında 1995-2010 dönemi için 42 Sahra Altı Afrika ülkesinin panel verilerini kullanarak ihracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelenmiştir. Çalışmada çeşitlendirme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik sağlam tahminler elde etmek için GMM yöntemi tercih edilmiştir. Sonuçlar, ihracatı çeşitlendirmenin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini doğrulamaktadır. Ancak regresyon analiz sonuçları, Sahra Altı Afrika ülkelerinin ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan bir ilişkiyi desteklememektedir. Ayrıca çalışma, sonuçlar sabit sermaye, beşerî sermaye ve DYY’ların ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri olduklarını göstermektedir.

Javed ve Munir (2016), ihracat kompozisyonunun 1990-2013 yılları arasında Güney Asya ülkelerinde (Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka) ekonomik büyüme üzerindeki etkisini sabit etkili model ile analiz etmişlerdir. Analizde kullanılan Cobb-Douglas üretim fonksiyonunda ihracat kompozisyonu, dikey ve yatay ihracat çeşitlendirmesinin büyüme etkileri araştırılmıştır. Sonuçlar, ihracat kompozisyonu ve dikey ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme ile U ilişkisini tersine çevirdiğini, yatay ihracat çeşitlendirmesinin ise ekonomik büyüme ile U şeklinde bir

ilişkiye sahip olduğunu göstermiştir. Çalışmada dikey ihracat çeşitliliği ile kişi başına GSYİH arasında pozitif bir ilişkinin varlığı, ilksel mal ihracatından imalat sanayi ihracatına geçişin dışsallık yoluyla ekonomik büyümeye etki ettiğini göstermektedir.

Rath ve Akram (2017), ihracat çeşitlendirmesinin toplam faktör verimliliği artışı üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkisini 1995'ten 2014'e kadar olan yıllık verileri kullanarak beş Güney Asya ülkesinden oluşan bir örnekleme incelemiştir. Bu çerçevede panel eşbütünleşme analizlerinde elde edilen ampirik sonuçlar, toplam faktör verimliliği ile ihracat çeşitlendirmesi arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu desteklemektedir. Ayrıca DOLS modelin sonuçlarına göre, ihracat çeşitlendirmesinin toplam faktör verimliliğinin artmasını olumlu etkilediğini doğrulamaktadır. Ancak çalışmada her ülke ayrı ayrı incelendiğinde bu kanıtların zayıflamaktadır. Bununla birlikte, panel Granger nedensellik sonuçlarına göre, uzun dönemde ihracat çeşitlendirmesinin toplam faktör verimliliğine neden olduğunu, ancak kısa vadede herhangi bir nedensellik söz konusu değildir.

İhracat çeşitliliği, ihracat ve ithalat kompozisyonun 19 GOÜ'nin ekonomik büyümesi üzerinde etkisini ele alan Carrasco ve Tovar-García (2020), ticaret ve ekonomik büyüme bağlantısındaki bu değişkenlerin rolünü birlikte değerlendirerek tartışmışlardır. Dinamik panel veri sonuçları, ihracat kompozisyonu ve ihracat çeşitliliğinin önemsiz olduğunu göstermiştir. Buna karşılık, yüksek teknolojik ürün ithalatı ve sermaye malı ithalatının payı, ekonomik büyüme üzerine olumlu yönde etki etmektedir. Bu nedenle, GOÜ'lerin büyümesi ve ihracatta ürün sepetinin artmasında yüksek teknolojik ürün ve sermaye malları ithalatın önemli bir role sahiptir.

Carrasco vd. (2021), ihracat-ithalat kompozisyonu ve ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerine etkilerini 19 GOÜ'ler için GMM yöntemiyle araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre, ihracat kompozisyonu ve ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümede önemsiz olduğunu göstermiştir. Buna karşın, yüksek teknolojik ürün ithalatı ve sermaye malı ithalatının ekonomik büyüme ile ilişkisinin olumlu olduğu bulunulmuştur. Diğer bir deyişle, çalışmada 19 GOÜ'nün büyümesi yüksek teknoloji ve sermaye malları ithalatından olumlu etkilediği tespit edilmiştir.

Son olarak Lee ve Zhang (2022), çalışmada 2001-2015 dönemi verileri kullanarak düşük gelirli ülkeler için ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme bağlantıları üzerine ampirik bir analiz yapmışlardır. Analiz sonuçları, düşük gelirli ülkelerde ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeyi desteklediği ve bu ülkelerde ekonomik oynaklığı azalttığını göstermiştir. Ayrıca ihracat çeşitliliğinin ekonomik faydaları, ülke büyüklüğüne ve gelir düzeyine göre farklılık göstermektedir. Yani ihracat çeşitlendirmesi, düşük gelirli ülkeler için nispeten küçük, ancak daha fakir ülkeler için daha büyük etkiler sağlamaktadır. Buna ek olarak ihracat pazarının çeşitlendirilmesi, ekonomik büyüme ve istikrarı için faydalı olma eğilimindedir.

Tablo 18’de ihracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme ile ilgili panel veri çalışmaları, özet bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 18: İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme ile İlgili Panel Veri Çalışmaları

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem	İhracat Çeşitlenme İndeksleri	Bulgular
Aditya ve Roy (2007)	65 Seçilmiş Ülke (1965-2005)	GMM	Herfindahl-Hirschmann İndeksi	Sonuçlar, ihracat çeşitlendirmesinin ve kompozisyonunun ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır.
Hesse (2009)	10 Doğu Avrupa Ülkesi (1961-2000)	GMM ve DOLS	Herfindahl İndeksi	İhracat çeşitliliğinin kişi başına gelir artışı üzerinde olumlu yönde etkisi söz konusudur.
Veiga ve Cabral (2010)	Sahra Altı Afrika Ülkesi (1960-2005)	Panel OLS Yöntemi	Herfindahl İndeks ve Theil İndeks	İhracat çeşitlenmesinin ekonomik büyümeye olumlu etkisi vardır.
Dogruel ve Tekce (2011)	8 Ortadoğu ve Kuzey Afrika	Panel Rassal Etkili Model	Herfindahl-Hirschman İndeksi	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Ferdous (2011)	7 Doğu Asya Ülkesi (2001-2005)	Panel Sabit Etkili Model	Herfindahl-Hirschman İndeksi	Çalışma, Doğu Asya ekonomilerinde ihracat çeşitlenme seviyesi sabit kaldığı ve imalat ürünleri ticaretinin yoğunlaştığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca Doğu Asya ekonomilerindeki entegrasyon faaliyetleri, ihracat çeşitliliğini artırmaktadır.
Songwe ve Winkler (2012)	30 Sahra Altı Afrika Ülkesi	Panel Sabit Etkili Model	Hirschman-Herfindahl İndeksi	İhracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi desteklenmektedir.
Aditya ve Acharyya (2013)	65 Seçilmiş Ülke (1965-2005)	Gmm	Herfindahl-Hirschman İndeksi	Gelir, yatırım ve altyapı gibi değişkenlere göre hem ihracatın çeşitliliği hem de ihracat kompozisyonu ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır.
Spetan ve Saqfalhait (2013)	9 Arap Ülkesi	GMM	Hirschman-Herfindahl İndeksi ve SITC	Çalışmada ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir.
Hamed vd. (2014)	23 GOÜ	GMM	Uzmanlaşma İndeksi	İhracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi vardır.
Hodey vd. (2015)	42 Sahra Altı Afrika (1995-2010)	GMM	Normalleştirilmiş Hirschman İndeksi	Sonuçlar ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini doğrulamaktadır.

Tablo 18: (Devamı)

Yazar ve Yayın Yılı	Ülkeler ve Kapsadığı Dönem	Yöntem	İhracat Çeşitlenme İndeksleri	Bulgular
Javed ve Munir (2016)	4 Günay Asya Ülkesi	Sabit Etkili Model,	Herfindahl indeksi	İhracat kompozisyonu ve dikey ihracatın etkisi, ekonomik büyüme ile doğru orantılıdır.
Carrasco ve Tovar-Garcia (2020)	19 GOÜ (1990-2016)	DOLS	Herfindahl–Hirschman ve Theil İndeksi	Dinamik panel veri sonuçları, ihracat kompozisyonu ve ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümede önemsiz olduğunu göstermiştir.
Carrasco vd. (2021),	19 GOÜ (1990-2016)	GMM	Herfindahl-Hirschmann İndeksi	İhracat kompozisyonu ve ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeye etkisi önemsizdir.
Lee ve Zhang (2022)	51 Düşük Gelirli Ülkeler (2001-2015)	GMM	Herfindahl, Theil, Gini İndeksi	İhracatta ürün çeşitliliğine dayalı büyüme desteklenmektedir.

3.3. Geçiş Ekonomiler Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Bu kısma geçiş ekonomilerinin dışa açılmalarına bağlı olarak bu ülkelerde ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme ilişkilerini ele alan çalışmaların son zamanlarda artmıştır. Geçiş ekonomiler üzerine literatürdeki ilk çalışma Besedes (2011) tarafından yayılmıştır.

Besedes (2011), 17 Orta ve Doğu Avrupa'daki geçiş ekonomileri için ihracat yapısındaki değişiklikleri incelemiştir. Özellikle homojen ürünler, referans fiyatlı ürünler ve çeşitlendirilmiş ürünler arasındaki farklar araştırılmış. Analizde 1996-2006 yıllarını kapsayan verileri ile açıklayıcı değişkenler olarak ekonomik risk, politik risk, ortak resmi dil, ortak etnik dil, mesafe, koloni özelliği, ürün sayısı ve ülke sayısı kullanılmıştır. Çalışmada incelenen tüm ülkelerde homojen ürün, referans fiyatlı ürün ve çeşitlendirilmiş ürün paylarının arttığı görülmektedir. Ayrıca büyük ekonomiler ihracat yaptıkları ülke sayısını artırırken, zengin ülkelerinse ihracatta ürün sayısını artırdığı bulgulanmıştır.

Balavac (2012), 1996-2010 yılları arasındaki verileri kullanarak 27 geçiş ekonomisi üzerinde ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini test etmiştir. Çalışmada kullanılan yatırım, ihracat, mesafe ve tarife değişkenleri yanında ihracatta çeşitlenmeye yönelik Theil indeksi kullanılmıştır. GMM analizi sonuçları, ihracat çeşitliliğinin hem yatırım hem de ihracat tarafından belirlendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, üretim kapasitesine yönelik sektörle (tarım, tarımsal sanayi, ormancılık, tekstil, kimyasallar, metaller, mühendislik, mineraller, madencilik vb.) yatırımların, geçiş

ekonomilerinde geniş marjda ihracat çeşitliliğinin artırdığını göstermiştir. Ancak ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde bir etki bulunmamıştır.

Gurgul ve Lach (2013), 1995-2011 döneme ait verileri ile Orta ve Doğu Avrupa’da bulunan geçiş ekonomileri üzerinde ihracat çeşitlendirmesinin rolünü incelemişlerdir. Çalışmada değişkenler üç farklı kategoride sınıflandırılmıştır. İlk kategorideki ekonomik büyümeyi etkileyen değişkenler sırasıyla GSYİH, sermaye, işgücü faktörü, eğitim, devlet harcamaları, enflasyon, DYY ve parasal göstergiler yer almaktadır. İkinci kategoride, ihracat çeşitlendirmesinin üç farklı boyutu incelenmiştir: pazar çeşitlendirme derecesini gösteren indeksi (Herfindahl-Hirschmann indeksi), yatay ihracat çeşitlendirmesini gösteren ihracat edilen ürün sayısı ve dikey ihracat çeşitlendirmesini gösteren toplam ihracat içinde imalat sanayi ihracatının payıdır. Son olarak üçüncü kategoride, 2008 mali krizinin etkilerini yakalayan kukla değişkenlerden oluşmaktadır. Analizde elde edilen sonuçlara göre, 2008 yılı mali krizden önce uzmanlaşmanın önemli bir büyüme faktörü olduğu kanıtlanmaktadır. Ancak krizin başlaması ardından, ihracat çeşitlendirmesinin 2008 yılı mali krizinin büyümeye olumsuz etkilerini azaltmada önemli rol oynadığı göstermiştir.

Domingues ve De Wald (2015), geçiş ekonomilerde Sovyetler Birliği'nin mirası ile ihracat çeşitliliği arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışmada 1989 ile 2010 yılları arası dönem için OLS yöntemi kullanılmıştır. Yazarlar, enerji üretim teknolojisi açığı, Theil indeksi, Herfindahl indeksi, nüfus, doğal kaynaklar, eğitim, yatırım, hukuk kuralı, petrol, Moskova'ya uzaklık ve denize yakınlık değişkenlere yer verilmiştir. Çalışmada, eski Sovyet Birliği ülkelerinden Moskova rejimine yakın olan ülkelerin daha düşük ihracatta ürün çeşitliliğine sahip oldukları bulunmuştur. Çalışmanın sonuçları, komünist rejimine benzer ekonomik ve politik kurumların, girişimcilerin yeni faaliyetler ve yeni ürünler ortaya koymaları için gerekli ortamın gelişmesini engellediği durumunda ülkelerin ürün çeşitlendirmesine engel teşkil ettiğini göstermektedir.

Öte yandan Balavac ve Pugh (2016) yaptığı çalışmada, GMM ile 1996-2010 yılları arasında 25 geçiş ekonomisi için ticarete açıklığın, ihracat çeşitlendirmesinin ve kurumların çıktı oynaklığının üzerinde etkisini araştırmıştır. Çalışmada ihracat çeşitliliği için HHI ve Theil indeksleri kullanılmış ve çıktı oynaklığı ile ihracat çeşitliliği arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu bulunulmuştur. Buna ek olarak, enflasyon dalgalanması ve çatışmanın, çıktı oynaklığını artıran, daha iyi siyasi kurumların ise geçiş ülkelerinde çıktı istikrarına katkı sağladığı ileri sürülmüştür.

Ağazade (2018) ise, 2006-2015 yılları arası verileri ile 19 geçiş ekonomisinde mal piyasası ve ihracat yoğunlaşma indeksini birlikte incelemiştir. Çalışmada yoğunlaşma indeksi yüksek olan Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya dışarıda bırakılarak 16 geçiş ekonomisi için de yapılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, ihracat yoğunlaşma indeksinin yüksek olduğu ülkelerde mal piyasası indeksinin düşük olduğu görülmüştür. Ayrıca korelasyon analiz sonuçları ise iki değişken arasında negatif yönlü düşük düzeyde ilişki olduğunu göstermiştir. Yazara göre, planlı ekonomiden serbest

piyasaya geçiş yapan ülkelerin ihracatta ürün çeşitliliği sağlanabilmesi için öncelikle piyasalarda rekabetin korunması ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun için yatırımcıların önündeki politik ve bürokratik engellerin kaldırılması ve yapısal dönüşüm reformlara başvurulması önerilmektedir.

Tablo 19’da geçiş ekonomiler üzerine ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, zet bir şekilde sunulmuştur

Tablo 19: Geçiş Ekonomiler ile İlgili alışmalar

Yazar ve Yayın Yılı	Kapsadığı Dönem	Yöntem ve Veri Seti	Değişkenler	Bulgular
Besedes (2011)	1996-2006	GMM	Ekonomik risk, politik risk, ortak resmi dil, ortak etnik dil, mesafe, koloni özelliği, ürün sayısı ve ülke sayısı	çalışmada incelenen tüm ülkelerde homojen ürünler, referans fiyatlı ürünler ve çeşitlendirilmiş ürünlerin paylarının arttığı görülmektedir. Ayrıca büyük ekonomiler ihracat yaptıkları ülke sayısını artırırken, zengin ülkelerin ise ihracatta ürün sayısını artırdığı bulgulanmıştır.
Balavac (2012)	1996-2010	GMM	Girişimcilik, ihracat maliyeti, mesafe ve tarife değişkenlerin yanında ihracat çeşitlenmeye yönelik ölçen Theil indeksi	Analiz sonuçları, ihracat çeşitliliğinin oranı hem girişimcilik hem de ihracat maliyeti tarafından belirlendiğini ortaya koymuştur.
Gurgul ve Lach (2013)	1995-2011	Panel Kao Eşbütünleşme, Sabit ve Rassal Model	GSYİH, sermaye, işgücü faktörü, eğitim, devlet harcamaları, enflasyon, DYY’lar, para, 2008 mali kriz, pazar çeşitlendirme, yatay ve dikey ihracat eşitlendirmesi.	Analizde elde edilen sonuçlara göre, 2008 yılı mali krizden önce uzmanlaşmanın önemli bir büyüme faktörü olduğu kanıtlanmıştır. Ancak krizin başlaması ardından, ihracat çeşitlendirmesinin 2008 yılı mali krizin büyümeye olumsuz etkilerini azaltmada önemli rol oynadığı göstermiştir.
Domingues ve De Wald (2015)	1989-2010	OLS	Enerji retim teknolojisi açığı, Theil, Herfindahl, nüfus, doğal kaynaklar, eğitim, yatırım, hukuk kuralı, petrol, Moskova’ya uzaklık ve denize yakınlığı	çalışmanın sonuçları, komünist rejimine benzer ekonomik ve politik kurumların, girişimcilerin yeni faaliyetler bulunmaları ve yeni ürünler ortaya koymaları için gerekli ortamın gelişmesini engellediği için, ülkelerin ürün çeşitlendirmesine engel teşkil ettiğini göstermiştir.
Balavac ve Pugh	1996-2010	GMM	HHI ve Theil indeksleri	Analizde ihracat çeşitliliğini hesaplayan Herfindahl-Hirschman (HHI) ve Theil indeksleri, çıktı oynaklığı ve ihracat çeşitliliği arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Tablo 19: (Devamı)

Yazar ve Yayın Yılı	Kapsadığı Dönem	Yöntem ve Veri Seti	Değişkenler	Bulgular
Ağazade (2018)	2006-2015	Korelasyon Analizi	Mal piyasası etkinlik indeksi ve ihracatta yoğunlaşma indeksi	Analizde iki değişkene ait serpilme diyagramı ve eğitim çizgisi, ihracat yoğunlaşma indeksinin yüksek olduğu ülkelerde mal piyasası indeksinin düşük olduğunu göstermektedir.
Ağazade (2020)	1995-2016	Sabit Etkiler Yöntemi, Driscoll ve Kraay Yaklaşımı	HHİ indeksi, GSYİH, kişi başına düşen reel GSYİH, yatırımlar, işgücü ve ihracat	İhracat çeşitlendirmesinin %1 artışının hem GSYİH büyüme oranında hem de kişi başına düşen reel GSYİH oranda yaklaşık %0,04'lük bir azalmaya neden olmuştur.

Son olarak Ağazade (2020), ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerine etkisini incelemek amacıyla, 1995-2016 yıllarına ait panel verileri kullanılarak 25 geçiş ekonomisi için araştırma yapmıştır. İhracatta ürün çeşitliliğini temsil eden HHİ indeksi kullanılmıştır. Açıklayıcı değişkenler olarak kullanıldığı yatırımlar, işgücü ve ihracata ilişkin büyüme modellerinde, ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Yani, ihracat çeşitlendirmesinin %1 artışının hem GSYİH büyüme oranında hem de kişi başına düşen reel GSYİH oranda yaklaşık %0,04'lük bir azalmaya neden olmaktadır. Bu sonuçlar örneklemde ele alınan ülkelerin ihracat yapısının ve çeşitlendirmenin ağırlıklı olarak katma değeri düşük, ilksel ürünler ve işlenmemiş ürünlere dayanıyor olmasından kaynaklanabileceği vurgulanmıştır. Öte yandan, çalışmada yatırımlar ve ihracatın büyümeyi desteklediği görülmüştür.

3.4. Literatür ile İlgili Genel Bir Değerlendirme

Dış ticaretin ve özellikle ihracatın “Büyümenin Motoru” olduğu görüşü ilk kez Nurkse (1952) tarafından dile getirilmiştir. İhracatın genişlemesi farklı kanallarıyla ekonomik büyümeye dolaylı veya dolaysız olarak etkilediği ve ülkelerin ekonomisinde önemli rol oynadığı, kalkınma literatüründe önemli tartışma konusudur. İDB görüşünü destekleyen literatür çalışmaları, yurtiçi üretim için gerekli sermaye ve ara mallar ithalatını mümkün kılan yabancı döviz sınırlamalarının kaldırılmasında ihracatın önemine işaret etmektedirler. Bu çerçevede İDB ile ilgili çalışmaların çoğu, ihracat artışının ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olduğunu ileri sürmektedirler.

İDB'nin olumlu etkileri yanında literatür çalışmaları, ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde birtakım sorunlara neden olacağını göstermektedir. Özellikle GOÜ'lerin ihracat gelirlerindeki istikrarsızlıkların sermaye verimliliği ve yerli tasarruf oranının azalmasına, yurtiçi yatırımlarının düşmesine, enflasyonun artmasına yol açacağı ifade edilmektedir.

Bu çerçevede İDB hipotezine dair ampirik çalışmaların sonuçlarında evrensel bir geçerlilikten bahsedemeyiz. Bazı çalışmalar İDB hipotezini desteklerken, bazı çalışmalar ise İDB hipotezini reddetmektedir. Özellikle ilksel mal ihracatçısı ülkelere yönelik çalışmalardan İDB hipotezi reddeden sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu nedenle araştırmacılar ve uzmanlar istikrarlı büyümeyi sağlamak için ihracatta ürün çeşitliliğinin artması gerektiği konusunda vurgu yapmaktadırlar. Yani ihracatta ürün çeşitliliğine dayalı büyümeyi destekleyen çalışmalarda, ihracatta ürün çeşitliliğinin ihracat gelirini artırması ve istikrarlılığın sağlanması, dışsalılıklara neden olması, öğrenme ve yayılma etkilerinden yararlanması gibi pozitif etkilerinden bahsetmektedirler. Son yıllarda İDB hipotezi yerine ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini test eden çalışma sayısında önemli bir artış söz konusudur. İhracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme oranı ilişkileri ele alan çalışmalarda da tam bir görüş birliği söz konusu değildir. Konu ile ilgili ampirik literatürde ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi lehinde ve aleyhin de sonuçlar vardır. Çalışmalarda elde edilen sonuçlardaki bu farklılıklar, ele alınan ülkelerin özellikleri, kullanılan değişken, yöntem ve zaman dönemi farklılıklarına bağlanabilir. Bu literatür içinde son zamanlarda geçiş ekonomilerini ele alan oldukça sığ bir literatürün de belirginleştiği görülür. Örneğin Gurgul ve Lach (2013) ihracat çeşitliliğinin 2008 mali krizin geçiş ekonomilerindeki olumsuz büyüme etkilerini azaltan bir unsur olarak değerlendirirken, Ağazade (2020) ihracat çeşitliliğinin geçiş ekonomilerinin ekonomik büyümesi için olumsuz etkilediğini bulgulamıştır. Bu çalışmanın amacı, geçiş ekonomileri için en son veri setini kullanarak ve en yeni yöntemler ile geçiş ekonomiler için ihracat çeşitliliği ve büyüme ilişkilerini incelemektir. Böylece bu çalışma, konu ile ilgili literatüre bir katkı vermeyi hedeflemektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. GEÇİŞ EKONOMİLERDE İHRACAT ÇEŞİTLİLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİLERİ: PANEL VERİ ANALİZLERİ

4.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Çalışmanın temel amacı, geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda, 26 geçiş ekonomileri kapsayacak şekilde panel veri analizlerine yer verilecektir. Çalışmada kullanılan geçiş ekonomiler gruplandırarak ampirik testler hem ülke bazında hem de ülke grupları için ayrı ayrı incelenecektir.

Bu çalışmada panel eşbütünleşme ve nedensellik analizleri tercih edilmiştir. Ancak çalışmada kontrol değişkenleri yer aldığı panel regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte panel regresyon analizinde çoklu doğrusal bağlantı açısından otokorelasyon gibi sorunlar tespit edilmiştir. Bu sorunları gidermek için bir takım müdahaleler yapılsa bile, sorunlar çözüme kavuşturulamamıştır. Bu nedenle çalışma iki değişkenler için panel eşbütünleşme ve nedensellik analizlerine yer verilerek zorunda kalınmıştır.

Çalışmada 26 geçiş ülkesi içeren analizleri yanında bu ülkeler, AB üye ülkeler ve diğer geçiş ülkeler olmak üzere iki alt gruba ayrılmıştır. Böylece geçiş sürecini hızlı ve başarıyla tamamlayarak AB'ye üye olan ülkeler ile büyük bir kısmı BDT üye olan diğer geçiş ülkeleri açısından ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arası ilişkilerde farklılık olup olmadığı tespit edilmiş olacaktır.

Çalışmada öncelikle birim kök yöntemini belirlemek için yatay kesit bağımlılıklarına bakılmıştır. Ardından eğitim katsayılarının homojenlik sınaması yapılmış ve sonrasında Westerlund panel eşbütünleşme analizi ile Pesaran Ortak İlişkili Etkiler (Common Correlated Effects- CCE) tahmini sınamaları gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) tarafından geliştirilmiş kısa dönemli Toda-Yamamoto nedensellik testleri ile değişkenler arası ilişkilerin yönü belirlemeyi çalışılmıştır.

Değişkenler arasında ilişkisini belirlemek için kullanıldığı güncel yöntemlerle birlikte geçiş ekonomilerinin hem gruplar hem de ülke bazında ayrı ayrı incelenmesi, bu çalışma literatüre yapılacağı katkı açısından önemli kılacaktır.

4.2. Veri Seti ve Değişkenler

Çalışmada kullanılan değişkenler için, verilerine tam olarak ulaşılabilen 26 geçiş ekonomisi seçilmiştir. Bu bağlamda geçiş ekonomilerinin alt gruplara göre sınıflandırılması aşağıdaki Tablo 20’de verilmiştir.

Tablo 20: Gruplara Göre Geçiş Ekonomiler

26 Geçiş Ekonomiler	Avrupa Birliğine Üye Geçiş Ekonomiler	Diğer Geçiş Ekonomiler
Bulgaristan	Bulgaristan	Arnavutluk
Çek Cumhuriyeti	Çek Cumhuriyeti	Bosna Hersek
Hırvatistan	Hırvatistan	Kuzey Makedonya
Macaristan	Macaristan	Azerbaycan
Polonya	Polonya	Belarus
Romanya	Romanya	Ermenistan
Slovakya	Slovakya	Gürcistan
Slovenya	Slovenya	Kazakistan
Arnavutluk	Estonya	Kırgız Cumhuriyeti
Bosna Hersek	Letonya	Moldova
Kuzey Makedonya	Litvanya	Özbekistan
Estonya		Rusya Federasyonu
Letonya		Tacikistan
Litvanya		Türkmenistan
Azerbaycan		Ukrayna
Belarus		
Ermenistan		
Gürcistan		
Kazakistan		
Kırgızistan		
Moldova		
Özbekistan		
Rusya Federasyonu		
Tacikistan		
Türkmenistan		
Ukrayna		

Çalışmada, 1995-2020 dönemini kapsayan 26 geçiş ekonomisine ait yıllık büyüme oranları ve ihracat çeşitliliği indeksi verilerinden yararlanılmıştır. Değişkenlere ait veriler, Dünya Bankası “World Development Indicators” ve Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı’nın (United Nations Conference On Trade and Development - UNCTAD) resmî web sitelerinden elde edilmiştir. İhracat çeşitliliği indeksinin hesaplanması aşağıdaki denklemde gösterildiği gibidir:

$$S_j = \frac{\sum_i |h_{ij}| - |h_i|}{2} \quad (32)$$

Burada S_j , çeşitlilik indeksini, h_{ij} , j ülkesinin toplam ihracatı içinde i malının payını ve h_i ise dünya ihracatı içinde i malının payını temsil etmektedir. Bu indeks, ihracat yapılarında nispeten daha fazla çeşitlenmeye sahip ülkeler arasında ayırım yapmaya imkân verir. Çeşitlilik indeksi 0 ile 1 arasında değerler alır. Değer 1'e yaklaştıkça yoğunlaşmanın, 0'a yaklaştıkça çeşitlenmenin arttığını gösterir (Al-Marhubi, 2000:560).

Panel veri analizleri için Eviews 12 ve Stata 15 paket programları kullanılmıştır.

4.3. Ampirik Bulgular

Çalışmada ilk olarak, ihracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme değişkenleri için yatay kesit bağımlılık, birim kök ve homojenlik sınamaları gerçekleştirilmiştir. Bu sınamalar geçiş ülkelerinin tamamı yanında AB'ye üye olan geçiş ülkeler ve olmayan geçiş ekonomileri için ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Daha sonra panel eşbütünleşme ve nedensellik analizlerine yer verilmiştir.

Panel veri analizlerinde dikkate alınması gereken önemli konulardan birisi, birim kök testinin seçiminde panel kapsamı ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığın bulunup bulunmamasıdır. Eğer kullanılan serilerde yatay kesit bağımlılık var ise bu serilere durağanlık sınamalarının yapılması için ikinci nesil testlerin uygulanması gerekmektedir. İkincisi, panel kapsamındaki değişkenlerin eğim katsayılarının heterojen olup olmamasıdır. Çünkü homojen veya heterojen durumlarına göre Westerlund eşbütünleşme sonuçlarında test istatistikleri ve yorumları farklılaşabilmektedir. Dolayısıyla çalışmanın takip eden kısımlarında yatay kesit bağımlılığı ve Delta testlerine yer verilecektir.

4.3.1. Yatay Kesit Bağımlılık Sınama Sonuçları

Panel veri analizlerinde yatay kesitler arasındaki bağımlılık durumunun test edilmesi sonuçların tutarlı ve yansız olması bakımından önemlidir. Ayrıca değişkenler için hangi birim kök testin kullanılacağına belirlenmesi açısından önemlidir.

Değişkenlere ait serilerde yatay kesit bağımlılığının tespiti için çalışmada (i) Berusch-Pagan (1980) LM testi ile (ii) Pesaran (2004) CD_{LM} testleri kullanılmıştır.

Berusch-Pagan (1980) LM test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$LM_{BP} = T \sum_{n=1}^{n-1} \sum_{j=i+1}^n \tilde{p}_{ij}^2 \quad (33)$$

Diğer taraftan Pesaran (2004) CD_{LM} testi ise Eşitlik 3'te verilen formül yardımıyla hesaplanmaktadır:

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T p_{ij}^2 - 1) \sim N(0,1) \right) \quad (34)$$

Eşitlik (2) ve (3)'te N gözlem sayısını, p kalıntı korelasyon katsayısını, T ise zaman serisi gözlemlerinin sayısını göstermektedir.

Eşitlik (3)'te CD_{LM} test istatistiği, asimptotik olarak standart normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir (Pesaran, 2004). Berusch-Pagan (1980) LM ve Pesaran (2004) CD_{LM} testleri, aşağıdaki gibi ifade edilen sıfır (H_0) ve alternatif (H_1) hipotezleri üzerine inşa edilir:

H_0 : Yatay kesit bağımlılık (CD) yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılık (CD) vardır.

Eşitlik (2) ve (3)'ten elde edilen test istatistiklerinin olasılık değeri, %10'dan küçük ise H_0 hipotezi reddedilmekte ve değişkenlere ait serilerde yatay kesit bağımlılığının varlığı kabul edilmektedir.

Tablo 21: Ülke Gruplarına Göre Yatay Kesit Bağımlılık Sınama Sonuçları

Değişkenler		GDP		DIV	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Toplam 26 GE	Breusch-Pagan LM	1719.139	0.000	1312.620	0.000
	Pesaran CD	32.45488	0.000	2.712773	0.000
AB Üye GE	Breusch-Pagan LM	545.5523	0.000	443.8164	0.000
	Pesaran CD	22.28114	0.000	5.080102	0.000
Diğer GE	Breusch-Pagan LM	511.7720	0.000	274.0792	0.000
	Pesaran CD	16.18677	0.000	4.035815	0.000

Tablo 21'de sunulan yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına göre toplam 26 geçiş ekonomiler, AB üye geçiş ekonomiler ve diğer geçiş ekonomilerinde H_0 hipotezi reddedilmektedir. İhracat çeşitlenmesi ve GSYİH'nin büyüme değişkenlerinin dikkate alındığı tüm paneller için yatay kesit bağımlılığının var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla çalışmada ikinci nesil Pesaran panel birim kök testi kullanılacaktır.

4.3.2. Birim Kök Test Sınama Sonuçları

Pesaran panel birim kök sınavasında Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) regresyonun gecikmeli yatay kesit ortalamaları dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla gecikmeli yatay kesit ortalamalarına dayalı basit CADF regresyonu aşağıdaki gibi bir eşitlik ile ifade edilmektedir:

$$\Delta Y_{it} = a_i + p_{it-1}^* + d_0 \bar{Y}_{t-1} + d_1 \Delta \bar{Y}_t + \varepsilon_{it} \quad (35)$$

Eşitlik (4)'teki $\bar{Y}_t$, bütün N gözlemlerinin t zamanına göre ortalamasını ifade etmektedir.

Eşitlik (5)'teki CADF regresyonu tahmin edildikten sonra, CIPS istatistiğine ulaşmak için eşitlikteki gecikmeli değişkenlerin t istatistiklerinin ortalamaları (CADF_i), Eşitlik 5'teki formül ile hesaplanır:

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (36)$$

Öte yandan CIPS istatistiğinin birleşik asimptotik limitinin standart olmadığı kabul edilir (Tatoğlu, 2013: 224'ten aktaran: Değer ve Doğanay, 2017: 135).

Tablo 22: Ülke Gruplarına Göre Pesaran Birim Kök Sınama Sonuçları

Değişkenler		Seviyesinde		Birinci Farkında	
		CIPS-istatistik	P-değeri	CIPS-istatistik	P-değeri
Toplam 26 GE	GDP	-2.52436	> = 0.10	-2.75278	< 0.05
	DIV	-2.49298	> = 0.10	-4.62161	< 0.01
AB Üye GE	GDP	-1.36885	> = 0.10	-2.89184	< 0.05
	DIV	-2.27291	> = 0.10	-4.19475	< 0.01
Diğer GE	GDP	-2.33089	> = 0.10	-3.96646	< 0.01
	DIV	-1.69196	> = 0.10	-2.77840	< 0.05

Not: Gecikme uzunlukları Akaike bilgi kriterine (AIC) göre belirlenmiştir.

Panel istatistiği (CIPS) kritik değerleri sabitli ve trendli modelde:

Toplam 26 GE için -2,85 (%1), -2,69 (%5), -2,60 (%10).

AB üye GE için -3,10 (%1), -2,85 (%5), -2,72 (%10).

Diğer GE için -2,99 (%1), -2,77 (%5), -2,67 (%10).

Tablo 22'deki birim kök durağanlık sınama sonuçlarına göre toplam 26 geçiş ekonomiler, AB üye geçiş ekonomiler ve diğer geçiş ekonomiler değişkenlerin kendi seviyesinde olasılık değerleri %10'dan büyük olduğu için durağan olmadıkları ve birim kök içerdikleri görülmektedir. Ancak birinci farklarında olasılık değerlerinin %10'un altında çıkmasıyla durağan oldukları anlaşılmaktadır. Çalışmanın ilerleyen kısmında, tüm geçiş ülke grupları için büyüme farkında durağan hâle gelen değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme analizi kullanılabilir.

4.3.3. Homojenlik Sınaması Sonuçları

Eğim katsayılarının homojenlik sınamaları Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen ve aşağıdaki gibi hesaplanan delta testi yardımı ile yapılmıştır.

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\hat{\Sigma} - K}{\sqrt{2k}} \quad (37)$$

Aşağıda yer alan denklem ise düzeltilmiş delta test istatistiğini vermektedir:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\tilde{S}-E(\tilde{Z}_{it})}{\sqrt{var}(\tilde{Z}_{it})} \quad (38)$$

Eşitlik (6) ve (7)'de yer alan N, gözlem sayısını, $\tilde{S}$, Swamy test istatistiğini, k, açıklayıcı değişken sayısını, var (T,k), varyansı ifade etmektedir

Delta testi için hipotezler ise şu şekilde oluşturulmaktadır:

H_0 : Eğim katsayısı homojendir.

H_1 : Eğim katsayısı homojen değildir.

Eşitlik (6) ve (7)'den elde edilen test istatistiklerinin olasılık değeri, %10'dan küçük ise H_0 hipotezi reddedilmekte ve eğim katsayılarının heterojen olduğu kabul edilmektedir.

Yukarıda verilen denklemler kullanılarak hesaplanan homojenlik sınama sonuçları, ülke gruplarına göre ayrı ayrı aşağıdaki Tablo 23'te yer almaktadır.

Tablo 23: Ülke Gruplarına Göre Homojenlik Sınaması Sonuçları

Değişkenler	GDP ve DIV					
	Toplam 26 GE		AB Üye GE		Diğer GE	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Delta Tilde	4.693	0.000	-1.070	0.858	0.008	0.497
Delta Tilde adj.	4.978	0.000	-1.135	0.872	0.009	0.496

Homojenlik test sonuçların göre değişkenlerin eğim katsayıları toplam 26 GE için heterojen iken, AB üye geçiş ekonomiler ve diğer geçiş ekonomiler için eğim katsayılarının homojen olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Westerlund eşbütünleşme testi sonuçlarında dikkate alınacak istatistik değerleri bunu farklı geçiş ekonomisi grupları için farklılık gösterecektir.

4.3.4. Westerlund Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Birinci farkında durağan olan değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin olup olmadığı eşbütünleşme testleri ile belirlenir. Toplam 26 GE, AB üye GE ve diğer GE ülkelerini dikkate alan bu araştırmada, GSYİH büyüme oranı ile ihracatta ürün çeşitliliği arasındaki uzun dönemli ilişkiler Westerlund eşbütünleşme testi ile belirlenmeye çalışılmış ve test sonuçları aşağıdaki takip eden tablolarda gösterilmiştir (Tablo 22, 23, 24).

Panel verilere uygulanan ve nispeten yeni bir yöntem olan Persyn ve Westerlund (2008) eşbütünleşme testi, değişkenler arası uzun dönemli ilişkilerin varlığını sınamak için aşağıdaki gibi tanımlanan bir regresyon denklemini kullanır:

$$\Delta Y_{it} = \delta'_i d_t + \mu'_i \Delta X_{it} + \gamma_i Y_{it-1} + \varphi_i X_{it-1} + e_{it} \quad (39)$$

Denklemden yer alan d_t , sabit ve trendi gösteren vektör, μ'_i uzun dönem, γ_i ve φ_i kısa dönem parametreleridir. Y ve X ise sırasıyla bağımlı ve açıklıklı değişkendir. Westerlund eşbütünleşme testi için sıfır ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibi oluşturulur:

$$H_0: p_i = 0 \text{ (tüm } i\text{'ler için)}$$

$$H_1: p_i < 0 \text{ (tüm } i\text{'ler için)}$$

Daha sonra bu hipotezleri test etmek için P_a ve P_t istatistikleri, Eşitlik (9) ve (10)'un hesaplanması ile bulunur:

$$P_a \text{ istatistiği} \quad P_a = \left(\sum_{i=1}^N L_{i11} \right)^{-1} \sum_{i=1}^N L_{i12} \quad (40)$$

$$P_t \text{ istatistiği} \quad P_t = \hat{\sigma}^{-1} \left(\sum_{i=1}^N L_{i11} \right)^{-1/2} \sum_{i=1}^N L_{i12} \quad (41)$$

Diğer taraftan Westerlund eşbütünleşme testi için grup ortalama istatistikleri olan G_a ve G_t 'nin hesaplanmasında, her bir yatay kesit birim için tahmin edilen p_i 'ler ve p_i 'lerin t oranlarının ağırlıklı ortalaması dikkate alınmaktadır.

$$G_a \text{ istatistiği} \quad G_a = \sum_{i=1}^N L_{i11}^2 L_{i12} \quad (42)$$

$$G_t \text{ istatistiği} \quad G_t = \sum_{i=1}^N \bar{\sigma}_i L_{i11}^{-1/2} L_{i12} \quad (43)$$

Grup ortalama istatistikleri için sıfır ve alternatif hipotezleri ise aşağıdaki gibi belirlenir:

$$H_0: \gamma_i = 0 \text{ (tüm } i\text{'ler için)}$$

$$H_1: \gamma_i < 0 \text{ (tüm } i\text{'ler için)}$$

Tahmin sonuçlarına göre H_0 hipotezi reddedilirse, panelin tümünde değişkenler arasında eşbütünleşik ilişkinin olduğu yani değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği yorumu yapılır. Eğer H_0 hipotezi kabul edilirse bu durumda değişkenlerin eşbütünleşik olmadığı dolayısıyla değişkenler arası uzun dönem bir ilişkinin bulunmadığı ifade edilir.

Eşbütünleşme test sonuçları değerlendirilirken homojenlik ve heterojenlik durumuna göre iki farklı yorum yapılır. Eğer panelde homojenlik varsayımı söz konusu ise bütün yatay kesit birimlerine ait P_t ve P_a panel test istatistikleri ile eşbütünleşme ilişkisi hakkında değerlendirme yapılmaktadır. Heterojenlik varsayımı altında ise G_t ve G_a grup test istatistikleri ile sonuçlar değerlendirilmektedir (Aytun ve Akın, 2014'ten aktaran: Değer ve Doğanay, 2017: 137).

Tablo 24: Toplam 26 Geçiş Ekonomiler İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler: GDP ve DIV				
Test İst.	Değer	Olasılık	Z Değeri	Dirençli Olasılık Değerleri
Gt	-3.700	0.000	-10.938	0.000
Ga	-18.875	0.000	-10.984	0.010
Pt	-48.939	0.000	-40.888	0.000
Pa	-52.633	0.000	-53.650	0.000

Not: Bootstrap değerleri 100 örneklem ile elde edilmiştir.

Toplam 26 GE için homojenlik test sonuçlarına göre serilerin heterojen olduğu daha önce belirlenmiştir (Tablo 23). Bu nedenle tüm geçiş ülkeleri kapsayan bu panelde Gt ve Ga istatistik değerleri dikkate alınacaktır. Toplam 26 geçiş ekonomiler için hem Gt hem de Ga test istatistiğinin olasılık değeri %10'dan küçük olması nedeniyle ihracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme oranında istatistiki açıdan anlamlı ve eşbütünleşik bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan, bu tahminler yatay kesit bağımlılığını dikkate almadığı için sonuçlar tutarlı olmayabilir. Dolayısıyla Westerlund eşbütünleşme testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate alınarak da tahmin edilebilmektedir. Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan sonuçların değerlendirilmesinde dirençli olasılık değerlerine göre yorumların yapılması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığın dikkate alan Gt ve Ga istatistiklerinin dirençli olasılık değerleri de %10'dan küçük olduğu için değişkenler arasında istatistiki açıdan anlamlı eşbütünleşik bir ilişki söz konusudur.

Elde edilen sonuçlara göre, toplam 26 geçiş ekonomiler için GSYİH büyüme oranı ile ihracatta ürün çeşitliliği arasında uzun dönemli ve tutarlı bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 25: Avrupa Birliğine Üye Geçiş Ekonomiler İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler: GDP ve DIV				
Test İst.	Değer	Olasılık	Z Değeri	Dirençli Olasılık Değerleri
Gt	-3.455	0.000	-6.200	0.040
Ga	-16.486	0.000	-5.682	0.090
Pt	-13.957	0.000	-8.950	0.090
Pa	-20.501	0.000	-11.670	0.020

Not: Bootstrap değerleri 100 örneklem ile elde edilmiştir.

AB üye GE'ler için homojenlik test sonuçlarına göre serilerin homojen olduğu daha önce belirlenmiştir (Tablo 23). Dolayısıyla yatay kesit bağımlılık dikkate almayan eşbütünleşme sonuçları yorumlanırken Pt ve Pa test istatistiğine göre değerlendirmek gerekmektedir. Pt ve Pa istatistiklerinin olasılık değerleri %10 küçük çıkmıştır. Bu durum ise iki değişken arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan, yatay kesit bağımlılık dikkate alan eşbütünleşme sonuçları değerlendirildiğinde Pt ve Pa test istatistiklerinin dirençli olasılık değerleri de %10'dan küçük çıkmıştır. Bu nedenle değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur. Tablo 25'teki verileri genel olarak değerlendirdiğimizde, yatay kesiti dikkate alan ve dikkate almayan Pt ve Pa istatistik değerleri, AB üye GE'ler için GSYİH büyüme oranı ve ihracatta ürün çeşitliliği arasında uzun dönemli bir ilişkisinin varlığına işaret etmektedir.

Tablo 26: Diğer Geçiş Ekonomiler İçin Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler: GDP ve DIV				
Test İst.	Değer	Olasılık	Z Değeri	Dirençli Olasılık Değerleri
Gt	-3.880	0.000	-9.091	0.000
Ga	-20.627	0.000	-9.595	0.000
Pt	-35.466	0.000	-29.373	0.000
Pa	-52.826	0.000	-40.913	0.000

Not: Bootstrap değerleri 100 örneklem ile elde edilmiştir.

Homojenlik test sonuçlarına göre diğer GE'ler için eğim katsayıları homojen olduğu görünmektedir (Tablo 23). Dolayısıyla eşbütünleşme test sonucu için Pt ve Pa'ya istatistik değerleri dikkate alınacaktır. Yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan eşbütünleşme test sonuçları Pt ve Pa istatistiğinin olasılık değerleri anlamlı ve dolayısıyla eşbütünleşme ilişkisi olduğunu gösterirken yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Pa ve Pt testlerinin dirençli olasılık değerleri de aynı sonuçları göstermektedir. AB'ye üye geçiş ülkeleri için elde edilen sonuçları ile karşılaştırıldığında diğer geçiş grubu için eşbütünleşme ilişkisinin çok daha güçlü olduğu dirençli olasılık değerlerinden anlaşılmaktadır.

Genel olarak Westerlund eşbütünleşme sonuçlarına göre, tüm geçiş ekonomilerin grupları için ihracat çeşitliliği indeksi ile ekonomik büyüme değişkenleri uzun dönemde birlikte hareket etme eğilimindedir. Dolayısıyla, uzun dönem ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyümesi arasında anlamlı bir ilişkilerin varlığı teorik beklentileri ile örtüşmektedir. Diğer bir değişle, ihracat çeşitliliğinin istikrarlı bir gelir sağlanmasının yanı sıra öğrenme ve yayılım vasıtasıyla diğer endüstrilerin gelişmesinde katkıda bulunarak uzun dönemde ekonomik büyümeyi artırabilmektedir.

4.3.5. Pesaran Ortak İlişkili Etkiler (CCE) Analizi Sonuçları

Dünya ekonomilerinin küreselleşmesi ile birlikte ülkeler arasındaki bağımlılık giderek artmaktadır. Böylece bir ülkede meydana gelen bir şok diğer ülkeleri de etkilemektedir. Dolayısıyla bu durum ülkeler arası yatay kesit bağımlılığını artırmaktadır. Pesaran (2006), yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Pesaran CCE tahmincilerini geliştirmiştir. Bu model, panel veri analizinde çeşitli yöntemlerle yatay kesit birimleri için tahmin edilen regresyon katsayılarının her bir yatay kesit birimi için tek tek elde edilmesini sağlamaktadır (Erataş ve Nur, 2013: 222).

CCE yönteminde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve açıklayıcı değişkenlerin uzun dönem regresyon katsayılarını gösteren iki farklı tahmini bulunmaktadır. Birincisi Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (CCEMG) tahmincisi, diğeri ise Ortak İlişkili Etkiler Havuzlanmış (Common Correlated Effects - CCEP) tahmincisidir. CCEMG yaklaşımında açıklayıcı değişkenlere ait uzun dönem parametreler her bir yatay kesit için bulunan katsayıların aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. CCEMG ve CCEP yaklaşımında panel eşbütünleşme katsayısı sırasıyla aşağıdaki gibi elde edilmektedir (Pesaran ve Yamagata, 2008; Erataş ve Nur, 2013).

$$\hat{\beta}_{CCEM} = N^{-1} \sum_{i=1}^N \hat{\beta}_{CCE.i} \quad (44)$$

Yukardaki denklemde yer alan $\hat{\beta}_{CCEM} = (\hat{\beta}_{CCEM} = (X_i' \bar{M}_w X_i)^{-1} X_i' \bar{M}_w y_i)$ her bir yatay kesit birimi için CCE tahminidir.

$$\hat{\beta}_{CCEP} = (\sum_{i=1}^N w_i X_i' \bar{M}_w X_i)^{-1} \sum_{i=1}^N w_i X_i' \bar{M}_w y_i \quad (45)$$

Geçiş ülke gruplarının eşbütünleşme katsayılarını tahmin etmek için CCE eşbütünleşme testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 27’te verilmiştir.

Tablo 27 incelendiğinde, tüm geçiş ülke gruplarında GSYİH büyüme oranı üzerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin uzun dönemde negatif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu etki istatistiki açıdan anlamlı değildir. Katsayıların negatif çıkması, ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği anlamına gelmektedir. Çünkü ihracatta ürün çeşitliliği indeksinin değerindeki bir artış yoğunlaşmaya; azalış ise çeşitlenmeye işaret eder. Dolayısıyla ihracatta ürün çeşitliliği indeksindeki azalışlar yani ihracatta ürün çeşitliliğinin artması ekonomik büyümeyi artırmaktadır.

Tablo 27: Ülke Gruplarına Göre Pesaran CCE Tahmin Sonuçları

Değişkenler: GDP = f(DIV)		
Ülke Sonuçları	Katsayı	P-değeri
Toplam 26 GE	-9.006312	0.140
AB Üye GE	-18.15248**	0.012
Diğer GE	-18.56466	0.123

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Aynı şekilde AB'ye üye olan geçiş ekonomilerinde ekonomik büyümesi üzerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin istatistiki açıdan anlamlı ve negatif bir etkisi vardır ve bu sonuç teorik beklentilerle uyumludur. Başka bir deyişle ihracatta ürün çeşitlilik seviyesi arttığında, ekonomik büyüme artmaktadır.

Bununla birlikte diğer geçiş ülke gruplarına baktığımızda, uzun dönemde ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı olması etkileri söz konusudur. Yeni bu etki negatif yani ihracat çeşitliliği uzun dönemde büyümeyi artıran niteliktedir.

CCE yönteminin bir avantajı, her bir ülke için uzun dönem regresyon katsayılarının hesaplanabilmesidir. Yani geçiş ekonomisi olarak belirlenen her bir ülke için bireysel yorumlar yapılabilmektedir. Geçiş ekonomilerinin ülke bazında hesaplanmış uzun dönemli regresyon katsayıları aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 28: Toplam 26 Geçiş Ekonomiler İçin Pesaran CCE Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler: GDP = f(DIV)		
Ülke Sonuçları	Katsayı	P-değeri
Bulgaristan	-69.36124***	0.096
Çek Cumhuriyeti	-22.69696	0.375
Hırvatistan	20.37876	0.141
Macaristan	7.35513	0.800
Polonya	21.23302	0.126
Romanya	-24.57011***	0.085
Slovakya	-17.04808	0.368
Slovenya	-49.56855**	0.023
Arnavutluk	-2.88237	0.953
Bosna Hersek	-315.5867**	0.017
Kuzey Makedonya	29.60342	0.144
Estonya	37.58963	0.149
Letonya	-1.836507	0.886
Litvanya	-29.91533	0.203
Azerbaycan	-9.074916	0.844
Belarus	-29.84633***	0.073

Tablo 28: (Devamı)

Değişkenler: GDP = f(DIV)		
Ülke Sonuçları	Katsayı	P-değeri
Ermenistan	-2.444252	0.840
Gürcistan	-14.596	0.276
Kazakistan	-3.870954	0.810
Kırgızistan	9.358983	0.703
Moldova	-14.52369	0.673
Özbekistan	-37.11865***	0.077
Rusya	-75.74205**	0.015
Tacikistan	166.8373*	0.000
Türkmenistan	22.44663	0.646
Ukrayna	9.440272	0.729

Not: 1. *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 28’de toplam 26 GE’ler için CCE tahmin sonuçları gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, Bulgaristan, Romanya, Slovenya, Bosna Hersek, Belarus, Özbekistan ve Rusya’da uzun dönemde ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı etkileri söz konusudur. Diğer taraftan Tacikistan ülkesi için istatistiksel olarak anlamlı çıkan sonuç, teorik beklentilerle çelişen bir durumu yansıtmaktadır.

Öte yandan Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Arnavutluk, Letonya, Litvanya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Moldova için tahmin katsayıları negatif ve fakat istatistiki açıdan anlamsız çıktığı gözlemlenmiştir. Hırvatistan, Macaristan, Polonya, Kuzey Makedonya, Estonya, Kırgızistan, Türkmenistan ve Ukrayna’da ise katsayılar pozitif, ancak istatistiklerin olasılık değeri anlamsız çıkmıştır.

Tablo 29, CCE eşbütünleşme tahminci sonuçlarını AB’ye üye geçiş ekonomileri için ülke bazında göstermektedir. Elde edilen bulgulara göre, AB’ye üye geçiş ekonomilerinden sadece Slovakya ve Slovenya’da ekonomik büyüme ile ihracatta ürün çeşitliliği arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu gözlemlenmektedir. Daha önce açıklandığı gibi, ihracat çeşitlilik indeksinin katsayısı negatif çıkması değişkenin tanımlaması ile ilgilidir. Yani çeşitlilik indeksi için azalan değerler, ürün çeşitliliğinde artış anlamına geldiğinden, ihracat çeşitliliği ile GSYİH arasında negatif katsayılar, olumlu etkileşim olarak yorumlanması gerekmektedir. Buna göre Slovakya ve Slovenya’da uzun dönemde ihracatta ürün çeşitliliği ekonomik büyümeye önemli oranında artış sağladığını ortaya koymaktadır.

Tablo 29: Avrupa Birliğine Üye Geçiş Ekonomiler İçin Pesaran CCE Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler: GDP = f(DIV)		
Ülke Sonuçları	Katsayı	P-değeri
Bulgaristan	3.274955	0.949
Çek Cumhuriyeti	-29.12448	0.197
Hırvatistan	4.445942	0.776
Macaristan	-20.13936	0.373
Polonya	13.37758	0.476
Romanya	-23.11557	0.338
Slovakya	-32.85847**	0.020
Slovenya	-43.49792*	0.009
Estonya	9.636925	0.748
Letonya	-40.5603	0.213
Litvanya	-36.46233	0.135

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Diğer yandan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Romanya, Letonya ve Litvanya’da ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamsız etkileri söz konusu iken teoriyi ters bir şekilde Bulgaristan, Hırvatistan, Polonya ve Estonya’da pozitif ve istatistiksel olarak anlamsız etkiler mevcuttur.

Tablo 30’da ise CCE eşbütünleşme tahminci sonuçları diğer geçiş ekonomiler için gösterilmiştir. Tablo sonuçlarına göre Azerbaycan, Belarus ve Ermenistan’da ekonomik büyüme üzerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin negatif ve istatistiki açıdan anlamlı etkileri söz konusudur. Bu sonuç, uzun dönemde ihracat çeşitliliğinin bu ülkelerin ekonomik büyümesine olumlu yönde etki yaptığını göstermektedir.

Tablo 30: Diğer Geçiş Ekonomiler İçin Pesaran CCE Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler: GDP = f(DIV)		
Ülke Sonuçları	Katsayı	P-değeri
Arnavutluk	43.00992	0.289
Bosna Hersek	-52.73502	0.686
Kuzey Makedonya	44.56936**	0.046
Azerbaycan	-93.5426***	0.062
Belarus	-22.89016***	0.099
Ermenistan	-54.58541***	0.065
Gürcistan	-18.27144	0.284
Kazakistan	-14.04351	0.287
Kırgızistan	-5.966175	0.778
Moldova	-36.84877	0.103
Özbekistan	-12.43148	0.647

Tablo 30: (Devamı)

Değişkenler: GDP = f(DIV)		
Ülke Sonuçları	Katsayı	P-değeri
Rusya	-21.64239	0.411
Tacikistan	106.811**	0.016
Türkmenistan	30.06962	0.533
Ukrayna	-37.66623	0.219

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Diğer taraftan Kuzey Makedonya ve Tacikistan'ın ekonomik büyümesi üzerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkileri doğurduğu görülmektedir. Katsayıların pozitif çıkması, ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyümeye olumsuz yönde etki yaptığı anlamına gelirken teorik beklentilerle çelişen bir durum olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir ifade ile bu ülkelerde ekonomik büyüme için ihracatta ürün yoğunlaşmasının artması gerekmektedir.

4.3.6. Nedensellik Analiz Sonuçları

Bu çalışmada, ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemli ilişkilerin yönünü tespit etmek için Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) tarafından önerilen Emirmahmutoğlu ve Köse Panel nedensellik testi uygulanmıştır. Bu test, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto (1995) yaklaşımı üzerine kuran ve hem ülke panelin tamamı hem de ülke bazında bireysel sonuçlara ulaşmaya olanak sağlamaktadır. Bu panel nedensellik testinin diğer nedensellik testlerinden farklı olarak VAR sistemindeki serilerin durağan olması veya aynı derecede durağan olmasını gerektirmez. Yani değişkenlerin bir kısmı seviyede diğer kısmı farkta durağan olabilir. Ayrıca bu test eşbütünleşik ve eşbütünleşik olmayan serilerden oluşan panellere de uygulanabilir. Son olarak bu test, yatay kesit bağımlılık durumuna bakılmadan nedensellik ilişkisini sınamaya da imkân vermektedir. Bahse konu test aşağıdaki eşitliklerin tahmini ile gerçekleştirilmektedir:

$$z_{i,t} = \delta_i^z + \sum_{r=1}^{k_i+dmax_i} D_{11,ir} x_{i,t-r} + \sum_{r=1}^{k_i+dmax_i} D_{12,ir} z_{i,t-r} + \varepsilon_{i,t}^z \quad (46)$$

$$x_{i,t} = \delta_i^x + \sum_{r=1}^{k_i+dmax_i} D_{21,ir} x_{i,t-r} + \sum_{r=1}^{k_i+dmax_i} D_{22,ir} z_{i,t-r} + \varepsilon_{i,t}^x \quad (47)$$

Burada, i , bireysel birim kesitleri, t , zaman periyodunu, k_i , gecikme uzunluğunu, $dmax_i$ değişkenlerin maksimum bütünleşme sırasını temsil etmektedir. Bu çalışma için z_i , t , $i=1,2, \dots, N$ GSYİH büyüme oranı; diğer yandan x_i , t , $i = 1,2, \dots, N$, ihracatta ürün çeşitliliği değişkenini ifade eder. Panel için nedensellik hipotezi, aşağıdaki şekilde tanımlanan Fisher istatistiği kullanılarak test edilir:

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^N \ln(\pi_i) \quad (48)$$

Burada π_i , bireysel olarak değiştirilmiş Wald istatistiğine karşılık gelen olasılıktır. Fisher istatistiği, 2N serbestlik derecesine sahip ve asimptotik bir ki-kare dağılımına sahiptir. Panel istatistikleri için olasılık değerleri, ön yükleme dağılımlarından türetilir.

Tablo 31: Toplam 26 Geçiş Ekonomiler İçin Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	DIV'den GDP'ye		GDP'den DIV'e	
	Wald İstatistiği	P-değeri	Wald İstatistiği	P-değeri
Bulgaristan	9.663	0.140	13.981**	0.030
Çek Cumhuriyeti	5.058***	0.080	1.213	0.545
Hırvatistan	5.083***	0.079	1.335	0.513
Macaristan	14.930**	0.021	2.195	0.901
Polonya	2.166	0.339	0.115	0.944
Romanya	0.656	0.957	14.556*	0.006
Slovak cumhuriyeti	1.017	0.313	0.021	0.884
Slovenya	0.030	0.863	0.847	0.357
Arnavutluk	2.182	0.336	1.694	0.429
Bosna Hersek	3.004	0.223	4.931***	0.085
Kuzey Makedonya	3.820	0.701	10.090	0.121
Estonya	0.063	0.802	1.367	0.242
Letonya	0.017	0.896	0.979	0.322
Litvanya	15.922**	0.014	16.946*	0.009
Azerbaycan	4.366	0.627	3.351	0.764
Belarus	4.119	0.661	8.456	0.206
Ermenistan	8.453*	0.004	0.107	0.744
Gürcistan	16.068*	0.001	6.398***	0.094
Kazakistan	1.762	0.414	3.316	0.191
Kırgızistan	5.059	0.536	7.878	0.247
Moldova	11.732***	0.068	4.811	0.568
Özbekistan	3.616	0.728	3.690	0.719
Rusya Federasyonu	0.071	0.789	0.120	0.729
Tacikistan	0.175	0.675	0.783	0.376
Türkmenistan	1.726	0.422	1.169	0.557
Ukrayna	4.807***	0.090	1.381	0.501
Panel Fisher	85.183**		69.856*	
Asymptotic p-değeri	0.003		0.050	
Bootstrap p-değeri	0.020		0.010	

Not1: Fisher istatistiği panelin tamamı için sonuç ortaya koymaktadır.

Not2: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 31'de toplam 26 GE için panel nedensellik testi sonuçları gösterilmiştir. Tablo 31'deki sonuçlara göre toplam 26 geçiş ekonomide ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki iki yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur. Dolayısıyla ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye ve

ekonomik büyümeden ihracat çeşitliliğine doğru bir nedensellik ilişkisi vardır. Diğer bir değişle, çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Elde edilen bulgular ülke özelinde değerlendirildiğinde, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Macaristan, Moldova, Ukrayna'da ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Diğer taraftan Romanya ve Bosna Hersek'te ise ekonomik büyümeden ihracat çeşitliliğine doğru tek yönlü ilişki bulunmuştur, Litvanya ve Gürcistan'da ise ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

AB üye geçiş ekonomileri için Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik test sonuçları Tablo 32'de verilmiştir.

Tablo 32: Avrupa Birliğine Üye Geçiş Ekonomiler İçin Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	DIV'den GDP'ye		GDP'den DIV'e	
	Wald İstatistiği	P-değeri	Wald İstatistiği	P-değeri
Bulgaristan	0.119	0.730	0.176	0.675
Çek Cumhuriyeti	60.600*	0.000	4.981	0.546
Hırvatistan	4.771**	0.029	0.021	0.884
Macaristan	2.751	0.432	1.989	0.575
Polonya	0.617	0.735	6.496**	0.039
Romanya	4.783	0.572	12.266***	0.056
Slovakya	6.624*	0.010	0.002	0.966
Slovenya	0.798	0.372	0.010	0.919
Estonya	0.318	0.573	0.491	0.483
Letonya	0.791	0.374	0.231	0.630
Litvanya	8.683**	0.034	4.566	0.206
Panel Fisher	80.370*		21.370	
Asymptotic p-değeri	0.000		0.498	
Bootstrap p-değeri	0.000		0.810	

Not 1: Fisher istatistiği panelin tamamı için sonuç ortaya koymaktadır.

Not 2: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 32'de panel nedensellik testi sonuçlarına göre, AB'ye üye 11 geçiş ekonomisi için ihracatta ürün çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru nedenselliği %1 önem seviyesinde anlamlı bulunurken, ekonomik büyümeden ihracatta ürün çeşitliliğine doğru nedensellik ilişkisi anlamlı bulunmamıştır. Dolayısıyla ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tek yönlü olduğu ve bu ilişkinin ihracatta ürün çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Nedensellik sonuçları ülke bazında incelendiğinde Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Slovakya ve Litvanya'da ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit

edilmiştir. Diğer taraftan %5 önem seviyesinde Polonya ve %10 önem seviyesinde Romanya olmak üzere sadece 2 ülkede ekonomik büyümeden ihracat çeşitliliğine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi görülmüştür.

Tablo 33: Diğer Geçiş Ekonomiler İçin Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	DIV'den GDP'ye		GDP'den DIV'e	
	Wald İstatistiği	P-değeri	Wald İstatistiği	P-değeri
Arnavutluk	0.254	0.615	14.970*	0.000
Bosna Hersek	0.504	0.478	4.096**	0.043
Kuzey Makedonya	0.948	0.330	1.173	0.279
Azerbaycan	0.060	0.807	0.117	0.733
Belarus	0.413	0.520	0.003	0.958
Ermenistan	0.102	0.749	1.115	0.291
Gürcistan	2.993	0.810	5.699	0.458
Kazakistan	16.701*	0.002	4.533	0.339
Kırgızistan	20.442*	0.000	3.339	0.503
Moldova	12.442*	0.000	30.843*	0.000
Özbekistan	10.127	0.119	3.988	0.678
Rusya Federasyonu	0.406	0.816	4.148	0.126
Tacikistan	1.463	0.481	4.523	0.104
Türkmenistan	1.408	0.704	7.731***	0.052
Ukrayna	13.642**	0.034	5.365	0.498
Panel Fisher	54.726		73.160	
Asymptotic p-değeri	0.004		0.000	
Bootstrap p-değeri	0.970		0.880	

Not1: Fisher istatistiği panelin tamamı için sonuç ortaya koymaktadır.

Not2: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 33'te diğer geçiş ekonomiler için ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi gösterilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, diğer geçiş ekonomilerde ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkileri incelenirken olasılık değerlerinin her iki durumunda da anlamsız bulunulmuştur ve dolayısıyla ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında herhangi nedensellik olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Öte yandan her bir ülke için sonuçlar ayrı ayrı incelediğinde, ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi Kazakistan, Kırgızistan ve Moldova'da Wald istatistiğinin olasılık değeri %1 ve Ukrayna'da %5 olacak şekilde anlamlı çıkmıştır. Ekonomik büyümeden ihracatta ürün çeşitliliğine doğru nedensellik ilişkisinin %1 önem düzeyinde Arnavutluk ve Moldova, %5 önem seviyesinde Bosna Hersek ve %10 önem seviyesinde ise Türkmenistan'da anlamlı gözlenmiştir. Bununla birlikte sadece Moldova'da ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiştir.

Özetle çalışmada elde edilen sonuçlar ele alındığında diğer geçiş ekonomilerinin ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyümesi arasında herhangi bir anlamlı nedensellik ilişkisi bulunmamışken, AB'ye üye geçiş ekonomilerinde ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı dikkatleri çekmektedir. Elde edilen bulgular, AB'ye üye geçiş ekonomilerinde çeşitlenmiş bir ihracat yapısının bu ülkelerin ekonomik büyümesinde önemli ve artırıcı etki yapacağına işaret etmektedir.

Sonuç olarak panel nedensellik sonuçları, ihracatta ürün çeşitliliğinin geçiş ekonomilerinin ekonomik büyümesi üzerinde önemli etkilere sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Dünya ekonomisinin küreselleşmesiyle birlikte ülkelerin dış ticaret yapma ihtiyacı sürekli artmaktadır. Bu nedenle başta GÜ'ler olmak üzere ülkelerin çoğu, dış ticarete hız vererek ekonomik büyümeyi artırmaya çalışmışlardır. Özellikle GÜ'lerin İDB stratejisini uygulayarak ekonomik büyümede önemli başarılar elde etmeleri, geçiş ve GOÜ'lerinin büyük bir kısmın yönelmelerine yol açmıştır.

Bu bağlamda dış ticaretin ve özellikle de “ihracat büyümenin motoru” olduğu görüşü ilk kez Nurkse (1952) tarafından dile getirilmiştir. İhracatın genişlemesinin farklı yollarla ekonomik büyümeye dolaylı veya dolaysız olarak etkilediği ve ülkelerin ekonomisinde önemli rol oynadığı, kalkınma literatürünün önemli tartışma konuları arasındadır. İDB hipotezini destekleyen çalışmalar, yurtiçi üretim için gerekli sermaye ve aramalar ithalatını mümkün kılan ve böylece yabancı döviz sınırlamalarının üstesinden gelinmesinde ihracatın önemli bir rol üstlendiğini ileri sürmektedirler.

İDB ile ilgili yapılan ampirik çalışmalardan elde edilen bulgular, kullanılan farklı yöntem ve değişkenlerin yanı sıra, ele alınan ülke ve dönem çeşitliliği nedeniyle farklı sonuçlar göstermektedir. Örnek olarak yapılan yatay kesit çalışmaları, İDB hipotezi ile ilgili önemli destekler sağlanmışken, zaman seri çalışmalarında İDB hipotezine yönelik destekler daha düşük seviyede kaldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca panel veri çalışmalarının bir kısmı ihracat ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkiyi desteklerken, çalışmaların diğer bir kısmı, ihracatın ekonomik büyümeye uzun dönemde bir etkisi olmadığını yönünde sonuçlar vermiştir.

İDB'nin olumlu etkilerin yanında, ihracat çeşitlenmesine dayalı çalışmalar, ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerine bir takım sorunlara neden olacağına işaret etmektedir. Özellikle literatürde “Hollanda Hastalığı” ve “Bolluk Paradoksu” olarak adlandırılan ve ihracat gelirindeki istikrarsızlıklarına dikkat çeken yaklaşımlar, istikrarsız bir ihracat yapısının sermaye verimliliği ve yerli tasarruf oranının azalmasına, yurtiçi yatırımlarının düşmesine ve enflasyonun artmasına etkileyeceğini ileri sürmektedir. Diğer bir değişle, ihracat gelirlerinin birkaç üründe yoğunlaştığı ülkeler, fiyatta meydana gelen ani değişimler ile dış etkilere karşı daha savunmasız kalmaktadırlar. Dolayısıyla ihracat gelirindeki istikrarın sağlanması, ekonomik büyümeyi olumlu etkileyeceği ileri sürülmektedir.

Bu nedenle ihracat gelirindeki istikrarın sağlanması için ihracatta ürün çeşitliliğinin sağlanması gerekmektedir. İhracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerini araştıran

Çalışmaların büyük bir kısmı, ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyümeye olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, ihracatta ürün çeşitliğine dayalı büyüme literatüründe, çeşitlendirilmiş ihracat yapısına sahip ülkeler, birkaç üründe yoğunlaşmış ülkelere göre daha hızlı büyüdükleri üzerine vurgu yapılmaktadır.

İhracatta ürün çeşitliliğinin büyüme üzerindeki etkileri, geçiş ekonomileri için de oldukça önemli bir araştırma konusudur. Geçiş ekonomilerinin üretim yapısı, tüm dönüşümlere rağmen, hâlâ sosyalist sistemin mirasını taşımaktadır. Geçmiş dönemlerde bu ülkelerde üretim, sanayi ve teknolojik gelişmeyi önemsemeyen, rekabeti dışlayan ve ağırlıklı olarak savunma sanayini ön plana çıkaran bir sanayileşme modeli benimsemiştir. Bunun sonucunda günümüz geçiş ekonomilerinin büyük kısmında genel üretim ve ihracat yapısı, ağırlıklı olarak düşük teknolojik ürünler ile doğal kaynaklardan oluşmaktadır. Özellikle BDT ülkelerinde toplam ihracatta ilksel ürünlerin payı ortalama %60 üzerinde seyretmektedir. Diğer taraftan, AB'ye üye olan geçiş ekonomilerinde toplam ihracatın önemli bir payını orta ve yüksek teknoloji ürünleri oluşturmaktadır.

Geçiş ekonomilerinin ihracat yapılarını çeşitli indeksler ile ortaya koymak mümkündür. Örneğin AB'ye üye geçiş ekonomilerinin 1995 yılında 100.000 doların üzerinde ihraç geliri sağlayan ürün sayısı ortalama 229 iken, dönem boyunca artan bir eğilim sergileyerek 2020 yılında ortalama 245'in üzerine çıkmıştır. Öte yandan, diğer geçiş ekonomilerinin 1995 yılında 100.000 doların üzerinde ihraç geliri sağlayan ürün sayısı ortalama 155 iken, 2020 yılında 189'un üzerine çıkmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde Rusya ve Tacikistan hariç, tüm geçiş ekonomilerinde ihraç edilen mal sayısının arttığı görülmüştür. Ancak AB'ye üye geçiş ekonomilerinin diğer geçiş ekonomilerine oranla 100.000 dolar gelir sağlayan ihraç ürün sayısının çok daha yüksek olduğu görülür.

Diğer taraftan Geçiş ülkeleri HHI indeksi ile hesaplanan yoğunlaşma değerleri açısından da ele alınmıştır. Yoğunlaşma indeksi 0 ile 1 arasında bir değer alır ve indeks değeri 1'e yaklaştıkça ülkenin belirli ürünlerde yoğunlaştığı, indeks değeri 0 yaklaştıkça ise ihracatta ürün çeşitliliği sağlandığı anlamına gelir. 1995 yılında AB üye geçiş ekonomilerde ihracat yoğunlaşma indeksi ortalama 0,089 iken, 2020 yılında ihracat yoğunlaşma indeksi ortalama 0,114'e çıkmıştır. Öte yandan diğer geçiş ekonomilerinde ise yoğunlaşma indeksi ortalama 0,263 iken, 2020 yılında ortalama 0,339'a yükselmiştir. Diğer geçiş ekonomilerinin ihracatı, AB'ye üye geçiş ekonomilerine göre belirli ürünlerde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca ihracatta yoğunlaşmanın en yüksek değeri Türkmenistan ve Belarus'ta görülürken, ihracatta yoğunlaşmanın en düşük değeri ise Hırvatistan ve Polonya'da görülmüştür.

Geçiş ülkelerinin ihracatta ürün çeşitliliğini gösteren çeşitlilik indeksi 1'e çeşitliliğin azaldığı ve 0'a yaklaştıkça ise çeşitliliğin arttığı anlamına gelmektedir. Böylece 1995 yılında AB üye geçiş ekonomilerinin çeşitlilik indeksi ortalama 0,495 iken, 2020 yılında ortalama 0,435 değerine

düşmüştür. AB üye geçiş ülkelerinde çeşitlilik indeksi değerinin düşmesi, bu ülkelerde ihracat çeşitliliğin zamanla arttığı anlamına gelmektedir.

Diğer bir deyişle, AB üye geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliğinde bir artış sağlandığı görülmüştür. Öte yandan, diğer geçiş ekonomilerinde çeşitlilik indeksi değeri ise 1995 yılında ortalama 0,685 iken, 2020 yılında çeşitlilik değeri 0,721'e yükselmiştir. Bu durum, diğer geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin zamanla azaldığına işaret etmektedir. Daha açık bir ifadeyle diğer geçiş ekonomileri 1995-2020 döneminde ihracatta yoğunlaşmışlardır. Ayrıca ihracat çeşitliliği en yüksek olan ülke Macaristan, Hırvatistan ve Polonya iken, ihracat çeşitliliği en düşük olan ülkeler ise Tacikistan ve Türkmenistan'dır.

İhracat ve ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme üzerine yoğunlaşan ampirik çalışmalarda önemli artışlar söz konusudur. Özellikle son yıllarda İDB hipotezi yerine ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini test eden çalışma sayısında önemli bir artışla kendini göstermektedir. İhracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme ilişkileri ele alan çalışmalarda da tam bir görüş birliği söz konusu değildir. Konu ile ilgili ampirik literatürde ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezi lehinde ve aleyhine de sonuçlar vardır. Çalışmalarda elde edilen sonuçlardaki bu farklılıklar, ele alınan ülkelerin özellikleri, kullanılan değişken, yöntem ve dönem farklılıklarına bağlanabilir.

Örneğin, Parteka ve Tamberi (2008), gelir seviyesi düşük olan ülkelerin uzmanlaşmış ihracat yapılarına sahip iken, gelir seviyesi yüksek olan ülkelerin ise çeşitlendirilmiş ihracat yapısına sahip olduğunu bulmuşlardır. Diğer taraftan OECD'ye üye olan ülkeler için 1964-2003 yılları arası panel verilerini kullanan Saviotti ve Frenken (2008), ihracatta çeşitlenmenin gelişmiş ülkelerin ekonomik büyümesi için olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir. Aditya ve Acharyya (2013) ise, 1965-2005 dönemi için 65 ülkeden oluşan bir örnekleme GMM dinamik panel tahminiyle gelir, hem ihracat çeşitliliğinin hem de ihracat kompozisyonunun ekonomik büyümenin önemli belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Gozgor ve Can (2016) çalışmasında, gelir seviyesine göre 158 ülke için ihracat çeşitliliğinin kişi başına GSYİH üzerinde etkisini araştırmışlardır. Regresyon analizi sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerinde ihracat çeşitliliğinin düşük ve orta gelirli ülkeler için pozitif etkileri söz konusu iken, yüksek gelirli ülkeler için negatif etkiler bulunmuştur. Benzer şekilde Ghosh ve Ostry (1994), ihracatta çeşitlenmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkisi olduğunu bulgulamışlardır. Buna karşın Kolombiya ekonomisi için 1963-1993 arasındaki verileri kullanarak eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizini kullanan Pineres ve Ferrantino (1999), ihracat çeşitliliği ve büyüme arasında ters bir ilişki bulmuşlardır. Benzer şekilde, Ferreira ve Harrison (2012), Kosta-Rika ekonomisi için ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur. Son olarak Ağazade (2020), 25 geçiş ekonomisi için ihracat kalemlerini çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi negatif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla ihracat çeşitliliğine dayalı büyüme hipotezini ele alan çalışmaların sonuçlarındaki bu farklılıklar, konunun ampirik olarak ele alınmasını gerekli

kılmaktadır. Ayrıca mevcut ampirik literatürde geçiş ekonomilerini ele alan çalışmaların yok denecek kadar az olması, bu çalışmanın önemli motivasyonları arasındadır. Dolayısıyla bu çalışma ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi belirlemek için kullandığı güncel yöntemler yanında geçiş ekonomilerini hem gruplar hem de ülke bazında ayrı ayrı ele alması nedeniyle literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ampirik analizlerinin gerçekleştirildiği son bölümünde, verilerine sağlıklı bir şekilde ulaşılan 26 geçiş ekonomisi için ihracatta ürün çeşitliliği indeksi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler 1995-2020 yıllarını kapsayan panel verilerle araştırılmıştır. Ayrıca çalışmada dikkate alınan geçiş ülkeleri, toplam 26 geçiş ekonomisi, 11 AB üye geçiş ekonomisi ve diğer 15 geçiş ekonomisi şeklinde gruplandırılmış ve ampirik testler hem ülke grupları hem de ülke bazında ayrı ayrı incelenmiştir. Panel veri analizlere eşbütünleşme ve nedensellik analizleri öncesinde ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme değişkenler yatay kesit bağımlılık, birim kök ve homojenlik sınamalarına tabi tutulmuştur. Daha sonra Westerlund panel eşbütünleşme ve Pesaran CCE uzun dönem tahminleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Emirmahmutoğlu ve Köse panel nedensellik testleriyle değişkenler arası kısa dönemli nedensellik ilişkileri incelenmiştir.

Westerlund panel eşbütünleşme testinden elde edilen sonuçlara göre, ihracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme arasında her bir ülke grubu için uzun dönemli ve istatistik olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bu sonuç, tüm geçiş ekonomileri grupları için ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme değişkenlerinin uzun dönemde birlikte hareket etme eğiliminde olduğu gösterir. Diğer bir deyişle, ihracat çeşitliliğinin istikrarlı bir gelir sağlanması yanında öğrenme ve yayılım vasıtasıyla diğer endüstrilerin gelişmesine de katkıda bulunarak uzun dönemde ekonomik büyümeyi artırabilmektedir. Aynı şekilde ekonomik büyüme, geçiş ülkelerinde üretim çeşitliliğini artırarak ihracatta ürün çeşitliliğine yardımcı olmaktadır.

Uygulanan Pesaran CCE tahmin sonuçları, AB'ye üye geçiş ekonomilerinin ekonomik büyümesi üzerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Katsayıların negatif çıkması, ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği anlamına gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle AB üye geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitlilik seviyesi artıkça (indeks küçüldükçe) bu ülkelerin ekonomik büyümeleri yükselmektedir. Bununla birlikte diğer geçiş ülke grupları için bulgular, istatistiki açıdan anlamlı olmayan negatif etkilere işaret etmektedir.

Pesaran CCE yönteminin bir avantajı, her bir ülke için uzun dönem regresyon katsayıları hesaplanabilmesidir. AB'ye üye geçiş ekonomiler grubuna ait ülke bazında sonuçlar, sadece Slovakya ve Slovenya'da uzun dönemde ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte diğer geçiş ekonomileri grubuna ait sonuçlar ise Azerbaycan, Belarus ve Ermenistan'da uzun dönemde ihracat çeşitliliğinin ekonomik

büyümeye olumlu yönde etki yaptığını gösterir. Öte yandan aynı sonuçlar, teorik beklentilerle ters bir şekilde Kuzey Makedonya ve Tacikistan'da ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyümeye olumsuz etki yaptığını yansıtmaktadır. Ayrıca toplam 26 geçiş ekonomisi için Pesaran CCE tahmin sonuçları, Bulgaristan, Romanya, Slovenya, Bosna Hersek, Belarus, Özbekistan ve Rusya'da uzun dönemde ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeyi olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediğini gösterir. Diğer taraftan Tacikistan için istatistiksel olarak anlamlı çıkan politik işaretli sonuç teorik beklentilerle çelişen bir durumu yansıtmaktadır.

Çalışmada değişkenler arasında ilişkilerin yönünü belirlemek için uygulanan Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik testi hem ülke grubu olarak hem de ülke bazında bireysel sonuçlara ulaşmaya olanak sağlamaktadır. Elde edilen bulgulara göre toplam 26 geçiş ekonomisi için ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Öte yandan diğer geçiş ekonomileri için ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemişken, AB'ye üye geçiş ekonomilerinde ise ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı dikkatleri çekmektedir. Elde edilen bulgular, AB'ye üye geçiş ekonomilerinde çeşitlenmiş bir ihracat yapısının ekonomik büyümede önemli ve artırıcı etki yapacağına işaret etmektedir.

AB üye geçiş ekonomiler grubuna ait ülke bazında elde edilen nedensellik testi sonuçları incelendiğinde, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Slovakya ve Litvanya'da ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi varken, Polonya ve Romanya'da ekonomik büyümeden ihracat çeşitliliğine doğru nedensellik ilişkisi görülmüştür. Öte yandan diğer geçiş ekonomileri içinde Kazakistan ve Kırgızistan'da ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi istatistiksel olarak anlamlı çıkmışken, ekonomik büyümeden ihracatta ürün çeşitliliğine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi, Arnavutluk, Moldova ve Türkmenistan'da anlamlı olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte sadece Moldova'da ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik bir ilişki tespit edilmiştir.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik testin 26 geçiş ekonomileri grubuna ait ülke özelinde sonuçları değerlendirildiğinde Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Macaristan, Moldova ve Ukrayna'da ihracat çeşitliliğinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Diğer taraftan Romanya ve Bosna Hersek'te ekonomik büyümeden ihracat çeşitliliğine doğru tek yönlü bir ilişki bulunmuşken, Litvanya ve Gürcistan'da ise ihracat çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Genel olarak elde edilen sonuçları incelendiğinde, AB'ye üye geçiş ekonomilerinde ihracatta ürün çeşitliliğinin ekonomik büyümenin önemli belirleyicisi olduğu hem eşbütünlük hem de nedensellik testleri ile gözlemlenmiştir. Buna karşın önemli kısmı eski Sovyetler Birliği ülkelerinden oluşan ülke grubu için ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde anlamlı

ilişkiler yakalanmış iken kısa dönemde değişkenler arası anlamlı nedensellik ilişkiler elde edilememiştir. Öte yandan ülke bazında sonuçlar, bütün paneller için önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Eski Sovyet bloğundan oluşan geçiş ekonomilerinde ihracat yapısındaki gelişmelere bakıldığında, bu ülkelerin ihracat yapısının ağırlıklı olarak ilksel ürünler, doğal kaynaklar ya da katma değeri düşük ürünlerden oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla bu ülkeler için ihracat çeşitliliğinin ekonomik büyümeye olan etkisi zayıf veya azaltıcı yönde olabilmektedir.

Sonuç olarak istikrarlı bir ekonomik büyümenin sağlanması ve dış şokların etkisinin azaltılması için katma değeri yüksek ve teknolojik ürünlerde ihracat sepetlerinin oluşturulması gerekmektedir. İhracat çeşitlendirilmesi için öncelikle yurtiçi üretimin çeşitlenmiş bir yapıda olması önem arz etmektedir. Ayrıca ihracatın çeşitlendirmesi, imalat sanayi, eğitim, Ar-Ge ve teknolojik gelişmeye yönelik yapılan yatırımlarla mümkündür. Bununla birlikte, demokrasinin gelişmiş olması ve mülkiyet haklarının korunması, çeşitli ürünleri üreten yatırımcılar ve girişimciler için önemli katkı sağlamaktadır. Bu nedenle demokrasi, hukukun üstünlüğü ve mülkiyet haklarının korunması ihracat çeşitlendirmesinde önemli rol oynamaktadır. Ayrıca yatırımcıların önündeki politik ve bürokratik engellerin kaldırılması ve yapısal dönüşüm reformlarına başvurulması, politika yapıcılar ve dış ticaret konusunda karar vericilere önerilmektedir.

Bu çalışma ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme arası ilişkileri tespit edilmek için 26 geçiş ekonomisi ile sınırlı kalmaktadır. Daha fazla örneklem, daha tutarlı sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle farklı gelir seviyesine sahip olan çok sayıda ülkelerin verileri kullanılabilir. Ayrıca konu ile ilgili yapılacak çalışmalarda çeşitlilik indeksi yanında Gini-Hirshman indeksi, Entropi indeksi, Normalleştirilmiş Hirschman indeksi, Herfindahl Hirschman indeksi, Theil indeksi gibi diğer indeksleri aynı anda kullanılması ve böylece çalışma sonuçlarının tutarlılığının sağlanması açısından önerilir.

KAYNAKÇA

- Abutalipov, Murat (2016), **Kazakistan-Rusya-Belarus Gümrük Birliği Anlaşmasının Kazakistan'ın Dış Ticareti Üzerine Etkisi**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aditya, Anwesha ve Roy, Saikat Sinha (2007), “Export Diversification And Economic Growth: Evidence From Cross-Country Analysis”, **Jadavpur University**, 1-25.
- Aditya, Anwesha ve Acharyya, Rajat (2013), “Export Diversification, Composition, And Economic Growth: Evidence From Cross-Country Analysis”, **The Journal of International Trade and Economic Development**, 22(7), 959-992.
- Ağazade, Seymur (2018), “Geçiş Ekonomilerinde Mal Piyasaları Etkinliği ve İhracatta Ürün Çeşitlendirilmesi”, **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7(14), 292-300.
- _____ (2020), “İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Ekonomileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, **Avrasya Etüdleri**, 57(1), 33-54.
- Agosin, Manuel (2007), “Export Diversification And Growth İn Emerging Economies”, **Working Paper**, 233, 559-562.
- Ahmadov, Anar (2014), “Oil, Democracy, and Context: A Meta-Analysis”, **Comparative Political Studies**, 47(9), 1238-1267.
- Akar, Gökhan ve Ay, Ahmet (2018), “İhracat Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği”, **Journal of Social And Humanities Sciences Research**, 5(21), 809-820.
- Akbar, Mohammad vd. (2000), “Export diversification and the structural dynamics in the growth process: The case of Pakistan”, **The Pakistan Development Review**, 39, 573-589.
- Akdağ, Nuran (2013), **Geçiş Ekonomilerinde Ticari Serbestleşmenin Rekabet Gücüne Etkisi**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akter, Asmina (2020), “An Empirical Study on Analysis of Export Diversification of Bangladesh and its Impact on Economic Growth”, **London Journal of Research in Management and Business**, 20(2), 52-59.
- Al-Marhubi, Fahim (2000), “Export Diversification And Growth: An Empirical Investigation. Applied Economics Letters”, **Applied Economics Letters**, 7(9), 559-562.

- Al-Yousif, Khalifa (1997), “Exports And Economic Growth: Some Empirical Evidence From The Arab Gulf Countries”, **Applied Economics**, 29(6), 693-697.
- Alemu, Aye Mengis (2008), “Determinants of Vertical and Horizontal Export Diversification: Evidences From Sub-Saharan Africa And East Asia”, **Ethiopian Journal Of Economics**, 17(2), 1-56.
- Alper, Fındık Özlem (2019), “Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri: Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye Örneği”, **Fiscaeconomia**, 3(1), 202-227.
- Altınar, Ali vd. (2018), “Export Diversification And Growth: A Bootstrap Panel Causality Analysis For Selected Emerging Market Economies”, **Journal of Management and Economics Research**, 16(3), 24-36.
- Amirkhalkhali, Saleh ve Dar, Atul (1995), “A Varying-Coefficients Model Of Export Expansion, Factor Accumulation And Economic Growth: Evidence From Cross-Country, Time Series Data” **Economic Modelling**, 12(4), 435-441.
- Amurgo-pacheco, Alberto ve Pierola, Marta Denisse (2008), **Patterns of Export Diversification in Developing Countries: Intensive and Extensive Margins**, World Bank Policy Research Working Paper, No. 4473.
- Anderson, Lisa (1987), “The state in the middle east and North Africa”, **Comparative Politics**, 20(1), 1-18.
- Anorou, Emmanuel ve Elike, Uchenna (2009), “An Empirical Investigation into the Impact of High Oil Prices on Economic Growth of Oil-Importing African Countries”, **International Journal of Economic Perspectives**, 3(2), 121-129.
- Ari, Ayşe ve Özcan, Burcu (2012), “Hollanda Hastalığı: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Uygulama”, **Sosyoekonomi Dergisi**, 18(2), 153-171.
- Arip, Affendy vd. (2010), **Export diversification and economic growth in Malaysia**, Munich Personal Repec Archive (MPRA) Paper, No. 20588.
- Arrow, Kenneth (1971), “The Economic Implications Of Learning By Doing”, **In Readings in the Theory of Growth**, 131-149.
- Auty, Richard (2001), “The Political Economy Of Resource-Driven Growth”, **European Economic Review**, 45(4-6), 839-846.
- Bal, Harun (2003), “Uluslararası Ticaret ve Geçiş Ekonomileri: Kırgızistan Örneği”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 138-162.
- _____ (2022), “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Test Edilmesi: Malezya Ekonomisi Örneği”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 31(1), 308-321.

- Balassa, Bella (1963), “Some Observations on Mr. Beckerman's “Export-Propelled” Growth Model”, **The Economic Journal**, 73(292), 781-785.
- _____ (1978a), “Export Incentives And Export Performance In Developing Countries: A Comparative Analysis”, **Review Of World Economics**, 114(1), 24-61.
- _____ (1978b), “Exports And Economic Growth: Further Evidence, **Journal Of Development Economics**”, 5(2), 181-189.
- Balavac, Merima (2012), “Determinants Of Export Diversification At The Export Margins: Reference To Transition Economies”, **Annual Conference Paper**, <https://www.etsg.org/ETSG2012/Programme/Papers/288.pdf> (21.05.2021).
- Balavac, Merima ve Pugh, Geoff (2016), “The Link Between Trade Openness, Export Diversification, Institutions And Output Volatility In Transition Countries”, **Economic Systems**, 40(2), 273-287.
- Balcılar, M. (2003). “Başarılı Bir Geçişin Anahtarı İyi Yönetişim midir: Ampirik Kanıtlar”, **Bishkek Devlet İktisat ve Ticaret Enstitüsü Kırgızistan Ekonomisi Konferansı**, 25.
- Barro, Robert (1991), “Economic Growth in A Cross Section of Countries”, **The Quarterly Journal Of Economics**, 106(2), 407-443.
- Barro, Robert (1999), “Determinants of Democracy”, **Journal of Political Economy**, 107(6), 158-183.
- Basedau, Matthias ve Lacher, Wolfram (2006), “A Paradox Of Plenty? Rent Distribution And Political Stability In Oil States”, **GIGA Research Program: Dynamics of Violence and Security Cooperation**, Working Paper No. 21, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=909189 (25.06.2021).
- Basile, Roberto vd. (2018), “Export Diversification And Economic Development: A Dynamic Spatial Data Analysis”, **Review of International Economics**, 26(3), 634-650.
- Bebczuk, Ricardo ve Berrettoni, Daniel (2006), “Explaining export diversification: an empirical analysis”, **Documentos de Trabajo**, <http://sedici.unlp.edu.ar/handle/10915/3557> (28.06.2021).
- Beckerman, Wilfried (1962), “Projecting Europe's growth”, **The Economic Journal**, 72(288), 912-925.
- Berg, Handrik ve Schmidt, James (1994), “Foreign Trade And Economic Growth: Time Series Evidence From Latin America”, **Journal of International Trade and Economic Development**, 3(3), 249-268.
- Besedes, Tibor (2011), “Export Differentiation In Transition Economies”, **Economic Systems**, 35(1), 25-44.

- Bulut, Remzi (2019), “Geçiş Ekonomileri ve Ülkeleri”, **Ayrıntı Dergisi**, 6(70), 57-63.
- _____ (2020). “Doğu Bloku Ülkelerinin Piyasa Ekonomisine Geçiş”, **GÜ İslâhiye İİBF Uluslararası E-Dergi**, 4(4), 244-255.
- Breusch, Trevor ve Pagan, Andrian (1980), “The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics”, **The Review of Economic Studies**, 47(1), 239-353.
- Çakmak, Erol ve Değer, Kemal (2003), “İhracat Kazançlarındaki İstikrarsızlığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye Üzerine Bir Uygulama (1970-2000)”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 17(1-2), 51-64.
- Carrasco, Carlos ve Tovar-García, Edgar (2021), “Trade and Growth in Developing Countries: The Role of Export Composition, Import Composition and Export Diversification”, **Economic Change and Restructuring**, 54(4), 919-941.
- Carrere, Celine vd. (2007), **Export diversification: What's behind the hump?**, Centre for Economic Policy Research Working Papers No. 200724.
- Çeştepe, Hamza vd. (2019), “İhracata Dayalı Büyümede Kurumların Rolü: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği”, **Maliye Dergisi**, 177, 40-69.
- Choi, Kwan ve Beladi, Hamid (1996), “Why East Asian Countries Grow Faster Than Others: A Recipe For Economic Growth”, **Journal of International Trade and Economic Development**, 5(2), 207-237.
- Chow, Pater (1987), “Causality Between Export Growth And Industrial Development: Empirical Evidence From The Nics”, **Journal of development Economics**, 26(1), 55-63.
- Costa Neto, Nelson ve Romeu, Rafael (2011), **Did Export Diversification Soften The Impact Of The Global Financial Crisis?**, International Monetary Fund Working Paper No. 11-99.
- Cottarell, Carlo ve Doyle, Peter (1999), “Taming İnflation in The Transition Economies”, **Finance and Development**, 36(2), 20-23
- Carrasco, Carlos vd. (2021), “Trade and growth in developing countries: the role of export composition, import composition and export diversification”, **Economic Change and Restructuring**, 54(4), 919-941.
- Canh, Nguyen Phuc, ve Thanh, Su Dinh (2022), “The dynamics of export diversification, economic complexity and economic growth cycles: Global evidence”, **Foreign Trade Review**, 57(3), 234-260.
- Damilola, Adeyemi ve Ayooluwa, Adewole (2016), “Export Diversification And Economic Growth In Nigeria: An Empirical Analysis”, **Retrieved 20th November, 2019**, <https://www.researchgate.net> (28.06.2022).

- Dauvin, Magali ve Guerreiro, David (2017), “The Paradox Of Plenty: A Meta-Analysis”, **World Development**, 94, 212-231.
- De Long, Bradford ve Summers, Lawrence (1993), “How Strongly Do Developing Economies Benefit From Equipment Investment?”, **Journal of Monetary Economics**, 32(3), 395-415.
- Deacon, Robert (2011), “The Political Economy of The Natural Resource Curse: A Survey of Theory And Evidence”, **Foundations and Trends in Microeconomics**, 7(2), 111-208.
- Değer, Mustafa Kemal (2007), “İhracatın Kompozisyonu ve Ekonomik Büyüme: Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Panel Veri Analizleri (1982-2004), 1.Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- _____ (2010), “İhracatta Ürün Çeşitliliği Ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Deneyimi (1980-2006)”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 24(2), 259-287.
- Değer Mustafa Kemal ve Doğanay Akın Muharrem (2017), “Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve İhracat İlişkisi: Panel Veri Eşbütünleşme Analizleri (1996-2014)”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7(2), 127-145.
- Demez, Selim (2021), “Mena Ülkelerinde Dış Ticaret Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi Yaklaşımı”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, 12(1), 137-153.
- Dogruel, Suut ve Tekce, Mahmut (2011), “Trade Liberalization And Export Diversification In Selected MENA Countries”, **Topics in Middle Eastern and North African Economies**, 13, 1-24.
- Domingues, Patrick ve De Wald, Felipe (2015), “Export Diversification and The Legacy of The Soviet Union”, <https://erudite.univ-gustave-eiffel.fr/fileadmin/public/ERUDITE/erudwp/ERU-03-15-pd-fsw.pdf> (28.07.2021)
- Demirel, Tuğba ve İşcan, Hakkı (2021), “Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Güney Kore ve Türkiye Örneğiyle Eşbütünleşme Analizi”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 17(1), 1-27
- Dreger, Christian ve Herzer, Dierk (2013), “A Further Examination Of The Export-Led Growth Hypothesis”, **Empirical Economics**, 45(1), 39-60.
- Duru, Innocent ve Ehidihamhen, Paul (2018), “Empirical Investigation Of The Impact Of Export Diversification On Economic Growth: Evidence From Nigeria (1980-2016)”, **Journal of Economics, Management and Trade**, 21(7), 1-24.
- Erlat, Güzin ve Akyüz, Oğuzcan (2001), “Country Concentration Of Turkish Exports And Imports Over Time”, **Economics Web Institutes**, <https://mee.sites.luc.edu/volume3/gerlat.pdf> (05.05.2020)

- Esfahani, Hadi Saleh (1991), “Exports, Imports, And Economic Growth İn Semi-Industrialized Countries”, **Journal Of Development Economics**, 35(1), 93-116.
- Eyidiker, Uğur (2020), “Geçiş Ekonomisi Kavramı ve Bir Geçiş Ekonomisi Örneği Türkmenistan”, **Sosyal Bilimler Metinleri**, (1), 13-35.
- Ferdous, Faraz Binti (2011), “Export Diversification İn East Asian Economies: Some Factors Affecting The Scenario”, **International Journal of Social Science and Humanity**, 1(1), 13.
- Ferreira, Gustavo ve Harrison, Wes (2012), “From Coffee Beans To Microchips: Export Diversification and Economic Growth in Costa Rica”, **Journal of Agricultural and Applied Economics**, 44(4), 517-531.
- Erataş, Filiz ve Hayriye Başçı Nur (2013), “Dış Borç ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yükselen Piyasa Ekonomileri Örneği”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi** 35(2), 207-230.
- Emirmahmutoglu, Furkan ve Kose, Nezir (2011), “Testing For Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels”, **Economic Modelling**, 28, 870-876.
- Findlay, Christopher ve Watson, Andrew (1996), “Economic Growth And Trade Dependency in China”, **Economic growth and trade dependency in China. Paper presented at a conference on China Rising: Interdependence and Nationalism**, May 12-15, CERU Working Paper No. 9615, Adelaide.
- Forgha, Njimanted vd. (2014), “The Effect of Export Diversification on Economic Growth in Cameroon”, **International Invention Journal of Arts and Social Sciences**, 1(3), 54-69.
- Fu, Dahai vd. (2019), “Does export diversification matter for China’s regional growth?”, **The Singapore Economic Review**, 64(04), 863-882.
- Ghosh, Atish ve Ostry, Jonathan (1994), “Export instability and the external balance in developing countries”, **Staff Papers**, 41(2), 214-235.
- Giri, Rahul vd. (2019), **Understanding Export Diversification: Key Drivers And Policy Implications**, International Monetary Fund Workin Paper 105.
- Giles, Judith ve Williams, Cara (2000), “Export-Led Growth: A Survey Of The Empirical Literature and Some Non-Causality Results. Part 1”, **The Journal of International Trade and Economic Development**, 9(3), 261-337.
- Gozgor, Giray ve Can, Muthlis (2016), “Effects Of The Product Diversification Of Exports On Income At Different Stages Of Economic Development”, **Eurasian Business Review**, 6(2), 215-235.

- Gurgul, Henryk ve Lach, Lukasz (2013), “Export Diversification And Economic Growth in Transition: Lessons From The 2008 Financial Crisis in CEE”, **Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych**, 14(1), 137-149.
- Gurkov, Igor (2015), “Transition Economy”, DOI: 10.1002/9781118785317.weom060204 (20.08.2021)
- Gylfason, Thorvaldur (2006), “Institutions, Human Capital, And Diversification Of Rentier Economies”, Workshop on Transforming Authoritarian Rentier Economies, Bonn, 21-24.
- _____ (2001), “Natural Resources, Education, And Economic Development”, **European Economic Review**, 45(4-6), 847-859.
- Gazel, Sümeýra (2016), “The Relationship Between Financial Development And Economic Growth: An Analysis On Troubled Ten Countries 1990-2014”, **Business And Economics Research Journal**, 7 (3), 39-52.
- Hamed, Hamed vd. (2014), “Export Diversification And Economic Growth in Some Selected Developing Countries”, **African Journal of Business Management**, 8(17), 700-704.
- Hatemi, Abdalnasser ve Irandoust, Manucherhr (2000), “Time-Series Evidence For Balassa’s Export-Led Growth Hypothesis”, **The Journal of International Trade and Economic Development**, 9(3), 355-365.
- Hausmann, Ricardo vd. (2007), “What You Export Matters”, **Journal of Economic Growth**, 12(1), 1-25.
- Herzer, Dierk ve Nowak-Lehmann, Felicitas (2006), “What Does Export Diversification Do For Growth? An Econometric Analysis”, **Applied Economics**, 38(15), 1825-1838.
- Hesse, Heiko (2009), **Export Diversification And Economic Growth**, Office of Publisher: The World Bank, Washington.
- Hicks, John Richard (1950), “A Contribution to the Theory of the Trade Cycle”, **Clarendon Press Oxford, No. HB3711 H48**.
- Hodey, Louis (2015), “Export Diversification And Economic Growth In Sub-Saharan Africa”, **Journal of African Development**, 17(2), 67-81.
- Imbs, Jean ve Wacziarg, Romain (2003), “Stages Of Diversification”, **American Economic Review**, 93(1), 63-86.
- IMF (2000), “Focus on Transition Economies” <https://www.imf.org/en/> (29.06.2022)
- İşcan, İsmail ve Hatipoğlu, Yıldız (2011), “Rusya’da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve 2008 Küresel Krizi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 61(1), 177-237.

- Işık, Abdurrahman (2006), **Serbest Piyasaya Geçiş Ekonomilerinde Gerçekleştirilen Reform Hareketi ve Türkmenistan Örneği**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Jaffee, David (1985), “Export Dependence And Economic Growth: A Reformulation And Respecification”, **Social Forces**, 64(1), 102-118.
- Javed, Zanib ve Munir, Kashif (2016), Impact of Export Composition on Economic Growth in South Asia, <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/71519/> (29.06.2022).
- Jensen, Nathan ve Wantchekon, Leonard (2004), “Resource wealth and political regimes in Africa”, **Comparative Political Studies**, 37(7), 816-841.
- Jin, Jang (2000), “Openness And Growth: An Interpretation Of Empirical Evidence From East Asian Countries”, **Journal of International Trade and Economic Development**, 9(1), 5-17.
- Jun, Sangjoon (2007), “Bi-Directional Relationships Between Exports And Growth: A Panel Cointegration Analysis”, **Journal of Economic Research-Seoul**, 12(2), 133.
- Jung, Woo ve Marshall, Peyton (1985), “Exports, Growth And Causality In Developing Countries”, **Journal of Development Economics**, 18(1):1-12.
- Kaldor, Nicholas (1970), “The Case for Regional Policies”, **Scottish Journal of Political Economy**, 17(3), 337-348.
- Karadaş, Hacı ve Koşaroğlu, Şerife (2012) **Geçiş Ekonomilerinde Dış Ticaretin Gelişimi ve Kalkınma Potansiyeli**, <https://ulk.ist/media/kitap/I-UKODTLK/gecis-ekonomilerinde-dis-ticaretin-gelisimi-ve-kalkinma-potansiyeli.pdf> (29.06.2022).
- Katchanovski, Ivan (2000), “Divergence In Growth In Post-Communist Countries”, **Journal of Public Policy**, 20(1), 55-81.
- Kavoussi, Rostam (1984), “Export Expansion And Economic Growth: Further Empirical Evidence”, **Journal of Development Economics**, 14(1), 241-250.
- Kiani, Adiga (2011), “Impact of High Oil Prices On Pakistan's Economic Growth”, **International Journal of Business and Social Science**, 2(17), 209-216.
- Kolodko, Grzegorz (1999), **Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reform**, The World Bank. Development Economics Research Group: Washington DC.
- Konya, Laszlo (2006), “Exports And Growth: Granger Causality Analysis On OECD Countries With A Panel Data Approach”, **Economic Modelling**, 23(6), 978-992.
- Kose, Nezir ve Baimaganbetov, Sabit (2015), “The Asymmetric Impact of Oil Price Shocks on Kazakhstan Macroeconomic Dynamics: A Structural Vector Autoregression Approach”, **International Journal of Energy Economics and Policy**, 5(4), 1058-1064.

- Köşekahyaoglu, Levent ve Şentürk, Canan (2006), “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Testi: Türkiye ve Yeni Gelişen Ekonomilerin Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (4), 23-45.
- Krueger, Anne (2000), **Trade Policies and Developing Nations**, Brookings Institution Press.
- Krugman, Paul (1980), “Scale Economies, Product Differentiation, and The Pattern of Trade”, **The American Economic Review**, 70(5), 950-959.
- Küçükaksoy, İsmail vd. (2015), “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Türkiye Uygulaması”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 5(2), 691-720.
- Külünt, İbrahim (2018), “Türkiye’de Arge Harcamaları, İhracat ve Büyüme Arasındaki İlişki: 1996-2016”, **Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 4(2), 2149-8377
- Kurdoğlu, Çelik (1975), **Dış Ticaret ve Teknik Seçimi**. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 381., Ankara.
- Kurihara, Yutaka ve Fukushima, Akio (2016), “Openness of the Economy, Diversification, Specialization, and Economic Growth”, **Journal of Economics and Development Studies**, 4(1), 31-38.
- Lotfi, Bilal ve Karim, Mohamed (2017), “Export Diversification And Economic Growth In Morocco: An Econometric Analysis”, **Applied Economics and Finance**, 4(6), 27-35.
- Lee ve Zhang (2022), “Export Diversification In Low-Income Countries And Small States: Do Country Size And Income Level Matter?”, **Structural Change and Economic Dynamics**, 60, 250-265.
- Lugeiyamu, Eric (2016), **Is Export Diversification a Key Force to Africa’s Economic Growth? Cross-Country Evidence**, <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:937117/FULLTEXT01.pdf> (28.06.2022)
- MacBean, Alasdair ve Nguyen, DT (1980), “Commodity Concentration And Export Earnings Instability: A Mathematical Analysis”, **The Economic Journal**, 90(358), 354-362.
- Manga, Müge (2019), “Orta Gelir Tuzağı Bağlamında İhracatta Ürün Çeşitliliği ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9(1), 145-168.
- Marin, Dalia (1992), “Is The Export-Led Growth Hypothesis Valid For Industrialized Countries?”, **The Review of Economics and Statistics**, 678-688.
- McCombie, John ve Thirlwall, Anthony (1994), **Export-Led Growth and the Balance-of-Payments Constraint. In Economic Growth and the Balance-of-Payments Constraint**, Palgrave Macmillan, London.

- McIntyre, Arnold vd. (2018), **Economic Benefits Of Export Diversification In Small States**. IMF Publisher.
- McKinnon, Ronald (1964), “Foreign Exchange Constraints in Economic Development and Efficient Aid Allocation”, **The Economic Journal**, 74(294), 388-409.
- Mei-chu, W (1987), “Tests of causality and exogeneity between exports and economic growth: the case of Asian NICs.”, **Econ. Dev**, 12(2), 143-159.
- Meriç, Metin (2008), **Geçiş Sürecinde Türk Cumhuriyetleri’nde IMF’nin Rolü**, [http://web.deu.edu.tr/ab/MAKALE/deu% 20MAK 0001.doc](http://web.deu.edu.tr/ab/MAKALE/deu%20MAK0001.doc) (2906.2022.).
- Michael, Michael (1977), “Exports And Growth: An Empirical Investigation”, **Journal Of Development Economics**, 4(1), 49-53.
- Misztal, Piotr (2011), “Export Diversification And Economic Growth In European Union Member States”, **Acta Scientiarum Polonorum Oeconomia**, 10(2), 55-64.
- Naude, Wilm ve Rossouw, Riaan (2008), “Export Diversification and Specialization in South Africa: Extent And Impact”, **WIDER Research Paper**, 1-32
- _____ (2011), “Export Diversification and Economic Performance: Evidence From Brazil, China, India And South Africa”, **Economic Change and Restructuring**, 44(1), 99-134.
- Nişancı, Murat (2016), “Petrol Gelirlerine Bağımlılığın Yüksek Olduğu Geçiş Ekonomilerinde Petrol Fiyatları, İhracat, İstihdam ve Ekonomik Büyüme İlişkileri”, **International Conference On Eurasian Economies**, 752-759.
- Nurkse, Ragnar (1952), “Some International Aspects Of The Problem Of Economic Development”, **The American Economic Review**, 42(2), 571-583.
- Nwosa, Philip vd. (2019), “Export Diversification and Economic Growth in Nigeria. Signifikan”, **Signifikan: Jurnal Ilmu Ekonomi**, 8(2), 227-234.
- Owens, Trudy ve Wood, Andrian (1997), “Export-Oriented Industrialization Through Primary Processing?”, **World Development**, 25(9), 1453-1470.
- Parteka, Aleksandra ve Tamberi, Massimo (2008), “Determinants Of Export Diversification: An Empirical Investigation”, **Universita Politecnica delle Marche, Dipartimento di Economia Quaderno di Ricerca**, (327), 1-39.
- Pineres, Amin ve Ferrantino, Michael (2000), **Export Dynamics and Economic Growth in Latin America; a Comparative Perspective**, Vermont: Ashgate Publishing Ltd., Burlington.
- Pesaran, Hashem (2004), “General Diagnostic Test for Cross Section Dependence in Panel”, **Institute For The Study of Labor (IZA)**, 1-40.

- Pesaran, Hashem ve Yamagata, Takashi (2008), “Testing Slope Homogeneity in Large Panels”, **Journal of Econometrics**, 142(1), 50-93.
- Persyn, Damiaan ve Westerlund, Joakim (2008), “Error-Correction-Based Cointegration Tests for Panel Data”, **The Stata Journal**, 8(2), 232-241.
- Ram, Rati (1985), “Exports And Economic Growth: Some Additional Evidence”, **Economic Development and Cultural Change**, 33(2), 415-425.
- Rath, Badri ve Akram, Vassem (2017), “Export Diversification and Total Factor Productivity Growth in Case of South Asian Region”, **Journal of Social and Economic Development**, 19(1), 196-210.
- Reppas, Panayiotis ve Christopoulos, Dimitris (2005), “The export-output growth nexus: Evidence from African and Asian countries”, **Journal of Policy Modeling**, 27(8), 929-940.
- Ross, Michael (2001), “Does Oil Hinder Democracy?”, **World Politics**, 53(3), 325-361.
- _____ (2019), “What do we know about export diversification in oil-producing countries?”, **The Extractive Industries and Society**, 6(3), 792-806.
- Şahbaz, Ahmet vd. (2014), “Seçilmiş Asya Ülkeleri İçin İhracata Dayalı Büyüme Modeli: Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi”, **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 12(22), 24-46.
- Saviotti, Pier Paolo ve Frenken, Koen (2008), “Export Variety and The Economic Performance of Countries”, **Journal of Evolutionary Economics**, 18(2), 201-218.
- Serin, Necdet (1971), *Kalkınma Ve Dış Ticaret: Azgelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Seyidoğlu, Halil (2013), *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, Geliştirilmiş 17. Baskı, İstanbul.
- Steblyakova, Lena (2008), Formirovaniye Sovremennoi Konceptii I Razvitiya Stran S Perehodnoi Ekonomikoı (Формирование Современной Концепции Развития Стран С Переходной Экономикой), **Nacionalnye Interesi: Preoritety i Bezopasnost**, 11, 75-86.
- Shirazi, Nasim ve Manap, Turkhan (2005), “Export-Led Growth Hypothesis: Further Econometric Evidence From South Asia”, **The Developing Economies**, 43(4), 472-488.
- Siddiqui, Aamir Hussain (2018), “Export Diversification and Growth in Pakistan: An Empirical Investigation from 1972 to 2015”, **Business and Economic Review**, 10(1), 107-131.
- Sinclair, Thea ve Tsegaye, Asrat (1990), “International Tourism And Export Instability”, **The Journal Of Development Studies**, 26(3), 487-504.

- Skocpol, Theda (1982), “Rentier State and Shi'a Islam in The Iranian Revolution”, **Theory And Society**, 11(3), 265-283.
- Solow, Robert (1957), “Technical Change and The Aggregate Production Function”, **The Review of Economics and Statistics**, 39(3), 312-320.
- Songwe, Vera ve Winkler, Deborah (2012), “Exports And Export Diversification İn Sub-Saharan Africa”, **Afrika Growth Initiative**, <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/12-exports-africa-songwe.pdf> (26.06.2022).
- Spetan, Khawlah ve Saqfalhait, Nahil (2013), “Export Diversification and Economic Growth: The Case of Jordan And Other Selected ARAB Countries”, **International Research Journal of Finance and Economics**, 1(1), 22-37.
- Staehr, Karsten (2003), “Reforms and Economic Growth in Transition Economies: Complementarity, Sequencing And Speed”, **BOFIT Discussion Papers, No. 1/2003**, Helsinki, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/212515/1/bofit-dp2003-001.pdf> (29.06.2022)
- Tandırcıoğlu, Haluk (2002), “Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme”, **Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme**, 4(3), 198-226.
- Taylor, Lance (1991), **Varieties of stabilization experience: Towards sensible macroeconomics in the Third World**, Oxford (UK) Clarendon Press, London.
- Tatoğlu, Ferda (2013), **İleri Panel Veri Analizi: Stata Uygulamalı**, Beta Yayınevi, İstanbul.
- Toda, Hiro ve Yamamoto, Taku (1995), “Statistical Inference İn Vector Autoregressions With Possibly Integrated Processes”, **Journal of Econometrica**, 66(1-2), 225–250.
- Tomic, Milan vd., (2022), “Export Diversification İn The CEFTA 2006 Region U Shape Pattern”, **Knowledge-International Journal**, 51(2), 95-99.
- Tesfay, Tadese (2016), “The Contribution Of Export Diversification For Economic Growth İn Ethiopia”, **Journal of Economics and Sustainable Development**, 7(21), 21-26
- Thirlwall, Anthony (1986), **Balance of payments theory and the United Kingdom experience**, 3th Ed., Macmillan Press, London.
- _____ (2011), “The Balance Of Payments Constraint As An Explanation Of International Growth Rate Differences”, **PSL Quarterly Review**, 64(259), 429-438.
- Ulucak, Recep (2016), “Doğal Kaynak Laneti: Avrasya Bölgesi İçin Bir Uygulama”, **Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9(4), 85-94.
- United Nations, (2004), **Export Diversification and Economic Growth: The Experience of Selected Least Developed Countries**, 1th Ed., United Nations Publication, New York.

- UNCTAD (2019), **State of Commodity Dependence**, United Nations Conference on Trade and Development, 1th Ed., United Nations Publication, Switzerland
- Veiga, Paulo ve Cabral, Manuel (2010), **Determinants of Export Diversification and Sophistication in Sub-Saharan Africa**, <https://run.unl.pt/bitstream/10362/11250/1/Wp550.pdf> (29.06.2022).
- Wilhelms, Christian (1967), “Export Diversification İn Latin America”, **Intereconomics**, 2(2), 46-48.
- William, Tyler (1981), “Growth And Export Expansion İn Developing Countries: Some Empirical Evidence”, **Journal of Development Economics**, 9(1), 121-130.
- Williamson, Robert (1978), “The role of exports and foreign capital in Latin American economic growth”, **Southern Economic Journal**, 45(2), 410-420.
- Xu, Zhenhui (2000), “Effects of Primary Exports on Industrial Exports And GDP: Empirical Evidence”, **Review of Development Economics**, 4(3), 307-325.
- Yaghmaian, Behzad ve Ghorashi, Reza (1995), “Export Performance And Economic Development: An Empirical Analysis”, **The American Economist**, 39(2), 37-45.
- Yardimcioğlu, Fatih ve Gülmez, Ahmet (2013), “OPEC Ülkelerinde Hollanda Hastalığı: Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Bir Analizi”, **Sosyoekonomi**, 19(19), 118-140.
- Yıldız, Ümit (2017), “BRICS Ülkeleri ve Türkiye’de Yüksek Teknoloji İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Panel Veri Analizi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (53), 26-34.
- Zekayi, Kaya ve Şahin, Levent (2015), “Dış Ticaret Hacmi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Eşbütünleşme Analiziyle Değerlendirilmesi: Bric Ülkeleri (1995-2013)”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(13), 434-446.

ÖZGEÇMİŞ

Murat ABUTALİPOV, 2010 yılında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Muhasebe ve Denetim bölümünde lisans eğitimine başladı. 2013 yılında lisans eğitiminden mezun olarak aynı yıl Akdeniz Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı'nda yüksek lisansı başlamış ve 2016 yılında “Kazakistan-Rusya-Belarus Gümrük Birliği Anlaşmasının Kazakistan’ın Dış Ticareti Üzerine Etkisi” başlıklı tez ile yüksek lisans derecesi almıştır. 2016-2017 yıllar arasında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi’nde Öğretim Görevlisi olarak görev yapmıştır. 2017 yılında “Türkiye Burslar” programını kazanarak Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında doktora programına başladı.

ABUTALİPOV, evli ve bir kız babası olup, İngilizce ve Rusça bilmektedir.